

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czákó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stampler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/1–2. SZÁM

KODOLÁNYI GYULA	Petőfi az édes nyelv-anya ölében	3
EGEDY GERGELY	Asbóth Disraeliről és Anglia nagyságának titkáról	8
RÉTI LÁSZLÓ	Egy elfeledett magyar géniusz – <i>Gondolatok Szalay László születésének 210. évfordulóján</i>	18
JESZENSZKY GÉZA	Lukács János, Hungarus fidelissimus	25
S. KIRÁLY BÉLA	Tollal, élőszóval – <i>Interjú Pászka Imre szociológussal</i>	32
MUHI SÁNDOR	Páll Lajos tanulságos életműve hitről és hűségről	43
MISKOLCZY ÁMBRUS	Mit jelentett a görögkatolikus egyház felállítása Erdélyben és Magyarországon?	54
LŐKÖS ISTVÁN	Bilingvizmus, nyelvváltás, recepció – <i>Ivan Mažuranić magyar és horvát verseiről</i>	69
ALBERT ZOLTÁN MÁTÉ – BANDI ISTVÁN	Tildy Zoltán államfő külföldre juttatásának kísérletei és megbuktatásának külföldi visszhangja a román titkosszolgálati források tükrében	85

1% metafizika

PETŐFI SÁNDOR	A Tisza	101
---------------	---------	-----

Körkép

GRÓH GÁSPÁR	In memoriam Duray Miklós	103
TÓTH KLÁRA	Az egyetlen biztos pont	109
LUDMANN MIHÁLY	Magánmitológiák a történelem labirintusában – <i>Farkasdy Zoltán építésze</i>	111
GRÓF PÉTER	Visegrád múltjának kutatója – <i>Emlékezés Héjj Miklóstra születése 100. évfordulóján</i>	116
SZERZŐINK		124

A fedélen az eredeti Danubius kút (Ybl Miklós tervei alapján) egyik megmaradt allegorikus alakja, a Tisza fotója látható. (Göröntsér Vera felvétele / kozterkep.hu)

KODOLÁNYI GYULA

PETŐFI AZ ÉDES NYELV-ANYA ÖLÉBEN

Semmi zaj

Azt hiszem, alig fordult elő a csendnek olyan pillanata a magyar költészetben Petőfi Sándor előtt, mint amilyennel *A Tisza* nyolcadik strófája kezdődik: „Semmi zaj.” Ahogy lelassul a hang is ezen a nyomatékos két szón, a hosszú m-en, a lassan zümmögő z-n, és a tétova, i-vel játszó mondatvégi j-n. Nem tudom, volt-e költő előtte, aki lelassítva, egy alkonyhoz, napszállathoz igazítva verse iramát, ennyit mondott egyszerűen, de sejtelmesen: „Semmi zaj.” Oly sokat mondott Petőfi e két puszta, közönséges szóval – élve a magyar nyelv csodálatos leleményével, a névszói állítmánnyal is. Mi elvagyunk ige nélkül, különösen, ha csend van, ha minden lebeg, és a létezés élményét éljük át. Hallgatunk, tesszünk olyan nyugodt, mintha megszűnt volna, és beleoldódunk a csend többi halk szereplőjébe. Szinte a vers is megáll: csaknem elhallgat. Ez a magyar létfilozófia?

„Semmi zaj.” Ma is így mondjuk, több mint százhetven év után. Akik olykor még jól beszéljük ezt a nyelvet, amelyet agyonhadar, kiteker, ugat, nyávog és megek ezer beszédkényyszeres médiaszereplő nap mint nap.

Ez a *csend* robbant akkor, 1847-ben. Bámulatos merészség volt Petőfi gesztusában, meg szeretet és hajlékonyság. De *illő* is volt forradalmiságában ez a mondat. Mert valahogy a nyelv legmélyebb természetéből következett. Ott szunnyadt ez a mondat évszázadokon át a nyelv méhében, hogy egyszer egy rendkívüli költő világra segítse. Mint Petőfi többi merészen elegáns megoldását a csodaként kipattant tehetség éveiben, 1844-től kezdve. „Túl a réten néma méltóságban / magas erdő.” Megint csak ige nélkül, olyan közvetlenséggel, amelyet az *illő* metafora nem gyengít, hanem erősít, nem eltávolít, hanem felold. Mintha Petőfi lett volna az első magyar költő, aki átjutott a párafalon, amely elválaszt bennünket a dolgoktól, élőkől és élettelenektől, s amelyen át eljuthatunk a saját életükhöz. Az intimitás pillanataihoz, ahhoz a bensőséges-séghez, amikor szavak nélkül is átérzünk mindent. *Szavakkal* jutni át ide – micsoda tett! Eszünkbe jut a másik zseniális mondat: „Benne hallgat a sötétség.”

A többi versben is a bensőséges-ség hasonló pillanatai ragadnak meg: „Itt kívül a hideg, az éhség ott belül.” Önkéntelenül rögtönzöttek hangzik ez a mondat, még retorikai és ritmikai kiegyensúlyozottságában,

szerkezeti tükörijátékában is. Ezúttal, *A farkasok dalában* is, ige nélkül. „Ez a te lányod, Gábor?” – így kezdődik az *Egressy Etelka*. Pedig nagyon is irodalmias: „Shakspeare képzelete teremté e leányt egy boldog percében.” Micsoda könnyedséggel váltott át az esszé világába a családi megszólítástól, majd vissza ugyanoda: „Mondd meg leányodnak: ne nézzen én reám!”

A bensőség megteremtésének, a külső világra hangolódásnak olyan páratlan képessége ez, amelyhez prózairóink közül csak később értek el néhányan. „A meztelen homokban alig teng egy-két gyalogboda.”

Petőfi megsejtette, merre tart a magyar köznyelv – de legalább annyira igaz, hogy ő erősített meg szunnyadó hajlamokat szellemi-lelki barátjával, Arany Jánossal együtt. Nyelvet teremtettek, ma is az ő nyelvükön mondunk ki oly sok mindent. Ez a zsenialitás, a századokat átlépő, örök kortárs-lét képessége, igen ritka még a nagy költők közt is.

Történeti is ez az eszmefuttatás, de nem irodalomtörténeti. Olyannyira nem, hogy nem törődtem a filológiai eredetiséggel, hogy vajon hányan vették észre, fogalmazták már meg mindezt előttem e versekről szólva. De van a költőnek egy sajátos gondja – hiúsága, ambíciója és hálaérzése akörül forog. Nem a tudománynak, hanem az elődöknek tartozik elszámolással. Emlékezetében fényes csillagok keringenek: tökéletes megfogalmazások. Nem felejtheti soha, hogy az anyanyelv folyámaiban él, és azt tartja számon, hogy ki fogalmazott meg végleges tökélyel valamit ezen a nyelven, és mi az, amit tökéletesen kimondani még senkinek sem sikerült. Tudnia kell, mit melyik elődjétől tanult. Mi az, amit már nem mondhat ki versben ugyanúgy – hacsak nem tisztelgésből, hálával és szeretettel.

„Semmi zaj.” Így mondom ma is, én is. Egyszer talán még versben is, olyan kimeríthetetlen e rövid mondat fényenergiája.

2009

A világ eléneklése

Megint Petőfit olvasok, hetek óta, rendszeresen. Nem háríthatja ezt el, nem háríthatja másra magyar költő 2022 decemberében, 2023 januárjában. Kötelessége. Kötelesség? Ritka élvezet, visszatérés egy misztérium kimeríthetetlen világába. Mintha lazán ballagnék illatos tavaszi mezőben, hanyatt lebegnék vízen nyáron, szinte mozdulatlanul. Elfog a teljes összhang gyönyörűsége, testem-lelkem egy. Mindig oda érek ki ilyenkor, a Tiszához, Petőfi 1847-es Tiszájához.

Olvasok persze mást is e hetekben, most is, Petőfi mellett is, mint

mindig. Attól lesz élesebb, teljesebb az észlelés, a tudatállapot, hogy egyszerre több fókusza van. Felütök egy Carl Gustav Jung-könyvet. Találomra, éppen ott, ismét, ahol a *szinkroniáról* esik szó – hogy az egyidőben, más-más helyen történő dolgok közt a kapcsolat épp oly erős, mint az iskolás formál logika „kauzális”, ok-okozat kapcsolatai. Nem vonalak mentén haladnak a gondolkodás történései, hanem térben: a lelki, szellemi tér szövevényeiben.

Fókuszok a mezőben, a szellemi térben: olvasok ócska szövegtákolmányokat a „sajtóban” minden nap. Sajtó: szavak, melyeket az anyanyelv alvajárai és halláskárosultjai sajtolnak egymáshoz nap mint nap. Kubusokba sajtolt ócskavas, beolvasztásra – bennük észrevétlen maradnak a nyelv fel-felcsillanó aranyzárványai is.

A sajtótól visszatérni Petőfihez: terápia. Hogyan lehet írni ilyen gyógyító verssorokat, prózamondatokat? Honnan, hogyan pattant elő Petőfi tehetsége? Keresem a választ – túl tudok-e jutni azon a ponton, ameddig fentebb, 2009-ben jutottam el?

„Szunnyadó hajlamok” a nyelvben. „Nyelvet teremtettek” Arany Jánossal együtt – írtam 2009-ben. De melyik laza állításom az igaz: nyelvet *teremtettek* ők, vagy tán *felélesztették*, mondatokba formálták, ami eladdig az anyanyelvben /tétlen?/ *szunnyadt*? Vagy tán az, hogy a nyelv szelleme szerinti beszéd mélyáramába kerültek születésükkor? Mind-mind együttvéve?

Bizonyos, hogy a gyermekkorig kell visszanyúlni, ha a nyelvi kifejezés zsenialitásának forrásvidékét keressük. Mindenekelőtt: hinnünk kell, ahogy genetikailag ezt a tudomány igazolja, hogy születnek a nyelvnek zsenijei, Petőfik, Aranyok és Shakespearek, mint ahogy születnek a zenének Bartókok és Mozartok, a rajzolásnak Botticellik és Rembrandtok. Születnek zsenik, mint Johann Sebastian Bach, és születnek tehetségek – mint Bach zeneszerző fiai. De kell még valami más is: hogy a művész-zseni kivételes nyelvkultúrába vagy zenekultúrába, rajzi kultúrába szülessen.

Kivételes nyelvkultúra? Bölcső, szülőház, család, közösség. Hogyan pátyolgatják ezek a csecsemőt, a totyogó kisfiút, a majdani Petőfit a páratlan sorspályára vezető úton? Nem akarom most említeni az ismert részleteket, amelyek közül egyeseket még egyenest mostohának is tart a közvélekedés. Mert a környezet misztériuma mégis a magyar nyelv ölbe vezette a gyermek Petőfit – akinek különleges érzékenysége a nyelv és a dolgok összefüggéseire megkapja a családtól és közösségtől mindazt a táplálékot, amelyre kivételes nyelvérzékenysége szükségére volt. Tűnődéseim e pontján hirtelen felidéződtek bennem kedvenc nyelvfilozófusom, a francia Maurice Merleau-Ponty gondolatai az anyanyelv köze-

géről. 1969-70 fordulóján olvastam ezeket először, amikor antropológus barátom, Michael Lane megajándékozott a *The Visible and the Invisible* és a *Sense and Non-Sense* kötetivel. Éppen akkor, amikor formálódóban volt bennem az a nyelvszemlélet, amelyből aztán érettnek nevezhető verseim kibontakoztak. Merleau-Ponty és más rokon gondolkodók és költők felszabadító, bátorító üzenete az volt számomra, hogy lazuljak el – mert mindenem megvan a versíráshoz, ami kell. Nem keresgélnem kell témákat, hangnemet és formákat, hanem a képzeletemet kell csak kiszabadítanom magamból, mélyről, a kanonizált konvenciók alól. Bizalommal, egészen szabadjára. Mert legbelül már régen kész bennem, amire költőként szükségem van: érzékenységem és nyelvem teremtette belső tér.

Merleau-Ponty nagyhatású mondatai most hívás nélkül bukkantak fel hirtelen „percepcióm mezejében”. Csak nem Jung „szinkroniája” működik megint, most, amikor Petőfiről gondolkodom? Ott fekszik előttem az asztalon egy friss könyv, *Az érzékek igézete*,¹ David Abram 1996-os művének magyar fordítása. Abram Merleau-Ponty egyik interpretátorát idézi: „azt állítja, létezik egy jelentésközvetítő, affektív tonalitás a gondolat szintje alatt, maguknak a szavaknak a szintje alatt, amelyeket kizárólag az illető történelmi nyelv használ, és amelyek inkább emlékeztetnek dallamra – »a világ eléneklésére« /Merleau-Ponty/ – mint maradéktalanul lefordítható fogalmakra.” (*Az érzékek igézete*, 90–91.)

Majd így folytatja Abram maga a 97. oldalon, az indián sámánok sokdimenziós világérzékelését elemezve: „A gyermek első próbálkozásai az egész nyelvet megidézi. »Az őt körülvevő beszélt nyelv egésze elragadja a gyermeket, mint a forgósél, és belső tagolódásaival megkísérti« /Merleau-Ponty, *Signs*”.

„A rejtély, amit nyelvnek nevezünk, amely éppen annyira áll csendből, mint hangokból, nem afféle tehetetlen, statikus struktúra, hanem szüntelen kibontakozásban lévő testi mező. Olyan, mintha a beszélők folyamatosan egy hatalmas, élő szövetet szőnének. Merleau-Ponty itt éles különbséget tesz a valódi, kifejező beszéd, illetve a kész fordulatokat hajtogató beszéd között. Az utóbbi aligha érdemli meg a »beszéd« nevet...” (Abram, 97.)

Így született hát meg a gyermek Petőfiben Kiskőrösön, majd az Alföld más kisvárosaiban az anyanyelv. És hasonlóképpen Nagyszalontán, a

¹ David Abram: *Az érzékek igézete. Észlelés és nyelv a több mint emberi világban*. Fordította Kepes János. Polaris, Budapest, 2022.

gyermek Arany Jánosban. Az édes nyelv-anya ölében, amely tágabb, hatalmasabb az édes anyaölnél is. A nyelv, a hallgatás és a világerzékelés teljessége, amely már készen áll az iskolás kor előtt is. Tehát az anyanyelvet nemcsak szülő-nevelő anyánktól kapjuk: nyelv-anyánk az egész közösség, amely körülvesz. Petőfi nyelvi zsenialitása számára ez volt a „népnyelv”, archaikus múltból eredő forrásaival.

És ahol ez a teljes világerzékelés, pontos látás és tökéletes kádencia órákon át ölel körül bennünket időtlenül: a *János vitéz* olvasása közben. Hol hallom még ezt a hangot, hol hangzik még ilyen pontosan, hol látott még számunkra ilyen világosan ez a testi és lelki világ? Benedek Elek és Illyés Gyula népmese-feldolgozásaiban.

Az iskolákat persze ne becsüljük le. Különösen pedig azokat a vidéki magyar gimnáziumokat ne, ahová a többre, jobbra törekvő atya, Petrovics István íratta be reményteli és lázongó fiát. Petőfi Sándor 21 éves korára, amikor megindul költői csillagpályáján, olvas németül, franciául és angolul, ismeri a klasszikus és kortárs nagyokat, Shakespearet, Schillert, Heinét, Dickenst, Shelleyt és Thomas Mooret. Nem biztos, hogy minden mai egyetemi bölcsészkar nyújt ennyit legjobbjainak. És ebben a tudásban, persze, rend van, Petőfi saját rendje, amely saját kritikus nyelvén szólal meg. Ahogy Kerényi Frigyesnek ír Goethéről 1847-es útlevelei közül a IX.-ben: „Ennek az embernek gyémánt volt a feje, de a szíve /.../ agyag volt, komisz agyag, nem egyéb: nedves, puha agyag, amikor ostoba Wertherjét írta, azontúl pedig száraz, kemény agyag.”

És ugyanott, a XII. levélben olvasható Kazinczy Gábor kapcsán néhány ars poeticának beillő mondat, amely visszavisz bennünket a születés, az anyanyelv tájaira: „Föl nem érem ésszel, hogy vannak a nem-mindennapi emberek közt is olyanok, kik nem tudják vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs. /.../ Az az egyszerűség, amely vissza tudja adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legragyogóbb költői képeit, legmélyesebb érzelmeit.”

E sorok szerzője méltán lehetett az a költő, aki öt év alatt bejárta gyalog, lóháton és kocsin a fél országot, öt évtizednyit élt és írt. Aki Kiskőrös és az Alföld kisvilágában és a vidéki gimnáziumokban és a császári hadsereg közlegényeként jobb magyar nyelvet tanult – teremtett? – meg, mint amilyent az ünnepelt Kuthy Lajos vagy Hiador beszélt Pest szalonjaiban.

Olyan magyar nyelvet, amely elénekelte, elzümögte, csendjeivel is kimondta a teljes világot.

EGEDY GERGELY

ASBÓTH DISRAELIRŐL ÉS ANGLIA NAGYSÁGÁNAK TITKÁRÓL

Vajon ki a különb, a tettek vagy az eszmék embere? A dilemma ósrégi, a válaszok sokfélék, de Asbóth János, a tudatos konzervatív gondolkodás első hazai teoretikusa alapjaiban tévesnek tartotta ezt a kérdésfelvetést. „A butaság korának, a német barbarizmusnak a római szellem fölötti győzelméből eredt az az előítélet” – állapítja meg csípősen, miszerint – „az elmélkedés embere nem lehet embere a tetteknek is”.¹ Az antik világban nem is így gondolkodtak, teszi hozzá, felidézve, hogy az ókori Athén fénykorában csak barbárszámba vették azt az embert, aki „az akció brutalitásán kívül egyébire nem volt képes”, s szerinte a görögök ezért is tudták legyőzni a barbárok legnagyobb hadseregeit is. De az a bölcs vagy költő sem részesült tiszteletben, aki kivonta magát a közéletből, nem vállalva részt a *polis* ügyeinek intézésében. A legnagyobb államférfiak és hadvezérek „bátran egy sorba állíthatók a legnagyobb írókkal. Nagy Sándort, Caesart és Napóleont Homérral, Arisztotelésszel és Shakespeare-rel.” Az is bizonyos azonban, hangsúlyozza Asbóth, hogy az emberi és politikai nagyság legmagasabb fokára kizárólag azok juthatnak, akik „egyaránt részt vettek a zajos tettek nagy küzdelmeiben és a csöndes írói alkotás mély meditációiban”.² Az ő értelmezésében így a „ki a különb?” dilemmájával kapcsolatos állásfoglalás – a kiválasztott vezetők minősége révén – jelentősen meghatározza egy ország sikerességét vagy épp sikertelenségét.

Kortársát, Benjamin Disraelit, a XIX. század legjelentősebb brit konzervatív politikusát Asbóth olyan embernek látta, aki egyedülálló mértékben tett eleget az ideális vezetővel szembeni elvárásainak.³ „A modern Angliának legnagyobb, korunknak egyik legnevezetesebb, minden időknek egyik legérdekesebb embere volt” – írja.⁴ Ahogy e megállapításból is kiténik, a tory államférfi tevékenysége valósággal lenyűgözte őt, s ezért egy

¹ Asbóth János: Disraeli, in: Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Athenaeum, Budapest, 1892, 526–542; az idézett megállapítás: 527.

² Uo. 527–528.

³ Benjamin Disraeli (1804–1881) életművének klasszikus feldolgozása: Blake, Robert: *Disraeli*, St. Martin's Press, New York, 1966. Újabb alapos feldolgozások: Vincent, John: *Disraeli*, Oxford University Press, Oxford, 1990.; Jenkins, Terence. A.: *Disraeli and Victorian Conservatism*, St. Martin's Press, New York, 1996. Asbóth szerint Lord Bentinck halálától (1848) egészen a halála pillanatáig, 1881-ig ő volt a toryk tényleges vezére. Tegyük hozzá, konkrétan: Lord Derby kormányaiban 1852 és 1866 között háromszor is pénzügyminiszter volt, majd 1868-ban, és 1874–1880-ban miniszterelnök.

⁴ Asbóth: i.m. 531.

nagyobb lélegzetű önálló tanulmányt is szentelt neki, és más műveiben is többször említette. Miben látta Asbóth, közelebbről is megvizsgálva, Disraeli nagyságának titkát? A válaszhoz először a korszellem szerepéről alkotott felfogásából induljunk ki, ezt követően térve rá arra, hogy miért értékelte oly nagyra Disraeli teljesítményét és konzervativizmusát.

A korszellem és a sajtó

Három nemzedék (1873) című nevezetes esszéjében Asbóth középpontba állította az uralkodó korszellem történelemformáló szerepét, amely mindig azokat a személyeket segíti a közélet és a kultúra csúcspontjaira, akik a leginkább eleget tesznek a *Zeitgeist* követelményeinek.⁵ A Disraeliről írott tanulmányában 1873-as gondolatmenetét egy új elemmel egészíti ki. Ha korunk uralkodó vonását keressük, azt, amely a legélesebben megkülönbözteti minden előző korszaktól, „akkor a sajtó hatalmára kell utalnunk”. Ez a „mindent domináló hatalom [...] egész korunknak egyéni kinyomatát adja meg.”⁶ A XXI. század első negyedében, másfél évszázaddal később a tömegsajtó hihetetlen erejét hangsúlyozó megállapítás aligha tűnik újdonságnak, de a XIX. század második felében, jóval kevesebb tapasztalat birtokában pontos helyzetfelismerésről tanúskodott. A kiegyezést követő évtizedekben Magyarországon is látványos mértékben megnőtt a politikai sajtó közéleti súlya, amint azt több sajtótörténeti monográfia is dokumentálja.⁷ Az antik világ leghatalmasabb fegyverének, a szónoklatnak a jelentősége valósággal eltöprel a sajtó mellett – szögezi le Asbóth. S hogy ez milyen következménnyel járt? A filozófusok korábban is befolyásolták az emberek gondolkodását, jegyzi meg, a sajtó viszont ezt sokkal „közvetlenebbül” teszi, kezébe véve „a kormányzat gyeplőit”, sőt nemzetek és birodalmak sorsának irányítását is. Hiába nézik le sokan a sajtót, ez az attitűd, Asbóth szellemes fogalmazásában, „maga egy levél a győzelmi koszorúban”, mert nem más, mint „a letűnő hatalom természetes érzülete azon hatalom iránt, amely itt van és még inkább jönni fog.”⁸

Állítása hazai illusztrációjaként hivatkozik az általa nem éppen kedvelt Kossuthra, aki publicistaként építette fel a karrierjét, de francia pél-

⁵ Részletesebben e folyóirat hasábjain: Egedy Gergely: Korszellem és politikai alkotás, Asbóth János *Három nemzedéke*, *Magyar Szemle*, 2022/5-6 (május-június), 24–36.

⁶ Asbóth: Disraeli, 526.

⁷ Pl.: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*, Sajtóház Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001, 134–151 (A pártpolitikai sajtó uralmának korszaka, 1867–1890).

⁸ Uo. 527.

dákat is említ: „az egyik újságíró, Thiers kormányzása után a másíknak, Gambettának az uralkodása kezdődik” – olvashatjuk.⁹ A „legkonzervatívabb és legarisztokratikusabb” országban, Nagy-Britanniában pedig egy „név és aránylag vagyron nélkül szűkölködő zsidó tudós fia”, Benjamin Disraeli szintén az írásainak köszönhetette felemelkedését.¹⁰ Ő ugyan „több vezércikket írt regényeiben, mint folyóiratokban”, ám ez Asbóth szerint mit sem változtat azon, hogy ő is a „sajtó embere” volt.¹¹

Disraeli kivételessége

A fentiekből kitűnik, hogy a magyar gondolkodó megközelítésében Disraeli sikere nem választható el a korszellemtől, de ezzel még keveset mondtunk. Asbóth azért tekintette a konzervatív államférfit kivételesnek, mert egyszerre volt képes önálló eszmék teremtésére és sikeres politikai pályafutásra, arra, hogy elképzeléseit (legalább részlegesen) a gyakorlatba is átültesse. „Ilyennek kívánta nagyjait az antik világ” – vélte a magyar gondolkodó. Azok az emberek, akik más korokban, más feltételek között is vezetni tudták volna a népet, fejt ki, a lényegét jól megragadva, a modern világban – „szellemük penetráló erejénél fogva” – felismerték, hogy a legerősebb fegyverük a sajtó lehet. Ez ugyanis egyszerre képes hatni „a kevés gondolkodónak a gondolkodására és a sok nem gondolkodónak fantáziájára és szenvedélyére”.¹² Asbóth nem sokat tartott a tömegről: logikus érvekkel kevés embert lehet befolyásolni, de érzelmekkel és indulatok gerjesztésével annál többet.

Disraeli azonban nem az olcsó bulvársajtóval élt. Igen kevés politikusról mondható el, hogy kiterjedt és sikeres, ugyanakkor politikailag roppant hatásos szépirodalmi tevékenységet folytatott; több elemző is megállapította, hogy az ő politikai elveit a legjobban épp a regényeiből lehet megállapítani. A munkáinak Asbóth is nagy figyelmet szentelt.¹³ Disraelit senki sem fogja helyesen megérteni, aki csak mint nagy

⁹ Adolphe Thiers 1871 és 1873 között volt Franciaország elnöke, ő egyébként inkább történészként ismert, bár valóban sokat dolgozott publicistaként is. A jogászai végzettségű újságíró Leon Gambetta 1881–1882-ben volt miniszterelnök.

¹⁰ Asbóth megjegyzi, hogy „e század elején még Angliában is ugyancsak érezhető hátrány volt a zsidó származás”, Disraeli erejét és képességeit mutatja tehát, hogy az előítéletek ellenére, „a semmiből is kevesebből emelkedett fel”. Asbóth: i.m. 531–532. A tisztelet mondatja vele azt is, hogy „maradjunk a Disraeli névnel, mert ez nagyobb az Earl of Beaconsfield arisztokratikus címénél”. Az említett címet 1876-ban kapta Viktória királynőtől tevékenységének elismeréseképp.

¹¹ Uo. 526.

¹² Uo. 527.

¹³ Legismertebb regényei a *Young England* trilógiába tartoznak (*Coningsby*, 1844, *Sybil*, 1845, *Tancred*, 1847), de esszéjében Asbóth nagyra értékeli utolsó regényét, az *Endymion* (1880) is. E munka az ő

államférfiúként vagy csak mint nagy íróként értékeli – mutatott rá eszszéjében. Vagyis sem az államférfi, sem az író nem lett volna azzá, ami, a másik nélkül. Csak egy olyan ember, aki oly mélyen és oly ragyogó fantáziával tudott elmélkedni, mint ő, csak az alakíthatta át „az egész angol impérium társadalmát, politikáját, világpozícióját” – olvashatjuk Asbóth túlzásoktól sem mentes véleményét.¹⁴ Bár a felfogásuk erősen eltért, Eötvös Józsefhez hasonlóan ő is meg volt győződve arról, hogy a politika hajtóerejét az „uralkodó eszmék” alkotják, s ezt vélte megtalálni Disraelinél is. Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Asbóth kortársa, Georg Cohen Brandes dán tudós és irodalmár 1879-ben Disraeliről készített életrajzában – amely Halasy Aladár fordításában 1910-ben magyarul is megjelent – a magyar gondolkodóhoz hasonlóan ugyancsak kiemeli, hogy Európa újabb kori történelmében szinte egyedülálló, hogy egy meghatározó jelentőségű államférfi „egyúttal kimagasló író” is, aki „minden eszméjét lefektette a műveiben”.¹⁵

Disraeli egyéni teljesítményében persze Anglia szellemi miliője is benne volt. Asbóth utal az angol iskolák hagyományos nevelési módszereire, amelyek, a szabad levegőn zajló sportolás mellett a könyvekből való mechanikus tanulással szemben előnyben részesítik az élő szót és a vitákat, az elme önállóságra nevelését. A tudományos képzés alapjának a görög nyelvet tartották, amely a matematika mellett egyedülálló mértékben képes fejleszteni a gondolkodást, s egyúttal „a legnagyobb és legnemesebb eszmék első kútforrása”.¹⁶ Mindez együtt teszi, állapítja meg Asbóth, hogy „Angliának mindig vannak ilyen antik emberei Bacontól Disraeliig”, és még az utóbbi nagy liberális ellenfele, a miniszterelnöki posztot négyszer betöltő William Gladstone is „Homérral fordítja, ha nem kormányozza Angliát, lord Lytton pedig regényt ír, ha nem kormányozza Indiát”. Az ilyen „univerzális emberekben” rejlik Anglia nagysága – vonja le végső következtetését.¹⁷ Kimondatlanul is célozva arra, hogy ilyen emberekre lenne szüksége Magyarországnak is...

szemében azt bizonyította, hogy az igazán nagy ember a közéletből való visszavonulása után is fel tud emelkedni „a fennkölt eszmék magasztos régiójába”. Uo. 528.

¹⁴ Uo. 528. Az írói és a közéleti pálya együttesének ilyen nagyra értékelése minden bizonnyal nem választható el egy személyes motívumtól sem, nevezetesen attól, hogy Asbóth maga is összekapcsolta írói és politikai tevékenységét.

¹⁵ Brandes György: *Lord Beaconsfield (Disraeli Benjamin)*, ford. Halasy Aladár, Franklin Társulat, Budapest, 1910, 4–5.

¹⁶ A nyelv(ek)hez fűződő „intim viszonyról” joggal írja Horkay Hörcher Ferenc, hogy az nagyfokú kreativitást teremt és biztosítja a diákoknak „az alternatív világokba való belépés képességét”. Horkay Hörcher Ferenc: Mire való a bölcsészettudomány – válság idején?, In: Horkay Hörcher Ferenc: *A bölcsészettudományok hasznáról (On the usefulness of the humanities)*, L'Harmattan, Budapest, 2014, 110.

¹⁷ Asbóth: i.m. 530.

A tory siker stratégiája

Mi volt Disraeli konzervativizmusának a politikai programja? Ez a kérdés nagyon is foglalkoztatta Asbóthot, aki már a *Magyar Conservatio Politikában* úgy vélte, hogy Európában „a konzervatív áramlat terjed ellenállhatatlanul”.¹⁸ Disraeli első jelentős politikai alapvetését 1835-ben tette közzé – s ennek elveihez később is ragaszkodott. Az *angol alkotmány védelmében* (Vindication of the English Constitution) című művében – amelynek alapeszméit Asbóth esszéje is felidézi – abból indul ki, hogy Angliát „az intézményei tették nagyvárrá”, ám ezt az örökséget a liberális whigek fenyegetik. Sajátos terminológiájával azt állította, hogy a whigek egy „velencei államrendet” teremtettek, amelyben az uralkodó az egykori városállam dózséjának szerepébe kényszerült, s a hatalmat – a nép rovására – a whig arisztokrácia ragadta magához. Mivel a korona hatalma korlátozta a „velencei oligarchiát”, ez utóbbi az uralkodói szuverenitás aláadását tekintette céljának.¹⁹ Asbóth úgy fogalmaz, hogy a „velencei alkotmány” fogalmának használata „merésznek látszó, de lényegileg igaz paradoxon volt”, amellyel Disraeli arra utalt, hogy tulajdonképpen egy arisztokratikus köztársaság alakult ki a szigetországban, „a felső tízezer” uralma „oly teljhatalommal, mely a koronának és a népnek a jogait egyaránt csak látszólagossá tette”. Ebben a narratívában a tory államférfi arra törekedett, hogy a „népjogokkal” együtt a korona jogait is helyreállítsa. A magyar gondolkodó értelmezésében a korona és a nép szövetségét akarta tehát szembeállítani a whig arisztokrácia túlhatalmával, s e cél megvalósítására „a régi arisztokratikus történelmi pártszervezetek egyikét” kívánta felhasználni, mégpedig a „vesztét érző” tory pártot, amelyet „modern, haladni akaró és tudó konzervatív párttá” tett. Ezzel egyszerre védte a korona jogait és a nép érdekeit. „Így jött létre igen természetes úton a liberálisokra nézve annyira váratlan és érthetetlen szövetség a toryk és a munkások, a földművelők között” – olvashatjuk a *Magyar Conservatio Politikában*.²⁰ Nem mellesleg pedig az ellenfelet, a whigek pártját is arra kényszerítette, hogy „a liberalizmus karjaiba vesse magát, átalakuljon liberális párttá”.

Asbóth jól érzékelte, hogy a toryk és a nép közötti szövetség gondolata Disraeli politikai felfogásának egyik kulcseleme. Ezt kívánta bizonyítani a nagy államférfi talán legismertebb regénye, az 1845-ben írt *Sybil vagy*

¹⁸ Asbóth János: *Magyar Conservatio Politika*, Légrády Testvérek, Budapest, 1875, 18. S abban is bizonyos volt, hogy „Magyarországot sokkal erősebb kapcsok fűzik a civilizált világhoz, semhogy ki tudná magát vonni azon áramlat alól, mely az egész civilizált világban terjed”.

¹⁹ Részletesebben: Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika*, Századvég, 2005, 52–57.

²⁰ Asbóth: i. m. 26.

a két nemzet is, azt dokumentálva, hogy az országot a szabadversenyek kapitalizmus kettéhasította, szegényekre és gazdagokra, a cél tehát nem lehet más, mint a briteket ismét egy nemzetté kovácsolni. Itt találjuk az első megfogalmazását annak az „egy-nemzet konzervativizmusnak” (*one-nation conservatism*), amellyel Disraeli megalapozta a szociális érzékenységű konzervativizmus szigetországi hagyományát, s amely Asbóthra is mély hatást gyakorolt. A szociális felelősségvállalás azonban nem vezette Disraelit a társadalmi egyenlősítés programjához – mint ahogy Asbóthot sem. A *Magyar Conservatív Politika* ezért viszonylag terjedelmesen foglalkozik Disraeli 1873-as glasgow-i beszédével, amelyben a tory vezető kiemelte: ismernünk kell a korszellemet, ám a korszellem téves is lehet, s ez esetben küzdeni kell ellene. A mi korunk szelleme az egyenlőség – állította az ellenzék vezéréként, de hozzátette, hogy a helyes és a téves értelmezést meg kell különböztetni. A polgári, azaz jogi egyenlőség (*civil equality*) az „egyetlen alapja a valóságos közjólétnek, biztosítéka a szabadságnak, rendnek, igazságnak”. Az egyenlőség ezen formájának Anglia a hazája – fűzte hozzá. A társadalmi egyenlőség viszont nem olyan elv – folytatta az érvelését Disraeli – „melynek az alapján hathatósan cselekedhetik valamely nemzet a megpróbáltatás napján, a veszély óráiban. Mert úgy találjuk, hogy nincs, aki vezessen, és nincsen, akiket vezetni lehetne.” Ezen elv kudarcát szerinte Franciaország példája szemlélteti látványosan. Asbóth Disraeli azon megállapítását is idézi a beszédből, hogy a társadalmi egyenlőség „itten meg nem állva szükségképp az anyagi egyenlőség törekvésére, a kommunizmusra, a szellemi és erkölcsi törekvések s kincsek, a hazafiság, a szabadság kiveszésére vezet”.²¹ Ezt maga is így gondolta.

A keleti birodalom

Asbóth szerint a brit belpolitikai erőviszonyok megváltoztatásánál nem csekélyebb jelentőségű az az „átalakulás” sem, amely Nagy-Britannia világpolitikai helyzetében Disraeli kormányzásának a hatására ment végbe, „csakhogy itten még szembeszökőbb személyes szereplése”. Abban, hogy Anglia nem (csak) európai, hanem „ázsiai hatalmasság” lett, Asbóth ismét az eszmék fontosságának a bizonyítékát látta, e fejlemény ugyanis szerinte „szoros kapcsolatban van a zsidó származású fiatal regényíró keleti ábrándjaival”.²² A „keleti ember” megértette Ázsia fon-

²¹ Uo. 177–178.

²² Asbóth: Disraeli, 529.

tosságát, s bár csak idős korában válhatott kormányfővé, „e késő korban is ifjúságának káprázatos ábrándjainak ad ragyogó megtestesülést a külügyek vezetésében”, amikor megerősítette és kiterjesztette a brit keleti birodalmát. Asbóth nem tér ki a kulcsregényre, ha azonban meg szeretnénk érteni fenti sorainak tartalmát, Disraelinek a Kelettel kapcsolatos ábrándjait és elképzeléseit, egészen röviden utalnunk kell a *Tancred, avagy az új keresztes hadjárat* (Tancred or the New Crusade, 1847) című regényére. A cselekményt szerzője a Közel-Keletre, még pontosabban a Szentföldre és Jeruzsálembe helyezi, ahol 1830–1831-ben maga is járt, s ahol angol arisztokrata főhőse beleszeret egy szép zsidó lányba, és e kapcsolat révén megérti „a nagy ázsiai misztériumot”. Ennek a lényege pedig az, hogy a keleti kultúra magasabb rendű, a Nyugat tehát elveszíti saját szellemiségét, ha elhanyagolja a civilizációjának alapjául szolgáló „keleti intellektust”.²³ A Nyugatnak szüksége van a Keletre. Asbóth megközelítésében e meggyőződés motiválta Disraelit, amikor egy zseniális húzással a pénzzavarral küzdő egyiptomi uralkodótól megvásárolta hazája számára a Szuezi-csatorna részvényeinek többségét, s ezáltal „a franciák művét megkerítette Angliának”. Bár Egyiptom csak az ő halála után került végleg angol kézre, „az ő politikájának volt ez éretten lehulló gyümölcse”.²⁴ S ugyanez indította a tory kormányfőt arra is, hogy Viktóriát India császárnőjévé koronáztassa 1876-ban.

Disraeli tevékenységét elemezve Asbóth kiemelte, hogy a tory államférfi átvezette az egész birodalmat egy arisztokratikus köztársaságból „a demokratikus imperializmus azon pályáiba, melyekben korunk mindenütt halad”. A „népjogok” (köztük a választójog) bővítéseként értelmezett „demokratizmusról” fentebb szóltunk, az imperializmus kapcsán pedig érdemes megjegyezni, hogy 1872-ben Manchesterben és a londoni kristálypalotában mondott híres beszédeiben Disraeli gyakorlatilag azt állította, hogy a nemzet és a birodalom összetartozó érdekeit kizárólag a konzervatívok képviselik. „A tory párt, ha nem nemzeti párt, akkor semmi” – állította, s a rivális liberálisokat azzal vádolta meg, hogy a nemzeti elveket kozmopolita elvekké váltották fel és a birodalmat fenyegetik. Disraeli ezzel a saját pártját a birodalom pártjává tette, s a nemzeti érdeket a birodalom konzervatív felfogásában jelölte meg.²⁵ Asbóth hasonló szellemben járt el, amikor a *Magyar*

²³ Disraeli, Benjamin: *Tancred or the New Crusade*, London, 1847. <https://www.gutenberg.org/files/20004/20004-h/20004-h.htm>, Chapter XXIII („oriental intellect to which they owed their civilisation”). A „*Tancred*”-ról és Disraeli koncepciójáról részletesebben: Egedy Gergely: *Konzervativizmus és orientalizmus: Disraeli a Keletről, Őt kontinens*, No. 2018/2, 2022, 185–199.

²⁴ Asbóth: i. m. 538.

²⁵ Egedy: *Brit konzervatív gondolkodás*, 92–97.

Conservatív Politikában a nemzeti érdeket a konzervatív érdekekkel azonosította, elvitatva a szabadelvűektől a nemzet képviselőit addig élvezett monopóliumát. *Politikai áramlataink* című tanulmányában pedig úgy fogalmaz, hogy a nemzet „inkább konzervatív momentum”, míg a liberalizmusnak szerinte, ha „merev következetességgel” gondolkodik, akkor „el is kell jutnia a fajok, nemzetek és konkrét államok fölé emelkedő cosmopolitismushoz”.²⁶

Az angol tapasztalatok hazai értelmezései

Szolgálhatott-e tanulságokkal Disraeli politikája az 1867 utáni magyar konzervativizmusnak? Anglia fejlődése, s leginkább az, hogy vajon miért válhatott a korabeli Európa legsikeresebb országává, Széchenyi Istvántól Concha Győzőig sok magyar gondolkodó érdeklődését felkelte. A reformkori konzervatívok fiatalon elhunyt vezére, gróf Desseffy Aurél a kiegyensúlyozottként értékelt angol mintát jónak, a franciát pedig rossznak tekintette. Az angol modell a neoabszolutizmus és a kiegyezés nemzedékének konzervatívjait is foglalkoztatta. Az egyik legbefolyásosabb arisztokrata, a szabadságharcra szembeforduló aulikus gróf Szécsen Antal ugyancsak erősen érdeklődött Anglia iránt, ahol személyesen is megfordult. „Élte végéig rendszeresen foglalkozott az angol politikára vonatkozó irodalommal” – állította róla emlékbeszédében Thallóczy Lajos.²⁷ Ő azonban a brit konzervativizmus kompromisszumkészségéből, a változásokra való nyitottságából, a sikereit biztosító rugalmasságból keveset értett meg, amint ezt a publicisztikája világosan tükrözi. Így nem tudta igazán elfogadni a magyarországi parlamentarizmust sem, amelyről Asbóth azt írta, hogy ha nem létezne, épp a konzervatívoknak kellene kitalálniuk.²⁸ A toryk példája orientálta a mérsékelt konzervatívok sajtóorgánumát, a *Kelet Népet*, amelyet Asbóth barátja, John Stuart Mill *A szabadság* című művének fordítója, Bosznia-Hercegovina későbbi kormányzója, Kállay Béni alapított 1875-ben. A folyóirat Halász Gábor szavaival „az angolos józanságot” kívánta szolgálni.²⁹ Asbóth volt azonban az egyetlen jelentős teoretikus, aki nem

²⁶ Asbóth János: *Politikai áramlataink az utolsó évtizedben*, in: Asbóth János: *Új Magyarország*, Athenaeum, Budapest, 1880, 16. Ehhez azonban hozzátesszi: „De mind a két irány vakbuzgó, elmében korlátolt túlzóit kivéve tekintettel van a másakra is, mert mind a kettő a természetben gyökerezik...”

²⁷ Halász Gábor: *Magyar viktoriánusok*, in: *Tiltakozó nemzedék*, szerk. Véber Károly, Magvető, Budapest, 1981, 95.

²⁸ Asbóth: *Magyar Conservatív Politika*, 165.

²⁹ Halász: i.m. 114; Kállay Béni, Arcanum, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kallay-beni-nagy-kalloi-8D612/>.

csak tudatosan konzervatív nézőpontból fordult a szigetország felé, hanem annak a politikai működéséből a legtöbbet megértette. Rögtön jelezzük: Asbóth természetesen messzemenően tudatában volt annak, s ezt *expressis verbis* többször is leszögezte, hogy minden nemzet konzervativizmusa csak egyedi lehet, nincs tehát helye semmiféle mechanikus átvételnek. A nemzetközi kitekintést és a tanulságok leszűrését azonban mindig fontosnak tartotta, és – Amerikával, az „americanizmussal” szemben, amely szerinte a modernség káros túlzásait testesítette meg – Angliát, és különösképp Disraeli munkásságát tekintette példaértékűnek.

Ismeretes, hogy Asbóth hosszú és elszánt, bár végül eredménytelen harcot folytatott azért, hogy a politikai konzervativizmus Magyarországon is meggyökeresedjen, sőt az uralkodó szabadelvű-liberális irányzattal szemben erős ellenpólust alkosson. Az a körülmény, hogy 1874 februárjában, a liberálisok hosszú uralmát megtörve a Disraeli vezette tory párt győzött, Asbóthban azt a reményt ébresztette, hogy hasonló fejlemény akár Magyarországon is bekövetkezhet.³⁰ E fordulat támogatása érdekében írta meg legismertebb munkáját, a *Magyar Conservatio Politikát* (1875), azzal a konkrét céllal, hogy egy önálló konzervatív párt alakuljon az általa kiszemelt vezetővel, báró Sennyey Pál irányításával.³¹ Egy másik tanulmány feladata annak a részletezése, hogy itthon erre miért nem kerülhetett sor, és Sennyey miért nem tudta betölteni Disraeli szerepét.

Arra viszont utalnunk kell, hogy a disraeliánus konzervativizmusnak volt egy olyan „mageleme”, amelyet a kapitalizmus visszasságait évtizedről évtizedre élesebben bíráló Asbóth kulcsfontosságúnak talált. Ez pedig az a meggyőződés, hogy a vezetéssel a szociális felelősségvállalásnak is együtt kell járnia, nem szabad tehát megengedni a társadalom kettészakadását, a szociális konfliktusok kiéleződését. 1895 októberében „*Korunk uralkodói eszméi*” címmel tartott akadémiai székfoglalójában Asbóth már azt érzékeltette, hogy a konzervatív-liberális szembenállás másodlagos jelentőségűvé vált, s egyértelműen a „a XIX. század legsajátabb gyermekét”, a „socialismust”, s ezzel összefüggésben a „szociális forradalmat” nevezte meg a legnagyobb fenyegetésnek. Ezért pedig a „manchesteri iskola” által hirdetett korlátlan szabad ver-

³⁰ Erre az összefüggésre figyelmeztet Szalai Miklós is: A nemzeti liberalizmustól a keresztény újkonzervativizmusig. Asbóth János gondolkodói pályájához, *Századok*, 2017/4, 843–878 old; 858. Asbóth külön hangsúlyozza, hogy a Disraeli vezette toryk annak ellenére arattak győzelmet, hogy a Gladstone-kormány „fényes pénzügyi eredményeket” ért el és bevezette a titkos szavazást is. Asbóth: i. m. 22.

³¹ Részletesebben: Egedy Gergely: Asbóth János programja, *Kommentár*, 2022/1, 136–145.

senyt tette felelőssé.³² (Valójában már a *Magyar Conservativ Politika*ban úgy jellemezte a liberalizmust, hogy az „nem apasztotta, hanem növelte a szegénységet... Főlemelte a közterheket anélkül, hogy a népnek munkát és keresetet szerzett volna.”)³³ A politikai rendet felborító forradalmat pedig csak a társadalmi reformok gátolhatják meg; amint azt Vasas Géza hangsúlyozza, a szociális kérdés megoldására az osztályharccal együtt járó materialista szocializmust nem tartotta alkalmasnak.³⁴

Az a stratégia, amely a legközelebb állt Asbóth felfogásához, Disraeli „egy nemzet konzervativizmusa” volt, a munkásvédő intézkedésekkel és a szükséges politikai reformokkal. A brit államférfi a *Sybil* hátszínjén végig amellet érvel, hogy a toryzmus hivatása és kötelessége a népről gondoskodni, és *expressis verbis* így fogalmaz a negyedik rész 14. fejezetében: „a hatalomnak egyetlen kötelessége van – a Nép jólétét biztosítani”.³⁵ Asbóth számára így a szociális kérdésre figyelő Disraeli relevánsabb lett a hagyományt és a felvilágosodás racionalizmusát szembeállító Burke-nél. S Anglia azt is bizonyította Asbóth olvasatában, hogy „a nemzetet emelő nagy reformokat” kizárólag „a konzervatívok gyakorlati szeme és erős keze” tudja keresztülvinni.³⁶ A történelemben valószínűleg az angol vált a legsikeresebb konzervativizmussá, ezért az éles szemű Asbóth olvasatában ez nyújtotta a legjobb példát arra, hogy miként lehet a szükséges változásokat és a nemzeti történelem kontinuitását összeegyeztetni, és a társadalmi stabilitást megőrizni.

³² Asbóth János: *Korunk uralkodó eszméi, székfoglaló értekezés*, MTA, Budapest, 1896, 11; 19.

³³ Asbóth: *Magyar Conservativ Politika*, 24.

³⁴ Vasas Géza: A konzervatív hagyomány élete, in: Asbóth János: *Három nemzedék*, szerk. Vasas Géza, Kortárs, Budapest, 2008, 12.

³⁵ Disraeli, Benjamin: *Sybil or the Two Nations*, 1845, London, https://www.gutenberg.org/files/3760/3760-h/3760-h.htm#link2H_4_0022. Book IV, chapter 14.

³⁶ Asbóth: i.m. 15. Asbóth szemében a helyes politikai gyakorlat csak konzervatív lehet, ezért írja *A szabadság* című könyvének függelékében: „a jó elmélet mindig radícális; a jó gyakorlat mindig conservatív”. Asbóth János: *A szabadság*, Ráth Mór, Pest, 1872, 440.

RÉTI LÁSZLÓ

EGY ELFELEDETT MAGYAR GÉNIUSZ

Gondolatok Szalay László születésének 210. évfordulóján

1830 egyik szép nyári napján két, németül csevegő 17 éves fiatalember margitszigeti kikötéssel szakította meg dunai csónakázását. A szigeten a júliusi francia forradalom tiszteletére koccintottak a magukkal hozott pezsgővel. A kiürített palackot, hasában a jövő számára küldött üzenettel, a folyam habjain eresztették útjára.

Gondolhatnánk, hogy két rajongó kamasz radikális forradalmárral esett meg a figyelmünket egyébként nem kiérdemlő eset. Ám más színezetet ad a hétköznapi történetnek, hogy két, egymáshoz egy életen át szíami ikerként kapcsolódó, aulikus, azaz a trónhoz hű nemes ifjúról van szó. Az egyikük báró Eötvös József, a másik a hat hónappal idősebb Szalay László. Az utóbbi közismert csodagyerek, a budai irodalmi szalonok kedvence, lapokban publikáló író, költő. Később ügyvédbojtár, filozófus, jogtudós, kodifikátor, politikus, diplomata és államférfi, történettudós, az Akadémia főtitkára, reménybeli igazságügy-miniszter.

Közös bennük a családi lojalitás az uralkodóház és a történeti magyar Alkotmány iránt, ismerői és rajongói a magyar történelemnek. Mindkettőjüket fűti szépirodalmi ambíció és egyikük sem forradalmár alkat. Két ember, aki máig hatóan – és pozitívan – változtatta meg szeretett hazája, sőt utódállamai sorsát is. Eötvös ismertebb, látjuk a szobrát a Lánchíd pesti hídfőjénél, de Szalay László kívül rekedt a nemzeti emlékezet paradicsomának kapuján.

Ki ez az ember, akiről Pest igazságügyi negyedében utca van elnevezve, mely a Fővárosi Törvényszék épületétől a Parlament teréig fut?

Szalay budai német anyától és egy birtokaiból megélni nem tudó, lateiner nemes apától származott. Jó iskolákat végzett Budán, Székesfehérváron, majd diplomatikát, filozófiát, és jogot tanult a budapesti egyetemen. A 12 éves korában félárává lett ifjú közjó és a hon iránti elkötelezettségét nagyban motiválta édesapja, a korábbi helytartótanácsi alkalmazott (József nádor titkára), akinek lelkében a jozefinista felvilágosodás és a hazaszeretet nemes egységet alkotott. Ez az örökség – és talán az árvaság, a szegénység és az óvó anyai szeretet együtt – mint érzelmi gyúelegy, segítette őt gyermekként már költővé és kitűnő tanulóvá tenni. Verseit 14 éves korában közölte a *Hasznos Mulatságok*, szívesen látta vendégül otthonában Virág Benedek. Kedves tanítványa Horvát Istvánnak, a magyar diplomatika, azaz oklevélten kiváló tudósának. 26 éves korában már levelező, 27 évesen

rendes tag az Akadémián és *Themis* címmel már saját folyóirata van. Tagjai sorába emeli őt Bajza, Vörösmarty, Toldy, Kölcsey köre azaz a Kisfaludy Társaság. Majd írja-szerkeszti a *Budapesti Szemlét*, később a *Pesti Hírlapot*.

A két pezsgőző köré – immár nem a szigeten – hamarosan egy nagyobb társaság csoportosul: a „centralisták”. Szalay, Eötvös, Csengery, Madách, Pulszky, Lukács Móric, Klauzál, Trefort baráti köre az 1843–1844-es országgyűlésig fejlődik párttá. Közéjük számíthatjuk Deákot, Kemény Zsigmondot is. Egyre közelednek Széchenyihez és az idő múlásával nő távolságuk Kossuthtól.

E patrióta, a magyar közjogi és történeti múltat genetikusan hordozó kör a gőzerővel modernizálódó akkori Nyugat-Európa szellemi életének aktív megfigyelője volt. Az ifjú Szalay szorgalmasan olvasta és közölte lapjaiban a nyugati kortársakat, de komoly és hasznos utazásokat is tett. Úti állomásain a kor kiválóságaival személyes kapcsolatba lépett, és életre szóló kapcsolatokat alakított ki. Utazásainak állomásairól barátainak és a köznek levelekben számolt be, melyek filozófiai, történeti vagy tételes jogi tanulmányok, akár az angol csődjog, az esküdt bírászkodás, a büntető eljárások, akár a filozófia köréből.

Szalay szépirodalmi pályafutása a '30-as évek elején lezárult. Irodalmi képességei, olvasói iránti empátiája azonban tovább ragyognak szakmai írásaiban és politikai megszólalásaiban. Töretlen a tudomány-szervezői- és tudománypolitikusi karrierje is. A Magyar Tudományos Akadémia titkáráként, osztályelnökként élete jelentős része kötődik ehhez az intézményhez, melynek halálakor a főtitékára volt. A klubszerű társaságból valódi, a nyugati sztenderdeknek mindenben megfelelő ismervek szerint rekrutáló szervezet lett, melynek struktúrájában Szalay óta érdemi változásra nem volt szükség.

Szalay hatalomvágy nélküli politikusi pályája szintén töretlen ívet mutat. Mivel őt a keresztény liberalizmus eszméje hatotta át, érdemes e szó XIX. századi magyar értelmét felidézni. Liberálisaink vallásos hitüket a magánszféra részének tekintették, de kulturális értelemben valláserkölcsi alapon gondolkodtak, éltek. Ugyanakkor attribútumuk a történelemismeret, közjogiság, hazafiság. Ezekből következik a modern közjó és az alkotmányos rend összhangjának fenntartására irányuló lankadatlan törekvésük. Eszmerendszerük nem elszigetelt, hanem szoros szinkronban van a nyugat-európai eszmetörténeti állapotokkal. Montesquieu, Gans, Hegel, Guizot, Thiery és még sokan mások olyan eszményeik, akiket folyamatosan olvasnak, vagy akikkel éppenséggel leveleznek. Ez a nyugatosság egyébként a velük szembeni kritika egyik fő ürügye.

Szalay politikusi pályájának két pillére a városok ügyében elmondott 1843. évi országgyűlési beszéde, illetve az 1861-es felirati vitában

Szalay László

Szalay László
(Barabás Miklós litográfiája)

elhangzott szónoklata. Mindkét felszólalás tökéletes metszete Szalay tudományos felkészültségének, jogászai pontosságának és empatikus szónoki képességének. Csupán 2–5 oldalnyi szöveget tesznek ki, de nincs bennük felesleges jelző, szókapcsolat, hangulatfestő elem és bámulatos tömörségük ellenére mégis egyszerre az észhez és a szívhez szóló, minden reformkori nehézkességtől mentes, elsőrangú retorikai művek.

Szalay 1843-ban a „harmadik rend”-nek, azaz a városoknak a közhatalomba való bevonása mellett tört lándzsát és alkotmányos centralizációt sürgetett. A városok gazdasági, társadalmi jelentősége a szatmári békét követő bő évszázados békekorszakban hatalmas mértékben erősödött. Szalay, a történelem kitűnő ismerője pontosan tudta, hogy Zsigmond, majd Mátyás a városokkal kötött érdekszövetsége révén volt képes hazánkban európai nagyhatalmat teremteni és főként: finanszírozni. A polgárság által megtermelt hozzáadott érték képezte akkor is az állami bevételek gerincét. Ebből volt Mátyás fekete serege, ebből a forrásból épült-szépült az infrastruktúra és jutottak el termékeink külföldi piacokra. Megközelítése azonban korántsem közigazdasági motiváltságú, hanem elvi, hosszú távú. Hiszen hívő, hazafi és művelt liberális. „*A’ legveszedelmesebb igazság is kevésbé veszedelmes, mint a’ legparányiabb méltánytalanság*” – zárja felszólalását.

Napjaink vezérelve a *rule of law*, a jog uralma. Érdemes a mai kor normativistáinak fejére olvasni Szalay 1861-ben adott deifinícióját: „Nincs magasztosabb eszme, nincs rendíthetlenebb elv, mint a jog eszméje, a jog elve, de hogy termékenynyé, hogy élő törvényynyé válhassék, a magánjognak társul kell adni az aequitast, a méltányosságot, a büntetőjognak társul kell adni a kegyelmet, a közjognak társul kell adni a politikai bölcsességet.”

Az 1861-es beszéd alapja egy geostratégiai felismerés. Látnoki módon épít és kecsegtetve apellál a kiegyezés utáni gazdasági trendek nyomán kitűzhető célra: a kiegyezéssel elinduló fejlődés eredményeképp Magyarország lehet a birodalom következő centruma! A beszéd felvázolja a felveendő kőkemény tárgyalási pozíciókat, melyeket a történeti közjog sziklaalapjára helyez. De rögtön a modern elvekre alapított többlépcsős kompromisszum irányait is kijelöli mind a dinasztia és a német-osztrákok, mind a délszlávok és más nemzetiségek felé. Nem vitás, hogy a méltányosság és bölcsesség minden eleme ott van az akkor 48 éves férfi sodró erejű, rövid beszédében. Ez nem a kossuthi dunai konföderáció – valójában leplezett hungaroid gyarmatosítás – víziója, hanem a modern szupranacionális európai államé, melyben a magyar nem uralkodik, hanem egyik első az egyenlők között.

A jogtudóst tekintve, rendkívüli jelentőségű az 1840-ben közzétett *Codificatio* című munkája, mely a jogalkotás máig érvényes dogmatikai

és módszertani kézikönyve. Tanulmányai a magyar büntető eljárásjog létrejöttében szintén alapvető jelentőségűek, bár a kódexekre az alapvonalak megrajzolását követően bő 40 évig várni kellett. A büntető anyagi jog területén az általános és különös részi szétválasztás gondolata nem tőle származik, de a rá jellemző lényeglátás, tömörség és szabatosság a hazai büntetőjogi kodifikáció számára ki nem kerülhető előzmény volt.

Még harmincas évei első felében járt, amikor Heckenast Budapesten gyűjteményes műben adta ki briliáns írásait. Bátran ajánlhatjuk a napi joggyakorlatot végző kollégáink számára, hogy az ELTE Jogtörténeti Tanszék elektronikus könyvtárából töltsék le számítógépükre ezt a pár megabájtnyi anyagot és merítsenek belőle napi munkájuk során.

Szalay – miközben a *Tripartitumot* is fordítja – országgyűlési képviselő, a *Pesti Hírlapot* is szerkeszti, és nem szűnik meg atyai barátja, Horvát István történész nyomdokain haladva a levéltárakat bújni és szorgalmasan cédulázni. Készül Magyarország történetének monografikus igényű megírására. Szalay a kútfőkből szeretett dolgozni, így aztán Thaly Kálmán méltán írta róla: „Szalay sohasem téved”.

A forradalom nem Szalay műfaja volt. De közpolitikai felbolydulások nélkül olykor besülnek a még oly jól megalapozott reform munkálatok is. A '48-as márciusi forradalmi hullámot követő áprilisi törvényhozás a doktriner-centralisták sok elképzelését – és évek kiforrott műhelymunkáit – váltja valóra. Ennek hatása a magyar közjogra máig élően kihat. Ez képezte alapját az 1867-es újrakezdésnek, de Antall Józseftől és Kulszár Kálmántól tudjuk, hogy 1946-ban, majd az 1988–1990 közötti alkotmányozási folyamatban is tudatosan nyúltak vissza az 1848-as áprilisi törvényekhez. Biztosak lehetünk abban, hogy Szalay és Deák nem volt maradéktalanul boldog a megalkotott jogszabályokkal. Ők többre, a tökéletesre vágytak. De a kompromisszumokra képessé tette őket a tudás gőgje feletti két lelki korlát: a magyar közjó iránti elkötelezettség és az erkölcs diktálta bölcsesség.

A kormány 1848-ban, tudván Szalay német anyanyelvében rejlő német szónoki képességeiről és ismerve nyugat-európai személyes reputációját – és talán szabadulni is kívánva a „fajfejű doktrínéértől” – őt küldte a Frankfurter Birodalmi Gyűlésbe. A tét nem volt csekély: nemcsak a német-osztrákok jövőjéről volt szó, de az erdélyi szászok is küldöttállítással foglalkoztak. Ausztria és a dinasztiahoz tartozó Magyarország sorskérdései az európai biztonságpolitika kontextusában tűntek fel. 1848 májusában összehívták a szláv kongresszust Prágába. A horvát és a szlovák küldöttek oda tartottak és ezzel a nyugati és keleti keresztény szlávok közös birodalmának lehetősége napirendre került. Ez a magyar állam végleges halálát jelentette volna már akkor. Trianon nem 1919-ben kezdődött...

Deák és Batthyány már ekkor az ország végét jelentő orosz beavatkozástól tartottak. Minő bizarr elem: a pánszláv orosz politika hadereje a trónfosztott I. Ferenc József diplomáciai tekintélye-kérése nyomán jön, de miatta távozik is. Majd csak 65 évvel később, 1914-ben tesz ismét sikertelen kísérletet a nyugati és déli szlávok „felszabadítására”! A veszélyt szintén felismerő Széchenyi összeomlott a tátongó mélység látán. A nemzethalál vízióból hirtelen realitássá lett.

Veszélybe került a magyarok és horvátok hét évszázada töretlen testvéri együttélése is. Az István nádor – édesapja egykori főnökének gyermeke – megbízólevelével elinduló Szalay frankfurti küldetéséhez Bécsben bölcsen kieszközli Pillersdorf osztrák miniszterelnök *placet*-jét. Állomáshelyén a *pragmatica sanctio* közjogi keretrendszerében marad mindvégig, és a szláv expanzióban ellenérdekelt németekkel való szövetség kialakításán fáradozik. A szabadságharc időszakát emiatt külföldön tölti, és sikeres diplomáciai tevékenységét csupán a trónfosztás kiváltotta nemzetközi sokk, valamint a magyar birodalom szétesésétől való, az európai államok nagy részében megjelenő destabilizációs félelem fékezte le.

A szabadságharc után svájci emigrációjában megírta-befejezte hat kötetes, eredeti forrásokra alapított művét, *Magyarország története* címen. Hazatérve az 1861-es újrakezdési kísérletben a sorait ismét záró centralisták közé és Deák mögé áll, és a felirati pártot támogatja.

Úgy tűnik, Szalay volt Deák, Eötvös és a többiek „komplex jog- és tudástára”, a szakmai viták arbitrátora, minőségbiztosítási ellenőre, egyszóval a szikrázó ész a fényes elmék között. Minden bizonnyal ő lett volna a kiegyezés utáni kormány igazságügy-minisztere, ha egy külföldi orvosi kezelésre utaztában 1864-ben, Salzburgban meg nem hal.

A hazai centralisták által vitt, megfontolt, nyugatos liberalizmusnak nemcsak eszmetörténeti, hanem a kiegyezés megvalósulása révén a konkrét közpolitikai hatása is óriási. Működésük a magyar történeti múlt organikus hajtása, ám szerves előképét mutatja a két nagy pápa, XIII. Leó *Rerum Novarum*, (1891) majd a XI. Pius (1931) *Quadragesimo Anno* kezdetű pápai enciklikáinak és az arra alapítottan megteremtett, Adenauer, Da Gasperi és Schumann nevéhez fűzhető, az Európai Uniót létrehozó kontinentális politikának is. Ezen elvek és politikai gyakorlatok sikere az emberiség nagy vívmányává lett.

Kossuth, majd 1850-ben a volt centralistabarát erdélyi Kemény Zsigmond a pesti internálása alatt írt, *Forradalom után* című könyvében a centralistákat azzal vádolta, hogy nyugat-európai ismereteiket abszolút dogmává fejlesztették, elzárkózóak voltak más gondolatokkal szemben. Érdeesebb kifejezéssel élve: a vád az arrogancia és a doktrinerség. Szalay és társai természetesen nem szorulnak védelemre, de látható, hogy a

nagy hatású taktikus, Kossuth – és bizonyos mértékig Kemény Zsigmond, a katasztrófista transzilván is – egyaránt minősítő módon kritizáltak. Ez, mint módszer, *ab ovo* elfogadhatatlan és ezért tartalmában vizsgálat nélkül elutasítandó. Szalay és elvbarátai igazát és gyakorlati programját a történelem nagyon hamar és hosszantartóan, egészen a XXI. századi globális gazdasági és túlfejlődési válságok kirobbanásáig és reményeink szerint azon túl is igazolta.

I. Ferenc József és vele szemben Deáknak a következő nemzedékkel kiegészült csapata voltak a modern alkotmányos liberális monarchia megalkotói. Egy kedvező geopolitikai felállásban: a krími háborúval kezdődő osztrák-orosz szembe fordulás, a török-orosz konfliktus eszkalálódása, a német és osztrák kompromisszum létrehozta azt a multinacionális és kulturális európai szuperállamot, melynek párhuzamai az idővel túlbürokratizálódó Európai Unióval nyilvánvalóak. A közjó elve mentén egyenlő mércével biztosított jólétet s fejlődést a benne élő népeknek. Bár megoldani nem volt idejük, de felismerték a szociális és a nemzeti kérdés jelentőségét. A szekularizáció irányába történő következetes elmozdulás megnyitotta az utat az ateista, vagy nem keresztény kulturális sajátosságok sikeres integrálása és a mérsékelt bal- és jobboldali közös értékplatform előtt is. Ezen alapult máig a nyugat-európai váltó-, illetve nagykoalíciós kormányzások sikeressége.

Vajon mi történt az 1830-ban a dunai habokba vetett palackkal és a belé zárt üzenettel? Nem tudjuk. De láthatjuk, hogy e palack szelleme nem került fogságba, hanem szárnyalt és jóságos dzsinnként hazánkat nehéz korszakokon segítette át.

Szalay László szíve mindössze 51 évig dobogott. Székely Bertalan róla készült portréját, vagy a korabeli fényképeket tekintve láthatjuk a határozott, de nem agresszív tekintetet, a derű ráncait. Táska szeméi igazolják a kortársak azon emlékezetét, hogy általában éjfél utánig dolgozott és reggel 8-kor már íróasztalánál ült. Ilyen munkatempó mellett 51 év alatt tehát valószínűleg még 150 év munkáját végezte el. Ha ez a hipotézis igaz, akkor észlelnünk kell, hogy Szalay hagyatéka, e 150 éves tartalék azóta lepergett. Új geopolitikai felállás készül és mára ismét generációváltáshoz értünk. Ahogy a nyolcvanas évek végére elfogyott Kádár '57-es regimentje, úgy lassan kifutnak az a '88–'90-es rendszer-váltók. Az értékek folyamatosságának meg- és felismerése segítheti az új közép- és fiatal generációt abban, hogy munkájuk, becsületük kiteljesítésével méltó utódokká kívánjanak válni a Szalayk, Deákok, Eötvösök országában. Elég, ha napi munkájukat a közjó érdekében, a haza javára ugyanazon elvek mentén végzik, ugyanazon hittel és erővel.

Szalay László emléke legyen áldott, és napjainkban is erőt adó példa!

LUKÁCS JÁNOS, HUNGARUS FIDELISSIMUS

A neves és szülőhazájában is népszerű magyar-amerikai történész (1924–2019) az antikvitásnak, és benne a latin nyelvnek is tudósa volt. Könyveiben és leveleiben gyakran használt latin kifejezéseket, az *Egy eredendő bűnös vallomásai* című könyvét pedig így dedikálta örökké gyászolt feleségének: „Dilectissimae Stephaniae”. Írói példaképe Livius volt, magáról is azt mondta, hogy „történész, de mindenek előtt író.” Valóban, magvas munkáinak stílusa távol áll a szikár szaktörténeti munkáktól, és ebben is a nagy elődre emlékeztet.

Két ország, két nemzet tekintheti magáénak őt, a nem konvencionális történetírót. „Magyarország a hazám, Amerika az otthonom, Magyarország az anyám, s Amerika a feleségem” – mondogatta. Legtöbb könyve Amerikáról szól ugyan, de a nagy sikert arató magyar kiadások nyomán rájött, hogy – talán tudat alatt – szülőhazájának is írta azokat. Megírta, hogy örmény-zsidó származású hívő katolikusként 1946-ban, 22 évesen, a kommunista diktatúra elől az Egyesült Államokba menekült, és 1953-ban lett amerikai állampolgár. Ettől kezdve főként angolul írt, azon a nyelven számolt és gondolkodott, de élete végéig magyarul imádkozott.

Konzervatívnak nevezhető? Munkáit olvasva, vele sokat beszélgetve úgy vélem, hogy nem szorítható be semmiféle kategóriába, gondolati irányzatba. Egy igen sokoldalú, rendkívül művelt és sokat tudó történész volt: a múlttól eredeti módon gondolkodó történetfilozófus és egy termékeny, ragyogó stílusú író.

Az 1984-ben (magyar fordításban 1988-ban *Az Egyesült Államok 20. századi története*) megjelent *Outgrowing Democracy* című műve nem a világ legerősebb hatalmává vált ország sikertörténete, hanem annak bemutatása, hogy a világ amerikanizálódása együtt jár az amerikai jólét és hatalom hanyatlásával. A „hegyen épült város” („city on the Hill,” Máté evangéliuma), a Tocqueville, illetve a Bölöni Farkas Sándorunk által leírt és követendő mintaszerű demokráciát kinőve Amerika „olyan nemzetté vált, amely sem nem polgári, sem nem városias”, ahol a valódi kultúra, a tisztesség, az előzékenység lassan kimegy a divatból. Lee Condon remek elemzésében rámutatott, hogy Lukács ideálja a polgári (burzsoá) kultúra, amely városias, udvarias, vallja a magánélet szentségét, önfegyelemmel ötvözi a szabadságot. Ugyanakkor azt is tudja, hogy az igazság (truth) fontosabb, mint az igazságszolgáltatás (justice),

a birtoklásban és a lakóhelyben is az állandóságot kedveli. Sajnálkozva állapítja meg, hogy az ötvenes évektől a demokratikus rendszer bürokratikus állammá vált. A lakosság többsége már nem javakat termel, a társadalom jellemzője az infláció, amely előbb a szavakban, a népesség növekedésében, a bürokrácia terjedésében, az ún. „jogok”, szabályok, az egyetemi fokozatok, a tájékoztatási eszközök megsokszorozódásában nyilvánul meg, és ezt követi a pénz inflálódása. Elvetik a mértékletességet, az önfegyelmet az étkezésben, a költségekben, az örömszerzésben. Ráadásul minden korlátot önkényesnek és mesterségesnek tekintenek, mint ami ellentétes a kezdeményezőkésséggel, a haladással, az amerikai életmóddal. Végül megállapította, hogy „a populáris demokrácia reklámversennyé süllyedt”.

Lukács szemben állt az előítéletekkel, a közhelyes gondolkodással és a történetírás megrögzött tételeivel. Lenin hatásánál sokkal jelentősebbnek tartja a vele egyidős Wilson elnökét, az általa szorgalmazott „nemzeti önrendelkezés katasztrofális eszméjének” az elterjedését. Egyik hőse Winston Churchill volt, aki Roosevelttel elnökkel, Eisenhowerrel és az akkori amerikai közvéleménnyel ellentétben nem táplált illúziókat Sztálin, azaz „Uncle Joe” megszelídülése iránt. 1944 nyarán a brit miniszterelnök már nem egy balkáni, hanem egy észak-olaszországi partraszállással próbálta megmenteni Közép-Európát, benne Lukács szeretett szülőhazáját a bolsevizmustól, s amikor ezt az amerikaiak elutasították, októberben a „százalékos egyezményrel” akarta korlátozni a szovjet befolyás kiterjedését. Lukács János a hidegháború tetőpontján sem hitt a kommunista berendezkedés tartósságában. „Most mindent felfal az orosz, amihez hozzájut, olyan mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után jön az emésztés. Nem tudja egész Kelet-Európát megemészteni.” Amikor a new yorki értelmiségiek Sztálin, illetve Trockij híveire oszlottak, Lukács továbbra is bízott abban, hogy a kommunista utópia egy múló jelenség. A szovjet rendszert a cárinál, a kommunista Kínát pedig a nacionalista Kínánál jóval rosszabbnak tartotta. Egy 1966-ban, az amerikai magyaroknak tartott előadásában ki merte mondani, hogy „a szovjeturalom lassú, de valószínűleg gyorsuló fölbomlása máris folyamatban van”; végének bekövetkezését az 1980-as évek tájára várta. De nem hitte, hogy ezzel meg fog szűnni az orosz veszély, pontosabban az orosz hadsereg által jelentett veszély.

Kamaszként lázadásból még szocialistának vallotta magát, együtt érzett a szegényekkel, lenézte és elutasította a szélsőséges nacionalistákat. A Mussolininek hősiesen ellenálló abesszinek és a spanyol köztársaságiak pártján állt. 16 évesen olvasva Marxot „elviselhetetlenül unalmasnak és avítnak” találta, úgy gondolta, hogy írásainak „vajmi kevés köze

van a huszadik századi valósághoz”. Amikor érettségije után a nagyapja óhaja miatt egy nyomdában inasként belekóstolt a munkások világába, hamar rájött, hogy nyoma sincs bennük a proletár öntudatnak, hiszen „pontosan ugyanarra áhítoztak, mint mindenki más: rangra és javakra, biztonságérzetre és megbecsülésre”. Ekkoriban, a II. világháború elején felismerte, hogy a konzervatívok két táborra oszthatók: magukat reálpolitikusnak hívó doktrinerekre és opportunistákra, mint Németországban Papen vagy Neurath. Hasonlóképp a Népszövetség és az általános leszerelés iránt illúziókat tápláló angol Chamberlain, illetve az elveikért kiálló, nem nacionalista hazafiak, mint Churchill és követői. Magyarországon ilyennek tartotta „az antiliberalis és helyenként zsidóellenes *Három nemzedék*” szerzőjét, Szekfű Gyulát, aki alig húsz év múlva „a Harmadik Német Birodalomban és közönséges, brutális magyar követőiben látta a legnagyobb veszélyt”. Lukács szerint mára értelmetlenné vált a „baloldali” és „jobboldali” jelző, még inkább eszerint osztályozni az embereket. A 30-as évek baloldali politikusai, mint Beneš, a francia szocialisták, sőt Sztálin is (hozzáteszem a norvég Quislinget) hamar behódoltak Hitlernek, „a demokratikus csehek még csak meg sem kísérelték a harcot; a hazafias és »jobboldali« lengyelek küzdöttek, mint az oroszlanok”.

Ez utóbbiak magatartása részben vallási (katolikus) alapon nyugodott. Az ifjú Lukács ugyan hosszúnak és unalmasnak találta a miséket, de rendkívül fogékony volt a vallásos művészet szépségeire. Vallásossága „olvasásból fakadt, s nem prédikációkból, irodalomból, s nem teológiából”. Taszította a kereszténység és a nacionalizmus összemosása, ami jellemző volt a két világháború közti Magyarországra, ahol „a »keresztény« azt jelentette, hogy nem zsidó, nem marxista, nem liberális, nem kozmopolita”.

Mindezek alapján kijelenthető-e, hogy konzervatív Lukács János? Az *Egy eredendő bűnös vallomásaiban* kifejti, hogy a nagyon képlékenyvé vált „konzervatív” jelző helyett magát „reakciós”-nak tekinti. „A reakciós nem mindig ellenzi a változást, és nem veti el mindenestül a haladást. Az állandó haladás eszméjét veti el; azt az eszmét, mely szerint nemcsak az ember anyagi körülményeit lehet jobbá tenni, hanem a természetét, szellemi és lelki természetét is.” (14.) „Legfőbb ideje újraértékelni bizonyos szavakat – például, hogy a »haladó« nem okvetlenül jót jelent, a »reakciós« nem okvetlenül rosszat.” (15.) „A reakciós mérlegeli a jellemet, de gyanakvással tekint a propagandára; hazafi, de nem nacionalista; híve a tradícióknak és a konzerválásnak, vagyis a régi állapotok fenntartásának, de nem híve a konzervativizmusnak, [...] a történelemben hisz, nem pedig az evolúcióban.” (17–18.) „A konzervatív pártolja

Ronald Reagan, és bízunk benne; a reakciós nem, mégpedig nem azért, mert Reagan valaha hollywoodi színész volt, hanem mert mindig is az maradt.” (17.)

Atyai barátom gondolatait újraolvasva visszhangzik bennem megannyi találkozásunk, beszélgetésünk. Ezek alapján is van egy feltételezésem, hogy miért kezdte magát Lukács János reakciónak tekinteni. Amikor még Magyarországon élt, úgy 1945–46-ban, a négypárti koalíciós kormányzás idején a hatalomra törő Kommunista Párt állandóan követelte, hogy „ki a reakcióval a koalícióból”, vagyis zárják ki az 1945-ös választásokon 57 százalékot szerzett Kisgazdapártból a kommunizmust legerőteljesebben elutasító parlamenti képviselőket. „Küzdelem a reakció ellen” – ez volt az MKP másik állandó toposza. Ez elsősorban nem Horthy és rendszere egykori híveire vonatkozott, hanem a demokráciáért küzdő bátrakra.

Szélesebb értelemben a „reakciós” Lukács a puritanizmussal (talán a reformációval is) szemben előnyben részesítette a reneszánsz életörömet, a francia forradalommal, kivált a jakobinus diktatúrával szemben Burke és Tocqueville demokrácia-felfogását, a tömegdemokráciával szemben a 19. század parlamentarizmusát, a nacionalizmussal szemben a hazafiságot, Reagannel és utódaival szemben Lincolnt.

Szép számú magyar tisztelőjének Lukács konzervatív-liberális-reakciós történelemszemlélete jó iránytű a magyar történelemhez is. Legfontosabb és ma is aktuális üzenete, hogy a nemzet kettéválása, szinte polgárháborúja, mennyire hozzájárult a magyar katasztrófákhoz. 1990. május 2-án, a szabadon megválasztott Országgyűlés megalakulásakor ő adta az 1945-ös Nemzetgyűlés elnöke, Varga Béla szájába az általa megírt beszédben: „De most a magyar egység ne legyen felületes szólam. Mohács után, az első világháború után, a második világháború előtt és alatt is a magyar egység hiánya, a lelkekben dúló polgárháború hozzájárult nagy nemzeti tragédiáinkhoz. [...] A kibontakozó szabadság fényét se sötétítse el pártoskodás... az úgynevezett turáni átok.” A keleti vagy nyugati orientáció dilemmája a II. világháborúban az angol- vagy németbarátságban, 1945 után pedig a kényszerű szovjet-orosz és az euro-atlanti szövetség ellentétében testesült meg. Ennek elmúltával figyelmeztette nemzetét, hogy „hibáinkért most mi egyedül vagyunk és leszünk felelősek”. Egyik utolsó magyarországi előadásán, főként fiatalokból álló közönségének is ezt magyarázta: „A nyugati országok sokszor semmit vagy keveset tettek értünk. De mégis. Amikor a magyarság vezetői néha a »Keletet« választották, az majdnem mindig katasztrófálisnak bizonyult. [...] Az oroszokat el kell ismerni és tisztelni kell őket, mint azt távoli rokonaink, a bölcs finnek teszik. [...] De a ma-

*Lukács János phoenixville-i otthonában, 2017-ben.
(Szilvay Gergely felvétele)*

gyar szellem, a magyar értelem, a magyar művészet és műveltség lélegzete nyugati. [...] A Nyugat gyakran volt a keresztünk, de vállalnunk kell, mert az a csillagunk is.”

Mind a baloldal, mind a jobboldal mítoszait meggyőző erővel cáfolta. Megállapította a reformkor utáni harmadik nemzedék felelősségét az 1918-as összeomlásban és 1919–1920 két szélsőségének, a vörös és a fehér terrornak a létrejöttében. Szomorú tény, hogy a „gyenge és gyarló” vezetők nem tudtak a trianoninál kedvezőbb határokat kivívni, mivel „nálunk akkor Mannerheimhez, Pilsudskihoz, Kemalhoz hasonló formátumú vezető nem akadt”. (178.) Horthy államfőként jól viselkedett, de Hitlerrel szemben nem volt képes államférfiúi erényeket felmutatni. Viszont javára írta, hogy nem volt diktátor, nem is törekedett az lenni, s hogy 1944 nyarán a budapesti zsidóság nagy része az ő beavatkozásának köszönhette életét. Horthy látta a magyar nácibarátok és a nyilasok veszélyességét, és szembe is került számos egykori szegedi bajtársával, akik azután 1944. október 15-én, élükön az általa létrehozott tisztikarral elárulták őt. Lukács aktuális éllel idézte Horthynak Teleki Pálhoz 1940-ben írt leveléből, hogy „nem fogják megbocsátani azt a hangot, mellyel a kormányhoz közel álló sajtó Angliát és az Egyesült Államokat támadja”. (39.) A Lukács által a magyarok iránti rokonszenvéért is igen nagyra tartott Churchillnek a vi-

tatott 1944. októberi, Sztálinnal a felszabaduló országokról kötött „százalékos” megállapodását mindig megvédte annak bírálóival szemben.

Charles Gati 1956-ról írt, magyarul *Vesztett illúziók* címen megjelent könyvéről elismerőleg írt a *Népszabadság* 2006. szeptember 2-ai számában. „1956 drámáját magyar ember lévén szívdobogva követtem amerikai vidéki otthonomban...” Gáti könyve legfontosabb részének és érdekének az Egyesült Államok akkori politikájáról írottakat tekinti. „...amit ő most ír és itt-ott bizonyít, én ötven évvel ezelőtt és azután is éreztem, sejtettem, olvastam, találtam, bizonyítottam (tessék e szavak sorrendjét figyelembe venni), és néha írtam is erről. Az Eisenhower-Dulles kormányzat világnézete és világpolitikája – minden hangos, sőt gyakran ordítózó antikommunizmusa ellenére – Európa kettéválasztásán egyáltalán nem kívánt változtatni. [...] 1956-ban egy pillanatig sem vártam (vagy kívántam), hogy Amerika Magyarország miatt atomháborút indítson vagy atomháborúval fenyegetse az orosz birodalmat. [...] Ha egyáltalán valamilyen megoldás – pontosabban kiút – lehetett volna 1956 októberében (és ma tudjuk, hogy az oroszok milyen dilemma előtt álltak, legalábbis egy ideig határozatlanul), az politikai, illetve földrajzi síkon volt egyáltalán lehetséges: tudatni Moszkvával, hogyha ők kivonulnak Magyarországról, Amerika is kivonná szövetségéből valamelyik nyugat- vagy dél-európai országot.” Ahogy azt Lukács híres barátja, „az Eisenhower és Dulles által mellőzött George Kennan” javasolta, már a forradalom előtt. Tanulásgként Lukács azt ajánlotta a további magyar nemzedékeknek, hogy ne a külföldi támogatókban, hanem önmagukban bízzanak. „Az valamikor elég lesz. Valamikor.”

Lukács halálakor az egyik legfontosabb vonására emlékeztetett nekrológiában Dobozi István, a Világbank egykori vezető közgazdásza. Egy általam rendezett washingtoni előadása után megkérdezte tőle, hogy „Mi a véleménye a magyar politikai közéletéről? Lukács kapásból válaszolt: »Nagyon hiányolom belőle az úri felfogást.« Úri felfogás: nem teljesen értettem a korosztályom által nem sokat hallott műszó értelmét az adott összefüggésben. Úgy gondoltam, hogy igazi anglo-mánként Lukács a finom, kellemes úri modort, az általa annyira tisztelt »gentlemanlike« viselkedést hiányolja a magyar politikusokból, szerintem is teljes joggal. Ahogy azonban a beszélgetés továbbgördült, megvilágosodott, hogy a történész nem az eldurvult, olykor útszéli hazai közbeszéd stílusára gondolt. Nem, számára az úri felfogás valamilyen emelkedettséget, a gyűlöletkampányok, a túlhajtott tribalizmus, a megszilárdult szekértáborok, a permanens belső politikai polgárháború fölé való kerekedést jelentette. Bizonyos közös értékbázist a közjó, a létfontosságú nemzeti érdekek szolgálatában. »Hiányolom az úri felfogást«

– számomra ez marad a legértékesebb lukacsi mondás” – írta Dobozi az *Élet és Irodalom* 2019. május 24-i számában.

Lukács János olyan úr volt, aki a vacsora háziasszonyának, egy órával megérkezése előtt virágot küldetett, aki mindenkivel udvarias volt, az amerikai billentyűzetű írógépén magyarul írt leveleiben mindig gondosan kézzel kitette az ékezeteket, és gyakran azzal zárta, hogy „Híved”. Élete végéig gyászolta szülei és fiatalkora szokásait és eszményeit. Mi, akik ismertük, mindhalálig gyászolni fogjuk őt.

Requiescat in pace.

(A Nemzeti Közsolgálati Egyetemen, a „John Lukacs és az amerikai konzervatívizmus” című pódiumbeszélgetésen angolul elhangzott előadás alapján.)

S. KIRÁLY BÉLA

TOLLAL, ÉLŐSZÓVAL

Interjú Pászka Imre szociológussal

Vaskos, kétkötetes monográfia jelent meg 2020-ban *Együtthatás – Reprezentációk. A Kárpát-medence a természet és történelem műhelyében. Kis jégkorszak – Létfenntartás* (I. kötet), illetve *Kis Jégkorszak – Járványok* (II. kötet) címmel a Szegedi Egyetemi és a Belvedere Kiadó gondozásában. A szerzője az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem habilitált professzora, szociológus.

– *Miért a kis jégkorszakot választotta kutatási témájának?*

– Korábban *A társas világ környezetei* (2016) című könyvemben egy nagyobb fejezetben vizsgáltam a kis jégkorszakot megelőző melegedés (középkori optimum) 9–13. századi korszakát. Így adódott, hogy áttekintsem a melegedést követő lehűlés korszakát is (a 14. századtól a 19. század második feléig tartó időszakot). A témaválasztás mögött tehát idő- és munkaigényes kutatási program állt, amelyet több szakaszban valósítottam meg.

– *Hogyan zajlik egy ilyen kutatás?*

– Az egyetemünk (SZTE) támogatásával szereztem be a külföldi szakirodalmat, s a Campus Hungary ösztöndíj (2012) tette lehetővé, hogy három hónapig – nyári szünidőben – az erdélyi, főleg a székelyföldi levéltárakban kutassak. A kutatás nem azért volt fontos, mert magam is odavalósi, kézdi széki vagyok, hanem mert a 18. század közepétől a pestisjárvány behurcolásának veszélye Európában a Kárpát-kanyar térségében állandósult, tehát az ottani járványeseményeket, illetve az ellene való védekezést kellett dokumentálni. A sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai levéltárakban erre vonatkozólag viszonylag gazdag anyagot gyűjthettem, amely kiegészíthette a régebbi s az újabb kutatásokat.

A kolozsvári egyetemi könyvtárban Moldovára és Havasalföldre vonatkozó járványtörténeti munkát találtam, amelyet egy román orvos állított össze és publikált az 1930-as években. Ez azért fontos, mert az említett időszakban közvetve földrészünket, közvetlenül Erdélyt, és főleg Székelyföldet, Barcaságot, Királyföldet két török tartományból is fenyegette a pestisveszély. A magyar szakirodalomban nem ismert ez a munka, hasonlóan a hongkongi kínai kutató, Joseph H. Cha listája sem, amely a Mennyei Birodalmat sújtó járványokat ismerteti az ókortól 1911-ig. A lista főleg a fekete halál, az 1347–1352 közötti nagy eu-

rópai pestisjárvány eredetére és a járványok eurázsiai összefüggéseire vet fényt. A hazai járványok és betegségek adatbázisát Magyary-Kossa Gyula orvos állította össze. A pestis paleoepidemiológiájában, típusainak megértésében, valamint az ókori pestisjárványok tekintetében nagy segítségemre voltak Mende B. Gusztáv munkái, valamint erdélyi vonatkozásban Pál-Antal Sándor, Csiki Árpád helytörténeti tanulmányai.

Az éghajlattörténet hazai és nemzetközi viszonylatban is jól kutatott terület. A szakirodalom áttekintése során láttam, hogy a nyugati szerzők érdeklődési köréből a Kárpát-medence kiesik, például a melegedés korszakát vizsgálóknál alig van utalás térségünkre, mely igaz, meglehetősen forráshiányos. Majdnem ugyanez a helyzet a kis jégkorszak esetében is. A nyugati szakirodalom érdeklődése a témában nagyjából az Odera vonaláig terjed. Ha pedig nyugati szerzőtől utalás történik térségünkre, az német szerzőktől származik.

– *E terjedelmes és még korántsem befejezett munkájának megszerkesztése, fogalmi keretének kidolgozása nem lehetett könnyű feladat.*

– Miután eldöntöttem, hogy vizsgálódásom térbeli kerete a Kárpát-medence lesz, ki kellett választani az időkeretet is. Végül nem a történészek által használt korszakolást, hanem klímátörténészek időben hosszabb, de szemantikai értelemben megtévesztő, viszonylag bizonytalanabb kronológiáját vettem át. A ciklikusan egymást követő, felváltó melegedés és lehűlés korszakának időtartama nagyjából 350–400 év. Ez természetes folyamat, melyben az ember szerepe nem mutatható ki, tanulmányozása pedig a természettudományokra tartozik. Attól kezdve, hogy az ember megjelent és a természet adta tereket elkezdte bebútorozni, kölcsönhatás jött létre a nyers természet és az ember között. Tehát az idők folyamán az a környezet formálódott ki, amelynek alakulásában mind a természeti, mind az antropogén tényezők interaktív cselekvők, annak ellenére, hogy ebben a környezetben a domináns cselekvő továbbra is az ember. Tehát különbséget kell tenni a Természet, illetve az ember és a természet interakciója révén formálódó környezet között, amelynek megismerésében – lévén, hogy az ember életvilágának alakulásáról van szó – fontos szerepe van a társadalomtudományoknak is.

– *Kiktől származik a kis jégkorszak elnevezés?*

– Az elnevezés a glaciológusoktól származik. Célja, hogy megkülönböztessék az évezredes léptékű nagy geológiai (jegesedési) korszakoktól az időben jóval rövidebb történelmi idők lehűléskorszakait. Az elnevezés azért megtévesztő, mert azt a benyomást keltheti, hogy a kis jégkorszak időszakában folyamatosan szibériai hidegek voltak, pedig mind a melegedés, mind a lehűlés esetében csupán tendenciáról beszélhetünk. Mivel az évszakok időjárása (éghajlat, klíma) változékony és

ingadozó, így sem a melegedés, sem a lehűlés korszakaiban nem történt meg, hogy folyamatos kánikulai forróság, illetve „követ tépő hidegek” lettek volna. Ellenkező esetben az ember léte vált volna kérdésessé.

A melegedés korszaka időben jórészt fedésben volt a középkori fellendülés korszakával (9–13. század), így adott volt az előfeltevés, miszerint összefüggés, illetve kölcsönhatás lehet a melegedés–fellendülés, majd az azt követő megtorpanás relációjában. Az általam vizsgált adatok arra utaltak, hogy a fellendülésben az intézményi tényezők (az öngazgató szervezetek: monostorok, céhek, városok, egyetemek, a bankok és kereskedelmi társaságok stb.) a meghatározóak. A korszakban a domináns, univerzális intézmény – Dél- és Északnyugat-, valamint a tágabb értelemben vett Közép-Európában – a katolikus egyház, amely szervező, integráló szerepet játszott, megteremtette a fellendülés kezdőfeltételeit (*treuga Dei*), és intézményei révén (monostorok, egyetemek) a technológiai és technikai ismeretek, illetve a tudás terjesztésében multiplikátori szerepet töltött be. A klíma és annak konkrét megnyilvánulása, az időjárás járulékos szerepet játszott.

A kis jégkorszak időkeretei között tehát már nem volt alkalmazható a középkori optimum esetében használt séma, viszont az adatbázisok forrásainak tartalmából jól látható az évszakok időjárásának a földművelésre, az állattartásra gyakorolt hatásai, és ezzel összefüggésben a háztartások létfenntartásának kilátásai. Ezeknek a narratív mutatói a gyenge, a közepes, a jó, a bő vagy – igaz, ritkábban – a nagyon gyenge termés. E mutatók kiemelten a gabona, szőlő, széna termésére vonatkoztak, amelyek meghatározóak az emberek, az állatok mindennapi életében. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a lehűlő éghajlat változékonysága és ingadozása mellett a létfenntartást más – biológiai, geológiai, epidemológiai, hatalmi, geopolitikai – tényezők is befolyásolták (sáskajárások, vulkánkitörések hőmérsékletmódosító hatása, járványok, elvonási rendszerek, adózás, sarc, háború stb.), melyek esetenként összeadódtak, és ezek együtthatása negatív vagy éppen pozitív következményekkel járt. Tehát a kis jégkorszak – műszeres mérés előtti – adatbázisának feldolgozását megpróbáltam az együtthatás fogalma és a krónikák, naplók, önéletírások köré csoportosítani.

– *Műve első kiadása 2019-ben jelent meg. Munkái tehát a világjárvány alatt kerültek a könyvesboltokba.*

– A megjelenés és a koronavírus-járvány közötti egybeesés véletlen, ugyanis 2008-ban, amikor elkezdtem a korszak kutatását, sejtelmem sem volt arról, hogy valamikor majd tanúja leszek a korábbi korok némely járványvédelmi-rendészeti intézkedéseinek. Párhuzamba lehet ugyan állítani a korábbi korszakok uralkodó járványait a jelenlegivel, azon-

ban különbségek vannak köztük. A korábbi korszakok természeti-antropogén környezete egészen más volt. Következésképpen az emberek fizikai állapota, ellenálló képességük, betegségeknek való kitettségük mértéke sem volt azonos a maival. Például a melegedés korszakában a lepra, a Szent Antal tüze (anyarozsmérgezés, népiesen orbánc) a gyakoribb betegségek, a kis jégkorszak domináns betegsége viszont a pestis, amely demográfiai katasztrófát idézett elő nemcsak Európában, hanem Kínában is. A fekete halált követő több mint 400 évben a pestisjárványok egyre gyakoribbak az európai földrészen. A kórokozók továbbra is Európán kívüli környezetből, északkelet-afrikai régiókból kerültek Európába, többnyire a szárazföldi és a tengeri távolsági kereskedelem – ritkábban hadi cselekmények – révén. Hasonló módon terjedt el az indiai (bengáliai) endémiás gócból a kis jégkorszak utolsó évtizedében a „19. század pestise”, a kolera. A pestisnek a sumér szövegekben található említése óta 1932-ig nem volt gyógymódja, és akkor is csak a bubópestisnek. A járványos betegségek azonosítása, gyógymódja, láthatóan szoros kapcsolatot mutat az orvosi műszerezettség fejlődésével. A kis jégkorszakban a pestisjárványok kitörésének, terjedésének körülményei, az emberveszteségek mértéke narratív szövegekben maradtak ránk. A pestis és az említett tényezők együtthatása többnyire a lokális terekben mutathatók ki, mivel ritkábbak az országos léptékű pestisjárványok. A pestis nemcsak az egyes embert, hanem családok, közösségek egészét fizikai létében fenyegette, minden más fentebb említett természeti tényezőnél nagyobb veszélyt jelentett.

– *Kutatóként és egyetemi tanárként gyakran visszatér ifjúkora helyszínére. Gimnáziumi tanulmányait a Székely Mikó Kollégiumban végezte Sepsiszentgyörgyön, amelynek később 11 évig magam is tanára voltam. Azután katona lett, majd a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem (BBTE) történelem szakán régészetet tanult. Milyen volt akkoriban a középiskolai és az egyetemi élet?*

– A Mikó Kollégiumban bentlakók napjai katonás rendtartás szerint folytak: 6 órakor ébresztő, reggeli torna, mosakodás-öltözködés, reggeli, majd osztályba vonulás. Órák után ebéd (14 órakor), edzések délután 5 óráig, utána tanulás (szeminárium), majd vacsora, ismét tanulás, lefekvésre készülődés, és este 10 órakor villanyoltás. Nehezek voltak az érettségi vizsgák (11. osztály végén), a vizsgáztató tanárok idegenek voltak, nyolc tantárgyból volt írásbeli és szóbeli, minden este kifüggesztették az adott tantárgyból vizsgázók eredményét. Általában napi 25 vizsgázó közül 5-6 ment át.

1967-ben, amikor érettségiztem az egyetemi felvételi vizsgába beleszámították az érettségi eredményét, s a kettő átlaga döntötte el a bejutást. Az átlagom kevéssel alatta volt a bejutási küszöbnek, nem vettek

fel, s így elvittek másfél évre katonának Dobrudzsába, a Fekete-tenger partjára. Annyi haszna volt a katonaságnak, hogy felszabadult a román passzív (szótári) szókincsem, és jól megtanultam beszélni a nyelvet. Leszerelésem után újra felvételiztem a kolozsvári egyetemre és az elsők között jutottam be.

A BBTE Történelem-Filozófia Karán a román csoportok mellett magyar csoportok is voltak (a történelem, filozófia, pszichológia, gyógypedagógia tanszékeken), nagyjából ismertük is egymást. Az én időmben nem volt nehéz az egyetemen az élet, hetente kevés előadás vagy szeminárium volt, így sokat járhattam könyvtárba, záróráig olvastam, jegyzeteltem. Élénk és tudásgyarapító volt az egyetemen kívüli élet is, gondolok itt a heti összejövetelekre a *Korunk* folyóirat szerkesztőségében, ahová a szerkesztők mellett egyetemi oktatók és a különböző tanszékek magyar hallgatói is ellátogattak.

– *Milyen volt a magyar és a román hallgatók, illetve oktatók kapcsolata?*

– Az én időmben egész jó. Gyakran fociztunk, kávéztunk, beszélgettünk velük. Voltak román nyelvű előadások (pl. Románia története, művészettörténet, Bizánc története, gazdasági és politikai eszmék története), amelyek közösek voltak. Magyar nyelven – külön a csoportnak – a világtörténelem, paleográfia, filozófia, etika, pedagógia, gazdaságtan előadásokat tartották. A régészeti szakszemináriumok s a hozzá tartozó latin és ógörög nyelvi, epigráfiai kurzusok román nyelven folytak. Az egyetemi évek óta máig tartó kapcsolatban állok évfolyamtársammal, Doru Radoslavval, aki '89 után került vissza a kolozsvári egyetemre, ahol ma könyvtárigazgató, egyetemi tanár. Sokat segített az *Együtthatás*-kötetek könyvtári anyaggyűjtésében.

A román oktatók – tapasztalataim szerint – nem tettek különbséget a magyar és román hallgatók között. Tanárom volt a történész Teodor Pompiliu, aki kutatási feladatot adott nekem *Anonymus kérdés a magyar szakirodalomban* címmel. Román nyelven írtam, és felolvastatta velem az egyik kurzusán. Nem nagyon tetszett a román évfolyamtársaimnak, mire ő azt mondta: „Kedves kollégák, ha valami nem tetszik, nem zümmögünk, hanem érvelünk.” Román részről, többek között tanáraink voltak C. Daicoviciu, és fia Hadrián, Francisc Pal. A közhiedelemmel szemben sem az öreg, sem a fiatal Daicoviciu nem nyomták a dákoromán kontinuitás elméletét.

– *Kik voltak a magyar történész tanárai?*

– Az akkori erdélyi magyar történelemtudomány teljes spektruma tanított, így Jakó Zsigmond, Imreh István, Csetri Elek, Bodor András, Magyarai András, akik mind tanáraink voltak, és Jakó kivételével a világ-

történelem egy-egy korszakáról tartottak előadásokat. Ez logikus volt, hiszen elsődlegesen a középiskolai tanárképzés volt a cél.

Az évfolyamunk hét tagú csoportját először Imreh István fogta munkára. Különböző témában kért írást mindegyiküktől, amit közösen kiértékelünk, majd az ő rövid előszavával megjelent a *Korunkban*. Ennek köszönhetően bejáratos lettem a *Korunk* szerkesztőségébe, ahol László Gyula *A népvándorlások művészete Magyarországon* című frissen megjelent könyvéről írtam recenziót. Így kerültem személyes kapcsolatba László Gyulával. Próbált is tenni értem, ahogy az Székely Zoltán, a sepsiszentgyörgyi múzeum igazgatójának nemrég megjelent levelezéséből is kiderült.

Imreh István kutatási területe a székely falutörvények voltak, melyeket a falvakat járva gyűjtött össze, majd rendezett sajtó alá. Viszont előadásainak témáját a két világháború közötti időszak képezte. Kiváló előadó volt, az évfolyamok magyar csoportjai lelkesedtek „Pista bácsi” előadásaiért. Az egyetem után kerültem közelebbi kapcsolatba vele. Leveleztünk, majd személyesen is többször felkerestem, miután kigyűjtöttem a csíkszeredai levéltárból Udvarhelyszék adótabelláit, és tanácsát kértem a feldolgozásához. Háromszéki születésű volt ő is, mint én, de az egyetemi évek alatt nem tette szóvá, hogy a régészet helyett inkább a székelységgel kellene foglalkoznom.

– *Az egyetem után hogyan alakult a sorsa?*

– Korond általános- és szakiskolájába helyeztek ki történelemtanárnak 1973-ban. A tanulókkal végzett gyűjtőmunka során szerzett értékekből (festett bútorok, szőnyegek, edények stb.), a néptanács és a kultúrház igazgatójának anyagi támogatásával (régfi fazekasház és 18. századi székely kapu vásárlása), Páll Antal fazekasmester közreműködésével (fazekasműhely berendezése, kemenceépítés) létrehoztam a falumúzeumot, amely 1975 augusztusában nyitotta meg kapuit. Ma is látogatható. Jóban voltam a költő és festő Páll Lajossal, akit a magyar '56 miatt kirúgtak a kolozsvári egyetemről, és börtönt is viselt. Lyukasóráimban rendre beugrottam hozzá. Ő hozott össze a megyei kulturális bizottság elnökével, aki rajongója volt a festményeinek. Így alkalmam nyílt szóvá tenni neki, hogy a régészet az érdeklődési területem. Nemsokára átíratott jött a megyei tanfelügyelőségtől, hogy két év után felmentenek tanári állásomból és a megyei kulturális bizottság rendelkezésére bocsátanak. Így kerültem a csíkszeredai múzeumhoz 1975 szeptemberében. Muzeológusnak alkalmaztak, régész feladatkörrel. Nagy volt a lelkesedés, tenni akarás. Bőven volt munka, így a régészeti raktár anyagának rendezése, a már kutatott lelőhelyek feltérképezése, stb.

– Feltételezem, hogy az interdiszciplináris tudomány műveléséhez, amelyről a könyveiben is tanúságot tesz, nem elegendő az eltérő társadalomtudományi területek ismerete, gazdag élettapasztalat is kell hozzá.

– Várjon, mert a java ezután következik. Alig telt el két hónap a múzeumi munkában, berendelték a megyei pártbizottsághoz, és közölték, hogy a megyei KISZ Bizottság engem javasolt kulturális titkárának. A helyzet az volt, hogy Hargita megyében a kulturális titkárnak nemcsak munkásszármazású magyarnak kellett lennie, hanem egyetemi végzettséggel is rendelkeznie kellett. A káderesnek (személyzetisnek), aki intézte az ügyet, elmondtam, hogy apámat az orosz fogságból történt hazatérte után rendszerellenesség miatt bebörtönözték, hasonlóan testvérét, a katolikus plébánost is. Ő közölte velem, hogy mindkettőjüket rehabilitálták, tehát sima az ügy. Kértem a kulturális bizottság elnökét, hogy tegyen már valamit, mert nem szeretném feladni a múzeumi állásomat. Ő azt felelte, ha nem vállalod, mész vissza a tanügybe, de nem Korondra, mert az túl jó hely. Jó három hétig ment a huzavona, végül nem volt mit tenni, elvállaltam.

Ami az említett interdiszciplináris tudomány művelését illeti, ott csupán próbálkozom, kísérletezgetek, ugyanis ahhoz az kell, hogy a különböző területek tudásanyagát az adott témához igazítva jól meg kell emésztetni és valami mást kell kihozni belőle. Nos, ebben gyakoriak az emésztési zavaraim, ami óvatosságra int, ezért kerülöm, hogy valahova besoroljam magam.

– *Mi történt a ciklus lejárta után?*

– Letelt a négy év, jöttek, hogy újabb ciklusra is megválasztanak, köszönettel vettem, de nem fogadtam el. Mondák, hogy akkor állást keresnek valamelyik pártbizottságnál – na, éppen az hiányzott. Közben eljött a bukaresti KISZ központból a kulturális titkár, aki civilben mérnök volt, és szőrmentén érdeklődött, hogy elvállalnám-e az Ifjúmunkás főszerkesztői posztját? Végül azzal váltunk el, hogy belátta, nem kívánok Bukarestbe költözni.

A feleségem újszentesi volt, szülei idősek voltak, így arra hivatkozhattam, hogy gondozásra szorulnak, tehát Csíkszeredából is el kell költöznöm. Temesváron a *Szabad Szó* főszerkesztőjét kerestem meg állásügyben, aki fontoskodott. Így aztán fogtam magam, bejelentkeztem az ottani megyei pártbizottság szervezéstitkáránál, mert tudtam, hogy a káderügyekben azok döntenek. Egy hölgy volt és nyomban fogadott. Röviden elmondtam, mi a gondom. Előttem felvette a telefont – közben kérdezte, mikor akarom elfoglalni az állást – és hívta a főszerkesztőt. Közölte vele, hogy 1980. március 1-én „egy Hargita megyei elvtárs fog érkezni szerkesztői posztra Önökhöz”. Ha már itt tartottunk, szóvá tet-

tem, hogy lakásra is szükségem volna. Azt válaszolta, hogy két héten belül hívni fognak. Így is volt, jelezték, hogy ha nem fogadom el, akkor másikat keresnek. Elfogadtam, mert egy négy emeletes tömbház második emeletén volt a nagyobbacska lakás, viszonylag csendes helyen, közel a magyar nyelvű Bartók Béla Gimnáziumhoz.

– *1984-ben jelent meg A struktúrák és közösségek című kötete. Milyen szakmai visszhangra talált?*

– A könyvem megjelenése után rövid idővel levelet kaptam Tőkei Ferentől, aki jelezte, hogy „budapesti iskolája bebizonyítja, hogy a bírálatom téves”. Válaszomban azt írtam, hogy „abból a perspektívából, ahol éppen állok, így látom a dolgokat”. 1986-ban útlevelet kértem és kaptam Magyarországra. Ekkor találkozhattam Tőkei akadémikussal, aki a lakásán fogadott. Nem neheztelt, így aztán megkérdeztem, hogy az ókínai többkötetes fordításából, az igazgatásra vonatkozó szövegekből, a Kritérionnál közölhetek-e egy válogatást? Hozzájárult. Egyed Péter szerkesztette a kötetet, *Bölcsesség útja* címen jelent meg 1988-ban, melyet előszóval és jegyzetekkel láttam el. 1988 őszén, mikor kiderült az áttelepedés ügye, a *Szabad Szótól* kirúgtak, és 1989 júniusáig munkanélküli voltam.

– *Végül Szegedre jött. Milyen volt itt a kezdet?*

– 1989. június 15-én érkeztünk Szegedre. Ilia Mihály bizonyára szóvá tette a helyzetemet a „szombatosok” (szombatonként találkozó) körében, amelynek tagja volt a szegedi egyetem akkori rektora, a matematikus Csákány Béla professzor is. Ő rektori keretben alkalmazott. A BBTE-diplomám honosításával voltak gondok, ugyanis azt, egyéb személyes iratainkkal együtt a bukaresti magyar követségre adtam be, hogy diplomáciai postán küldjék el. Közel egy évre rá érkezett meg. Szerettem volna stabilizálni álláshelyzetem, de a történészeknél nem mutattak fogadókészséget. Végül Szentpéteri István professzor, a szociológia tanszék vezetője vett fel szerződéses tudományos munkatársnak.

– *Hol képezte tovább magát?*

– Elnyertem kétszer a Leuveni Katolikus Egyetem ösztöndíját. Tudni kell, hogy az egyetemnek két területileg, földrajzilag különálló campusa van: a középkori Leuven városában maradt a flamand nyelvű, és vallon területen épült fel a francia nyelvű campus (UCL), a diákváros. Nyelvismereti okokból a vallon részt kértem, ahol két dolog érdekelt: az antropológia és a geopolitika. Az előbbiről nem volt letisztult kép nálunk, az utóbbi pedig hiányzott. Az antropológia dolgában felkerestem Robert De Liège professzort, aki beavatott és könyvekkel is ellátott, többek között a legújabb monográfiájával, amelyben az amerikai és brit antropológiák alternatívájaként a kulturális és a szociális antropológia összevonásának elméletét, illetve módszertanát dolgozta ki.

Akkoriban a leuveni egyetemnek több magyar származású oktatója is volt, így Lámfalussy Sándor, Rezsőházi Rudolf, Bárdos-Féltoronyi Miklós és mások. Közülük Bárdos-Féltoronyi geopolitikát oktatott. Beszélgetéseink alkalmával felvilágosított a tárgy főbb – régebbi és újabb – irányvonalairól. Hogy mennyire rosszul álltunk a geopolitika oktatása dolgában, akkor mérhettem fel, amikor 1998-ban a bukaresti egyetemen ösztöndíjasként láttam, hogy ott nemcsak oktatják a diszciplínát, hanem Pontus Euxinus címmel folyóiratot is alapítottak. A térségben való gondolkodásnak volt előzménye: G. Bratianu a két háború között testes monográfiát közölt *Fekete-tenger* címmel. Ma már javult nálunk is a helyzet, de az egyetemeken továbbra sem szerepel a geopolitika a tanrendben.

Leuvenben naponta jártam a könyvtárba, és láttam, hogy gazdag a földrajzi szakirodalma. Arra gondoltam, meg kellene nézni, hogy mit írtak Közép-Európáról. Ebből aztán jókora fénymásolt anyagot gyűjtöttem, amit később itthon feldolgoztam és közöltem. A vallon kollégák nem nagyon társalogtak az „idegenekkel”. A szociológusokkal egy alkalommal beszélgettem, kiderült, hogy a belgiumi szakszervezetek támogatásával kutattak korábban Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában és a kutatás folytatásához munkatársakat keresnek. Jeleztem, hogy sajnós a terület távol áll tőlem.

– *A munkahelyváltás kutatási témaváltást is jelentett?*

– Igen, de nem egyik napról a másikra történt. 1995 októberében jöttem vissza a szociológia tanszékre, ahol a kollégák közül választott új tanszékvezetővel, végre stabilizálódott a tanszék állapota. Egyeztettük, hogy mit vállalok. Igény volt a magyar társadalomtörténet, a magyar szociológiatörténet bevezetésére, amit megtoldottam a kulturális antropológia és a tudásszociológia tárgyakkal. A tanszék azt javasolta, hozzam létre hallgatókkal a tudományos diákkört. Mivel a tanszéken a statisztikai alapú módszertani képzés erős volt, javasoltam a csapatnak egy kvalitatív, interjúkra épülő terepkutatást, és arra kértem, hogy döntsék el a helyszínt és a kutatás témáját. Végül a Homokhát kistérséget javasolták, témának pedig a lokális eliteket. Anélkül, hogy részletezném a kutatás előmunkálatait, időtartamát, lefolyását, a lényeg az, hogy jókora anyag gyűlt össze élettörténet-interjúkból. Ha már annyi munkát fektetünk bele, mondtam a diákkör vezetőjének, hogy közölni is kellene az eredményeket. Végül összeállt és megjelent (2007-ben, illetve bővített kiadásban 2009-ben) a *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából* című monográfia. Ezt követően láttam neki a kistérségi elitek terepkutatás anyagának megírásához. Az elméleti bűvárkodás után valamivel ugyan okosabb lettem, azonban ezt sem volt könnyű összerak-

ni. *A narratív történetformák* rövidített változata pedig angol nyelven a kolozsvári BBTE Kiadó gondozásában jelent meg 2010-ben.

– *Milyen érzés volt vendégtanár lenni a kolozsvári és az újvidéki egyetemen?*

– A kolozsvári egyetemmel a diákkori kapcsolataimat – a magyar és román oktatókkal egyaránt – továbbra is ápoltam. Intenzívebbé '89 után vált, amikor megalakult náluk is a szociológia tanszék, és az alapító Ion Aluas professzor, jórészt székelyföldi tanítványaival „töltötte fel” a tanszék magyar tagozatát. Jelenleg a BBTE a szociológia és antropológia intézetében nagyon felkészült, nyugati egyetemeket megjárt, nyelveket beszélő, rendszeresen publikáló fiatal csapat állt össze Veres Valér professzor vezetésével, aki földim, a Mikó Kollégium diákja volt, így több szál köt össze vele.

A kolozsvári vendégtanárkodás nem volt könnyű, mert rendszerint egy hét alatt teljesítenem kellett a féléves penzumot. Mivel a BBTE-n október 1-el indul az egyetemi év, meg lehetett oldani, hogy ne legyen átfedés az itthoni teendőimmal. Hogy az együttműködésnek formális keretet is biztosítsunk, megszerveztem a kolozsvári és szegedi kollégák találkozóját, Kolozsváron, illetve Algyőn. Ez utóbbi helyen pl. Georg Simmel-konferenciát is rendeztem az ELTE oktatóinak részvételével.

Kolozsvár egyébként nagyon megváltozott. Az én időmben a Szamos völgye fölötti dombok zöld területek voltak, ahová már '89 előtt tömbházakat építettek. Ez '89 után magánházak építésével egészült ki. Annyira zsúfolt lett a város, hogy az ottaniak szerint lassan élhetetlenné válik. Legutóbb októberben jártunk ott a feleségemmel, mivel egyik szervezője volt szegedi részről az 1872-ben alapított egyetem 150. évfordulójának. Az egyetem is méretes lett, főleg Andrei Marga rektorsága idején.

Az újvidéki egyetemen az NATO-bombázás előtt és után is jártam. Az egyetem épülete szép helyen, a Duna partján fekszik. Losonc Alpár professzor (jelenleg a szerb akadémia tagja) meghívásának tettem eleget néhányszor. Először jártam Délvidéken, igyekeztem körülnézni az egyetemen kívüli világban is, ami teljesen más volt, mint a kolozsvári. S ez érthető, hiszen mások a nemzetiségi arányok.

– *Szeptember elején meglátogattam Önt az algyői házában. Sétáltunk a Tisza töltésére kirúgó kertjében. A csend nem jellemzője az életének, a népdal is arról szól, hogy „Túl a Tiszán faragnak az ácsok...”*

– Ez már a második építkezésünk volt, az első társasház volt Szegeden, majd következett az algyői, ugyanis a feleségem csongrádi, és szülőháza a Körös-torokban van, ahol a Körösök a Tiszába ömlenek. Ő ragaszkodott a fekvése miatt a telekhez és ahhoz is, hogy Makovecz Imrét kérjem fel. Korondon találkoztam már vele, de amikor Budán felke-

restem, természetesen nem ismert meg. Végül nemcsak a házat tervezte meg, hanem a nyílászárókat, a kaput és a kerítést is.

– *Mikorra várható a Reprerentációk III. kötete?*

– Csak 2024-re, ha a Jóisten is megsegít. Dolgozok rajta, a megszokott napirend szerint, viszont mindig akad újabb adat vagy a levéltárban vagy a könyvtárban. Mivel az intenzívebb, pandémiává terebélyesedett kolerajárványok a kis jégkorszak utolsó évtizedeiben jelentek meg, így, ha kutatási programomat végig akarom vinni, akkor a 19. század pestise, a kolera járványai sem kerülhetők meg.

Aztán a *Belvedere* című történelem- és társadalomtudományi folyóirat angol nyelvű különszámainak szerkesztése is feladatomban, ami évente jelenik meg online és a nyomtatott formában. Annak idején javasoltam a szerkesztőségnek, hogy legyen egy ilyen szám, hogy a hazai és határon túli fiatal magyar egyetemi oktatóknak-kutatóknak a munkáit a nemzetközi térben is tudjuk terjeszteni. Egyetértettek, de azzal a feltétellel, ha vállalom. Magyarokon kívül már angol, holland kutatók is közöltek a lapban. Tehát sinen van a lap, bejártatott, ismerik, az MTA nyilvántartásában is szerepel. Nyugdíjba vonulásom (2019) után is szerkesztem a számot, de jeleztem, hogy át szeretném adni a szerkesztést egy fiatal kollégának, hiszen nekik érdekük a folytonosság, a kapcsolatépítés bővítése és a meglévők karbantartása.

MUHI SÁNDOR

PÁLL LAJOS TANULSÁGOS ÉLETMŰVE HITRŐL ÉS HŰSÉGRŐL

Páll Lajos költő és festőművész, először kisiskolás korában, Naszódon szembesült a ténnyel, hogy olyan emberek is élnek Erdélyben, akik nem tudnak magyarul. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen a Hargita megyei Korondon, a Sóvidék iparművészeti, művelődési, idegenforgalmi központjában, egy meglehetősen zárt világban született, ahol alig hallhatott román szót.

Erdély nagy, változatos, gazdag, legendás vidék, Partiummal együtt valamivel nagyobb, mint a mai Magyarország. Jómagam partiumi magyarként sem voltam sokkal tájékozottabb a székelyeket illetően, hosszú ideig csak közhelyeket ismertünk róluk, noha hozzánk közelállónak, hasonló érzés- és gondolatvilágú embereknek képzeltük őket. A közvetlen kapcsolatunk barátságok révén a katonai vagy egyetemi évek alatt bővült, erősödött.

Páll Lajos 1938-ban született Korondon, ahol fazekas dinasztia utóda volt; a felmenői, de még az oldalági rokonsága is nagyon hosszú ideig ezzel a szakmával foglalkozott. A falu a Sóvidék legnevezetesebb települése, az itteni fazekasságról a 17. század elejétől, mintegy 400 éve maradtak fenn adatok. 1820-ban a fazekasok száma 50. A 19. század végén elterjedt a mázas kerámia is, ekkor már 367 fazekas dolgozik a faluban. Ezzel párhuzamosan a közeli Székelyudvarhelyen agyagipari szakiskola létesül, a korondiak közül sokan itt tanulnak. A település fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy a 19. században létrejött a korondi fürdő, amelyről Orbán Balázs is megemlékezett, és amely egyike volt a három leghíresebb székelyföldi borvizes fürdőnek. Szokolczay Lajos néhány éve ezt írta erről a településről: „Kis hely, nagy mítoszokkal; vagyis olyan vidék, ahol még az ördög is – nehogy írókával kiszínezzék a testét – lábujjhegyen jár. Fazekas dinasztiák sora, köztük a leghíresebbek a Pállók, alakították a táj arculatát, miközben maguk is gazdagodtak. Anyagiakban is, de szépségben leginkább.”¹

Korond tehát értékteremtő hely, olyan híres emberek születtek itt, mint Simén Dániel unitárius lelkész, egyházi író; Lőrincz Márton birkózó, olimpiai bajnok; Sükösd János, neveléstudományi szakíró, főiskolai tanár; Ambrus Lajos, tanár, költő, szerkesztő; Tófalvi Zoltán újságíró,

¹ <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA54840>

riporter; Venczel Márton természettudományi szakíró, muzeológus és természetesen Páll Lajos költő és festőművész.

Páll Lajos szinte magától értetődően már kisdíakként kezdett apró szobrokat, dísz tárgyakat faragni, verseket írni, ezért a tanára javaslatára hatodik osztály után a frissen, 1949-ben létesült marosvásárhelyi művészeti iskolába íratják, hogy szobrásznak tanuljon. Ott ilyen kis osztályban azonban még nem volt szobrászat, ezért egy évig pikolón tanul játszani, aztán szobrászkodik, majd kis segítséggel kilencedik osztálytól talál rá az őt igazán érdeklő területre, a festészetre.

A 2019-ben hetvenedik születésnapját ünneplő marosvásárhelyi Művészeti Líceum is értékteremtő közeg. Nagyszabású tárlat keretében mutatták be ebből az alkalomból az itt végzett és a művészeti élet élvonalához tartozó egykori diákok alkotásait, akik Bukaresttől New Yorkig számtalan helyen tevékenykedtek, tevékenykednek eredményesen, de az itt eltöltött évek, az itteni légkör saját bevallásuk szerint a mai napig meghatározó időszak volt életüknek.

Olyan legendás művésztanárok dolgoztak itt, mint Barabás István, Bordi András, Izsák Márton, Nagy Pál. Ők pontosan tudták, hogy egy nemzet, nemzeti kisebbség jövőjét elsősorban a tehetségek kiművelése biztosítja, ezért tehetségkutató körutakat szerveztek nemcsak Székelyföldön, hanem egész Erdélyben, a Partiumban, hogy a szakma tisztelére, a különféle művészeti ágak egymásra utaltságára és a minőség igényére oktassák az arra érdemes fiatalokat. Nekik és a többi kiváló pedagógusnak, az iskola keretén belül uralkodó ösztönző, alkotói hangulatnak köszönhetően ez az intézmény rövid idő alatt az országos élvonalba küzdötte magát. Az iskola tanárai azt is felismerték, hogy a székelyföldi települések zömének kézműves hagyományai milyen előnyt és egyben milyen hátrányt jelentenek, tehát azt, hogy ezek a gyökerek mennyire előnyösek, de lehetnek alkotóerő híján olykor a manierista kifejezőmódok, megoldások melegágyai is. Az intézmény hőskorának alapos, elemző feldolgozása még várat magára, de a példamutató tanári teljesítmények, a kiváló növendékek, eredmények alapján ez mindenképpen fontos feladat lenne, hiszen utat, irányt, tartást mutathat a manapság országszerte gombamód szaporodó hasonló profilú létesítményeknek.

Páll Lajos verseit már tizedikes korában közölte a marosvásárhelyi *Igaz Szó*. Szomorú epizód, és a mai napig tisztázatlan, miért követett el patkányméreggel, 17 évesen öngyilkossági kísérletet, de szerencsére megúszta az életveszélyes „kalandot”.

1955-ben érettségizett és közvetlenül utána felvételizett a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetbe, de nem vették fel. Hosszú

ideig nyomorgott, Marosvásárhelyt az állomáson aludt, amíg állást sikerült találnia. A bábszínháznál alkalmazták. A második próbálkozásra már sikerült a kolozsvári felvételi, de az iparos szülei miatt nem kaphatott ösztöndíjat, vagyis az igazságtalan és indokolatlan megkülönböztetés hatására nem sokat változtak az életkörülményei. A főiskolán Mohy Sándor tanítványa volt, az ő irányítása alatt dolgozott, tanult.

Szilágyi Domokossal a kolozsvári gólyabálon ismerkedett meg, ebből rövid idő alatt barátság lett. Már a hirtelen jött alkotói közeledést is furcsának találhatják sokan, és elgondolkozhatnak azon, hogyan szövődhetett az író-olvasó, nagysomkúti lelkész családból származó ifjú és a korondi agyagművesek leszármazottja között tartós szellemi kapcsolat? Pedig a válasz egyszerű, hiszen mindketten kirobbanóan tehetségesek voltak, a maguk területén tele lendülettel, tenni akarással és egy olyan világlátással, amelyben vajmi kevés szerephez jut az anyagi jólét, a kényelem és a biztonság utáni sóvárgás. Mesélik, hogy egy alkalommal egymás kezén oltották ki a cigarettájukat. Lehet ezt a fizikai fájdalommal dacosan szembenéző epizódot kamaszos hőzöngésnek tekinteni, de szerintem lényegesen többről van szó: egy önző, gyáva, hazug és megalkuvó világ tagadásának megnyilvánulásáról.

Páll Lajos 1956-ban Péterffy Irénkének, a nagykendi pap leányának udvarolt, akit később tíz év börtönre ítélték azért, mert gyászszalagot vásárolt a budapesti forradalom leverésének hírére a diákoknak. 1958-ban négy évre Páll Lajos is börtönbe került. Összeesküvéssel vádolták, mivel 1956 októberében többedmagával képzőművészeti diákgyűlést szervezett, a pesszimista hangulatú verseit pedig Marosvásárhelyen kéziratban terjesztették.

Mai szívvel, értelemmel nehéz felfogni, hogy milyen elvakult fanatizmus, a rendszer biztonságát mindenkitől féltő gyáva, féktelen gyűlölet kellett ahhoz, hogy alig felcseperedett gyermekembereket apró, igazságkereső, ösztönös gesztusokért egy életre megnyomorítsanak. És ekkor következett még egy furcsának ható reakció Szilágyi Domokos részéről, aki barátja, Páll Lajos bebörtönzésének hírére kopaszra nyiratkozott. Később az egyik kötetébe ismeretlen szerzőként becsempészte a raboskodó költő két versét is.

Páll Lajost Szamosújváron, majd a Duna-deltában tartották fogva, és ezekben az években ismerkedett meg a Szatmár megyei származású íróval, költővel, szerkesztővel, Páskándi Gézával, aki sok más akkori fiatalhoz hasonló „bűnökért” raboskodott ugyanott. 1962-ben szabadult, az egyetemre nem vették vissza, ezért egy ideig apja műhelyében dolgozott. 1963 őszén feleségül vette Parajdi Editet, két gyermekük született: Lajos és Ilona.

Csak 1969-ben rehabilitálták, vagyis ettől az évtől jelenhetnek meg versei, és vehetett részt képzőművészeti tárlatokon. Egyrészt a befejezetlen főiskolai tanulmányok, másrészt az alkotói függetlenség megőrzése miatt a rövid díszletfestői (1955-56) múltján kívül élete végéig szabadúszóként tevékenykedett, a képei eladásából tartotta fenn magát és a családját.

Az előzmények ismeretében nem lehet csodálkozni azon, hogy sok más bátor, szókimondó, megalkuvásra, illeszkedésre képtelen alkotóhoz hasonlóan csak az 1989-es változások után volt része némi hivatalos elismerésben. A Magyar Írószövetség, valamint a Román Írószövetség tagja lett, majd 2011-ben a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagjává választották.

Tíz éve, 2012. november 9-én, 74 éves korában hunyt el Székelyudvarhelyen. Szülőfalujában, Korondon helyezték örök nyugalomra.

*

Sosem tettem fel a kérdést, hogy Páll Lajos elsősorban költő-e vagy festőművész, mert tudtam, hogy lényegében érzéseket, gondolatokat közvetítő alkotó, aki minden esetben a körülményekhez, témához legközelebb álló módon szólalt meg ugyanúgy, mint főiskolai tanára, Mohy Sándor festőművész, aki szobrokat is készített, tanított és rendszeresen írt. Ilyen sokoldalú ember Papp Aurél, aki festő, szobrász, író, politikus, tanár, közszereplő, keramikus volt egy személyben, vagy az építész, író, képzőművész Kós Károly és még hosszan sorolhatnám a példákat a kitűnően rajzoló Petőfi Sándortól a barátjaig, harcostársáig, Mezei József, aki mérnök, festő, tűzér, költő volt.

Magától értetődő tehát, hogy Páll Lajos mesélő, elbeszélő képeket fest a székelyek mindennapi életéről, életteréről, míg költeményeiben olyan képi megjelenítésekkel él, amelyeknek köszönhetően szinte minden sora „láthatóvá, tapinthatóvá” válik. Íme, egy példa:

AZ ANYAG DICSÉRETE

Szellem az anyag s a tűz, ha egyszer formát
öltött, már vissza nem fordíthatja
semmi. Ez még élettelen hinta,
kilendült és olyan tereken száll át,

hol sugárzása századokat betölt,
tán öröm lesz, béke és sugallat
úgy boldogság, hogy sanda savak
öregbítik szebbé, míg rejti a föld.

Mit őriz a terrakotta ív
a hajdani hites lobogásból
tört cserépként üzenget a távol.

Szép dadogása lelkes máshoz se hív,
csak mért virult az anyag s a tűz
Ezért ne szánd, ki körünkben betűz.

Páll Lajos gyermekkora óta írt verseket, fiatal éveiben a szeme előtt alakul, formálódik az első és második erdélyi Forrás-nemzedék, de nem csatlakozott egyikhez sem. Az vitathatatlan, hogy hatott rá Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Farkas Árpád, valamint a nagy elődök, többek között József Attila költészete, de elsősorban ezek lendületét, dinamizmusát tartotta irányadónak. Népdalokat, balladákat idéző költői világával megmarad magányos harcosnak, kívülállóknak. Őstehetség volt, több helyen olvastam, hogy az első verséért az apja megfenyítette, mert azt hitte, hogy más, nálánál sokkal érettebb alkotó költeményével dicsekszik, idegen tollakkal ékeskedve szerzőnek hazudja magát.

Első kötetéből való az alábbi idézet: „E se tánc? / mégse tánc? / Homlokránc, / szoknyaránc, / e se tánc? / mégse tánc? / Nagypám is járta, / az apám is járja, / ebbe sajdukt annyi őszám / időt-táncolt lába. / E se tánc? / mégse tánc? / Ahol én járom a táncot, / medve vitte már a láncot, / minden láncszem szénabuglya, / szabadság-tű abba dugva...” (*Fényimádók*, Bukarest, 1970.)

Az alábbiakban ismét Szakolczay Lajostól idézek: „Második kötete, a *Köves földek* (1980) a pálya legfontosabb állomása. Minden benne van. Az eddigi érték, a népköltészeti alapozású versek robbanó magánya, az otthonlét boldog keserve, és a más tájak, más kifejezési módok felé való elvágódás. Az előbbire, sok egyéb mellett, a vicserítő Korai tél a példa: „A nap is megszökött, csoda, hogy megvirradt, / Fájó hálót szőnek fölém a vadludak. / Micsoda néma nép, micsoda néma nap. / Társam morgó kutya, önmagába harap. / Van, ki tudni véli, hó jön, nehéz tél lesz, / S imádkozni kezd az ég kék szeméhez”. A másodikra pedig az Apollinaire-t dúdolva vagy a Firenze felé, mikor is az álmovonat diktandója ideemeli a reneszánsz festészetben föloldódó utazót: „Ki látta a boldogok vonatát? / Firenze felé úszott, Toscanán keresztül...”

Páll Lajos költészetében, némelykor göcsörtös nyelvi ízekkel, de megbocsátó hangon, máskor hetykén (lásd a Kormos István-i vagabund hangot visszaadó *Hány fazekast*) az az ember sír, akinek számadása van az Úrral, de minduntalan elodázza a vele való találkozást. A meggyöt-

retéstől kiserkenő fájdalom viszont biblikus köröket érintve megjuhászodik, s ilyenkor csak egyetlen út létezik – arra! „Ó, gyönyörű szép karácsonyi éj, / Csillagokat gyűjt a földi kátrány, / Négy arasszal a homlokom felett, / Villanykörte s gyűrűző szivárvány. // Vagyok, Uram, két méter magasban / Itt, papjaid s a vaságysor felett, / Ők fújják az üdvöztető zsoldárt, / Én kérdezlek. Bár volna felelet. // Én, Uram, félek a szenvedéstől, / S kinnal győződ vesém, derekam, / Többet ér egy boldogtalan boldog, / Ha kezedbe megadnám magam. // Hálám? Miért? Ezt ki érdemelte? / A három barát lent az éneké, / S elúszom a horkoló barakkal, / Valamerre Betlehem felé” (Ó, gyönyörű).²

Mondják, Páll Lajos verseiben érezni leginkább a komor kor nyomasztó magányát, a félelmet, a kiszolgáltatottságot, mindez a képzőművészeti alkotásaiban ritkábban, kendőzöttebben jelentkezik. Bár ugyanaz az ember festi a képeket és írja a verseket, a szavak, a ritmus számára alkalmasabb a belső, feloldhatatlan feszültségek, folytonos szorongások megjelenítésére. Minden sora keserű szükségszerűségből fakad és bántóan őszinte távlatokba röpít. Költeményei híven tükrözik annak a kornak a fenyegető szorítását, később viszonylagos kiengedtségét, amelyben teltek napjai.

*

Korondi fazekasoktól örökölte manuális készségét, valószínűleg a sokoldalú tehetségét is, nem véletlen, hogy már ekkor felfigyel rá Sütő András, Izsák Márton, Kemény János. Nem áll szándékomban felsorolni a köteteit, közös és egyéni tárlatainak hosszú sorát, kitüntetéseit. Ezeket minden érdeklődő megtalálja a világhálón. Inkább arról írok, hogy mit jelent számomra Páll Lajos festészete.

Izgalmas, egyedi, legendás világ elevenedik meg festményein, a képek láttán nemcsak Nagy Imre stílusa, kifejezésmódja jut eszünkbe, hanem az erdélyi, magyarországi festészet 20. századi figyelemre méltó megvalósításai, eredményei: Szőnyi István, Incze János Dész, Aba-Novák Vilmos direktisége, színvilága, a Mohy Sándor festészetére jellemző, a kubizmus kezdeti szakaszának formavilágát idéző geometrikus leegyszerűsítések, kifinomult színharmóniák. Sok minden található, és nyer létjogosultságot ezeken a jól megkomponált, a közép és kelet-európai 20. századi festészet legjobb hagyományait idéző vásznanon.

Mi az, amiről már első ránézésre árulkodnak a művek? Azonnal felismerhető a szakmai felkészültség, a marosvásárhelyi, kolozsvári képzőművészeti tanulmányok jótékony hatása és a folyamatos munka.

² <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA54840>

Pál Lajos: Apám. (1972)

Akárcsak Nagy Imrénél, az ő esetében is rövid időn belül olyan minőségi változások következnek be, amelyek az erdélyi képzőművészeti élet élvonalába emelik. Kitűnő karakterérzékkel rendelkezik, erről elsősorban az önarcképei tanúskodnak, de kifejezően, magabiztosan jellemez emberi alakokkal, tárgyakkal, tájrészletekkel, állatfigurákkal is.

Az Önarckép című alkotása lényegében kompozíció, hiszen a támlás székre helyezett tükörben látható művész a lampionvirágokat tartalmazó korondi vázával csak kis része a festménynek. A háttér ablaküvegén túl megelevenedik az udvar, az utca, a falusi mindennapok ünnepélyes egyszerűsége. Vastag, otthoni göncökbe burkolózott asszony fázósan siet át a behavazott úton, kint, a házilag épített, masszív kapun túl az utcán csupasz fák és távoli házak elmosódott foltjai teszik gazdaggá, mozgalmassá ezt a hétköznapi egyhangúságából kiemelt, festői eszközökkel felmagasztosított közeget. Az élére állított tükör még erőteljesebbé formálja a művész jellegzetesen keleti arcvonásait, amelyről leolvasható az „otthon vagyok, jól vagyok” magabiztos érzés. Bár Páll Lajos alapvetően ösztönös alkotó, elgondolkoztató, hogy mennyire rafináltan komponál. Itt semmi sem véletlen, az aranyló sárga ablakkeretnek, a tükrösarok tükröződésnek a szék politúrozott felületén, a feltelosztásnak, az önmagukat bekeretező színfoltoknak, a világos-sötét és hideg-meleg ellentéteknek, a kék-narancssárga kiegészítő színek kontrasztjának meghatározó szerep jut. Páll Lajos ezzel a művével is igazolja, hogy sokat tud a szakmáról, az anyagszerűség fontosságáról és rendelkezik olyan eszköztárral, amely segítségével ezt a tudást messzemenően képes kamatoztatni, közkinccsé tenni.

Monumentális hatású az *Apám* címet viselő festmény. Forog a korong, könyökig agyagos kezű, a munkájába feledkezett középkorú férfi alakítja, formálja a nagyméretű vázát. Valami mély áhítat, tisztelet sugárzik erről a műről, amely a háttérnek köszönhetően folyamatos mozgást sugall. Vibrál a levegő az agyagműves körül, érik a csoda, aranyló fények csillannak rajta, egész felületén színesen mesés tükröződések lelnek otthonra:

„kilendült és olyan tereken száll át,
hol sugárzása századokat betölt”.

A művész kompozícióinak szinte közös jellemzője a kiemelt előtér és a fölötte tornyosuló, gyakran a végtelenbe nyúló változatos, mesésen romantikus hangulatú székelyföldi táj. *Kukoricás* című festményéről azonban száműzte a romantikát. Az előtér szikkadt és üres kukoricakórói között lesóványodott lovak bóklásznak táplálékot keresve. A háttér göröngyös, lecsupaszított talajának barnás feketéje mentén a faluszél

Páll Lajos: Kukoricás. (É.n.)

apró házai teszik még drámaibbá az összképet. A hangulatot fokozza az élénksárga naplemente bántó fénye, amelynek kóbor sugarai megcsillan-

nak a lovak gerincén, a kiszikkadt kukoricalevelek peremén. A reménytelenség, a mély szomorúság képe ez, amely nem tartalmaz önarcképet, emberi alakot, mégis minden foltja, ecsetvonása az alkotó végtelen, feloldhatatlan, kilátástalan magányáról, reménytelenségéről tudósít.

Páll Lajos nemcsak jó költő, és képzőművész, hanem társadalmi érzékenységgű, igazságszerető ember. *A szónok* című festményének mondanivalója egyértelmű, nem csoda, hogy még a rehabilitálás után is többször feljelentették a szemfüles besúgók a képei rejtett üzenete miatt. Az előtérben itt egy pásztor és nyája áll, kecskék, bárányok kutatnak a hó alatt búvó fagyott fűszálak után a rideg talajon. A kecskék közül az egyik méretes sziklán feszítve emelkedik a többiek fölé. Megnyúlt nyaka, égbe meredő hegyes szarvai jelzik, hogy ő a „szónok”. Láthatóan senki se figyel rá, a messzeségbe tűnő, ködbe vesző táj végtelenje sejteti milyen nevetséges és hiábavaló az igyekezete.

Páll Lajos átélte a hetvenes, nyolcvanas romániai évek szónoklatokkal, beteljesítetlen ígéretekkel, hazugságokkal teli világát, amelyben mindent: fényt, meleget, ételt, emberséget, szabadságot, emberi jogokat panelmondatokból összetákolt szólamokkal pótolta. A háttérben templomtornyok jelzik, hogy a hit tartósabb, erősebb a szavaknál, valamint azt is, hogy az előttük tornyosuló dombok, hegyek évezredes szépsége túlél minden nevetséges, átmeneti erőlködést, népbuhtitást.

Lovak című alkotása bizonyíték arra, hogy az egységes életmű, kialakult alkotói stílus ellenére állandóan kereste az új, a témának leginkább megfelelő megoldásokat. Ezúttal olyan dinamikus kompozíciót készített, amely színben és formában szinte szétfeszíti a keretet. Szokatlan a nézőpont, egyértelműen arra utal, hogy az erős testalkatú, feszes tartású, mezítlábas földműves – akinek a háta mögül szemléli a fejleményeket – ura a helyzetnek, és képes a lovak makrancoskodását, pillanatnyi lázadását megfékezni. Számomra ebben az esetben is az a meggyőző, hiteles, hogy a festő nem külső szemlélőként, hanem hasonló helyzetek átélőjeként ábrázol, jól ismeri a pillanat drámaiságát és érzi a hirtelen döntések súlyát. Ezt a közvetlen, személyes részvételt érezhetjük a művész legtöbb alkotásában, ez teszi hitelessé minden ecset- és tollvonását, erről mesél a *Március*, *Bivalyok*, *Babakalács*, *A portám* és számos más alkotás.

*

Páll Lajos az erdélyi kulturális élet, irodalom, képzőművészet kiemelkedő személyisége, sokoldalúan tehetséges, széles látókörű, elsősorban ösztönös, de ugyanakkor olvasott, felkészült alkotó volt, aki ismerte ugyan a legújabb irányzatokat, ennek ellenére formában, tartalomban, érzésekben élete végéig hű maradt ahhoz a közeghez, azokhoz az embe-

*Páll Lajos:
Korondi utcarészlet*

rekhez, akik között először rácsodálkozott a világra, folyamatosan nekik írt és nekik festett. Ettől vált hitelessé, meggyőzővé, igazzá életműve.

Útjáról nem tántorította el börtön, üldözés, mellőzés, éhezés, mindvégig hitt az igazában, az elpusztíthatatlan szépségben, az emberi, művészi tartás példamutató erejében. Tanulóévei, életműve kiteljesedése során számos hatás érte, amelyek nyomait fellelhetjük alkotásaiban, úgy maradt korszerű, hogy egységesítette ezeket saját látásmódjával, érzésvilágával.

Nem voltak nagyratörő, a képzőművészeti életet, kifejezésmódot, az irodalmat megújító álmai, tervei. Márton Árpádhoz, Farkas Árpádhoz, Nagy Imréhez, Tamási Áronhoz, Hunyadi Lászlóhoz, Kós Károlyhoz hasonlóan realista indíttatású művész maradt, olyan sokoldalú alkotó, aki a tehetségével, tudásával mindvégig azt a közösséget szolgálta, amelyből kinőtt, amelynek köszönhetően művésszé érett.

MIT JELENTETT A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ FELÁLLÍTÁSA ERDÉLYBEN ÉS MAGYARORSZÁGON?

„Falvak és papok története alkotják a román Erdély történetét” – írta Nicolae Iorga még 1902-ben.¹ A Habsburg-hatalom ebben radikális fordulatot hozott. Az új hatalom 1691-ben hosszas tárgyalások után papíron elismerte az erdélyi rendi alkotmányt, de igyekezett megtörni a protestánsok hegemóniáját. Igaz, amíg Magyarországon protestánsok nem kerülhettek be a központi kormányzati hivatalokba, Erdélyben nyitva állt az út, sőt jelöléskor mind a négy felekezet állíthatott jelölteket. A tisztségek betöltésekor a katolikusokat előnyben részesítették, ahogy a vegyesházasságok esetében is, és így nem egy család nyugalmát dúlták fel, amikor például református özvegytől elvették a katolikus gyermekeket. Viszont a földbirtokos nemességnek és a lakosságnak a római katolikusok csak kb. 10 %-át tették ki. Ezért a katolikusok megerősítésére és a reformátusok gyengítésére a görögkeleti románok katolizálásában látták a nagy lehetőséget. Ezt a jezsuiták már a 17. században felvették, amikor magyarországi rutének körében egyre nagyobb sikerrel jártak. Most eljött az idejük.

Erdélyben magyar jezsuiták kezdték megszervezni a román sorsfordító fejleményt. Őket a hitterjesztés missziója vezette, a bécsi udvart a cél, hogy a Monarchia legkeletibb tartományát kiemeljék a görögkeleti internacionáléból. A jezsuiták a román egyházi vezetést vették célba. Teofil püspököt 1692-ben még bukaresti érsek szentelte püspökké, és Erdélyben a református követelményekre (a református püspök főhatóságának elfogadása, a kálvinista katekizmus terjesztése, a szentek tiszteletének mellőzése...) tette le az esküt. Öt év múlva olyan színódust tartott, melyen az esperesekkel együtt kimondta a római katolikus egyházzal való uniót. Elvben visszatértek az 1439-es firenzei zsinathoz, amely elfogadta a pápa főségét, a szentostyával való áldozás érvényét, a tisztítótűz létét és azt, hogy a Szentlélek a Fiútól is származik. Cserébe pedig Róma a görögkeleti rítust éppen olyan érvényesnek tartotta, mint a latint, beleértve többek között a kenyérrel és borral való szentáldozás keleti gyakorlatát. De míg 1439-ben Róma óvatos kíméletet tanúsított, és nem is volt ereje a megvalósítás ellenőrzésére, az ellenreformációnak azonban már igen. A hitváltásért cserébe társadalmi emelkedést ígért,

¹ Nicolae Iorga: *Sate și preoți din Ardeal*. Buc., 1902, 8.

és ezt gondosan ellenőrizte. Talán éppen Baranyi Pál jezsuita sugalmazására járt el az 1697-es román zsinat,² amikor azt kérte, hogy az egyesült román papok ugyanazokat a jogokat élvezzék, mint a bevett felekezetek papjai, legyen önálló adómentes parókiális telkük. Azonfelül a román egyesültek „többé ne toleráltak, hanem a haza bevett fiai” legyenek, „a világi hívek előtt pedig nyíljanak meg a hivatalok, vegyék fel őket a latin iskolákba”.³ Ez a követelés jól jelzi, hogy az egyesült román egyház immár a világi elemek érdekképviselői szerve is lett. Miközben a zsinat kikötötte, hogy csak a püspöktől függjenek, és ne a világiaktól, mint eddig.

A görögkeleti visszahatás nem maradt el. Amikor 1698 elején az új erdélyi püspököt, Atanasiét Havaselvén felszentelték, egyben megeskették arra, hogy nem hagyja el a görögkeleti vallást. Ilyen esküre korábban nem köteleztek erdélyi püspököt. A görögkeleti főpapok az ellenreformációt veszélyesebbnek tartották, mint a bibliokráciát, annak ellenére, hogy a reformátusok előírásai az erdélyi román püspökök számára sokkal keményebbek voltak, mint a négy firenzei dogmatikus követelés. Csakhogy a reformátusoktól eltérően a katolikus hittérítők nem avatkoztak be a görögkeleti rítusba és szokásrendbe és a papokat privilegizálták. És míg a reformáció a papok számára a hitváltásért nem kínált társadalmi privilégiumokat, és egy-egy pap számára csak egyéni felemelkedésre nyílt alkalom, az ellenreformáció a papság egészének a bevett felekezetek papságához hasonló helyzetet ígért. A román papok pedig azt hitték, hogy nemességet nyernek és még tizedet is szedhetnek.⁴

Az unió a románok társadalmi emelkedési vágyát fejezte ki. Annál is inkább, mert a 17. század utolsó harmadában eldugultak a felfelé ívelő mobilitás csatornái. A fejedelmi hatalom a román papok számát korlátozni akarta. Az 1678-as diéta megtiltotta a román papok további nemesítését és az 1680-as diéta pedig az addigi nemesítések felülvizsgálatát rendelte el. A sok nemesítés a kincstárnak jól jött, mert fizetni kellett érte, viszont földesúri érdeket sértett, mert a nemesített papok, akiknek egy része dél felől vándorolt be, a megélhetésüket szolgáló földesúri földet sajátjának tekintette, és nem akarta beszolgáltatni az érte járó járadékokat.⁵ A rendelkezés elsősorban azokat sújtotta, akik nem tudták bemutatni a nemesítésről szóló armálist, esetleg ilyet nem is kaptak, csak nemesnek adták ki magukat.

A vezető klérusból ki tudott volna hosszabb ideig ellenállni az unió

² Nagy Levente: *A román reformáció*. Bp., 2020, 326.

³ Nicolaus Nilles: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani. I. Oenipons*, 1885, 168–170.

⁴ Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1761–70-es években*. Bp., 2018, 224., 228.

⁵ Nagy: *A román reformáció*. 347–348.

vonzerejének, leszámítva egy hithű kisebbséget? Az 1690-es évek elején pedig a szatmári és bihari románok papjai, akik addig a debreceni református püspök fennhatósága alatt álltak – állítólag önként –, csatlakoztak az unióhoz és a munkácsi püspök főpásztorságát választották saját lelki üdvösségük érdekében.⁶ Ugyanakkor a reformáció olyan mélyen hatott, hogy sokhelyt nem tartották a böjtöt, a templomra nem tettek keresztet, miközben a görög rítushoz ragaszkodtak.⁷ De alapvetően az esett latba, hogy az uralkodótól megkapták azt a kiváltságlevelet, mely két évszázadra megalapozta a magyarországi görögkatolikus egyház létét.⁸ A munkácsi püspök a reformátusok által kinevezett papokat elkergette. (Viszont a legrosszabbul az az Isaia járt, aki elsőként csatlakozott az unióhoz, és aztán olyan unitus pap verte agyon, akinek megtiltotta a második házasságot.)⁹

Máramarosban a munkácsi unitus püspök nem járt sikerrel. Bethlen Miklós főispán attól félt, hogy itt „az oláh rend és papság” agyonveri a főpapot, és aztán neki kell viselnie a felelősséget.¹⁰ A máramarosiak aztán 1699-ben, 1711-ben és még 1728-ban is a kálvinistákkal való unió mellett nyilatkozott, ami persze formális lehetett, mert a „görög hithez” való hűségüket következetesen vallották. A papok, akik ugyanis nemesek voltak, számukra az unióval járó ígéretek nem jelentettek semmit.¹¹ Közben az unió – hatalmi támogatással – lépésről lépésre teret hódított, és csak az elmagyarosodott nemesi családok maradtak reformátusok.

A századfordulón Erdélyben is akadozott az egyesülés. Atanasie – miután hazatért – csatlakozott az unióhoz, de a havaselvi érsek azonnal kiátkozta. A reformátusok is hatékony ellentámadásba lendültek. Kiharcolták, hogy a görögkeletiek ne csak a katolikusokkal egyesülhessenek, hanem bármelyik bevett felekezettel. A gubernium pedig el is rendelt egy olyan ankétot, amelyen megyei tisztek jelenlétében papoknak és híveknek nyilatkozniuk kellett, hogy mit választanak. Az eredmény: a papok többsége a püspököt követi, a hívek viszont az ősi hithez való hűségüket hangsúlyozták. Hátszezen tucatnyi pap a református püspök iránti lojalitását fejezte ki, bár tisztában voltak az unió lehetséges előnyeivel. Kolozs megye 25 falvának népe a református fennhatóság fenntartása mellett nyilatkozott, mert vallásukban nem háborgatták

⁶ Gheorghe Gorun: *Biserica românească și societatea transilvăneană*. Oradea, 2002, 81–83.

⁷ Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca, 2004, 304–305.

⁸ Gheorghe Gorun: *De Camillis püspök és a Bihar vármegyei görög katolikus egyház létrejötte. Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, 2006. 251–156.

⁹ Ovidiu Ghitta: *Nașterea unei biserici*. Cluj-Napoca, 2001, 142–143.

¹⁰ Bethlen Miklós: *Önéletírása*. II. Szerk. W. Windisch Éva. Bp., 1955, 10.

¹¹ Alexandru Filipașcu: *Istoria Maramureșului*. Baia Mare, 1997, 126–130. Dumitran: *Religie* 306–307.

őket.¹² A válaszok jól tükrözik az új görögkatolikus egyház erejét és törekenségét. A „szent unió” előmozdítására maradt a korbács és a kenyér. Atanasie elő is vétette a korbácsot. Néhány gyulafehérvári görögkeleti polgárnak börtön és verés lett az osztályrésze. A református hatalom korábban az ilyesmitől megtartóztatta magát.¹³ (A görögkatolikus és a későbbi görögkeleti mitológia viszont nem, válogatott atrocitásokat találtak ki.) Bécs viszont kenyérrel kecsegtetett. 1701-ben az uralkodó újabb diplomában azt ígérte, hogy „a világi és a közrendű embereket a rendek közé számítják”, és többé nem toleráltak – ha uniálnak.¹⁴ Ezt a szöveget úgy is lehetett értelmezni, hogy olyan negyedik nemzetet ismernek el, melynek még a köznép is része. Valójában az ígélet a papoknak és tanultaknak szólt, a jobbágnak mindegy volt, hogy a földesúr megtúrtnek tekint-e vagy sem.¹⁵ Csakhogy az állami vezetés hamar rájött arra, hogy a negyedik nemzet elismerése az adott helyzetben kivihetetlen, hiszen a román rendi nemzetnek nincsenek még társadalmi alapjai, és pedig jómódú földbirtokos réteg és privilegizált román közösségek, mint a másik három rendi nemzet esetében, melyek részéről csak ellenállásra lehetett volna számítani. A diplomát úgy eltűntették, hogy csak az 1930-as években került elő, másolata viszont ismertté lett, és későbbi görögkatolikus követelések hivatkozási alapjaként szolgált. Az 1701-es zsinaton éppen a negyedik nemzetre való homályos utalás nélkül hirdették ki.¹⁶ De mintegy kétezer pap így is uniált. A három natio és négy bevett vallás világa érintetlen maradt, a románok immár a katolikusok létszámát gyarapították. De néhány év múlva úgy tűnt, nem sokáig.

Magyarországon az adóprés, a korábbi félpasztor-félpasztora elemek parasztsorba kényszerítése és a magyar nemesség gyengítését célzó törekvések 1703-ban robbanáshoz vezettek. Rákóczi Ferenc állt az urakat és marginális elemeket egyesítő nyolc évig tartó szabadságharc élére. A magyarországi görögkatolikus egyház szinte eltűnt, bár Rákóczi igyekezett nyugtatni az unió ellen fellobbanó szenvedélyeket. A vallási türelem a görögkeletieknek kedvezett. A román vallásos és társadalmi szenvedélyek rögtön összefonódtak. A Berettyó vidékén, aztán Szatmárban több falu az unióról visszatért a kálvinizmusra, méghozzá úgy, hogy az ikonokat és az oltárokat is összetörték.¹⁷ A híres betyárvezérek felcsaptak kurucnak. Fel is hangzott a nóta: Măi Rákóczi, Bercsényi, / Unde-i

¹² Nagy: *A román reformáció*. 336–341.

¹³ Nagy: *A román reformáció*. 330.

¹⁴ Nilles: *Symbolae*, 296.

¹⁵ Silviu Dragomir: *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII. I*. Sibiu, 1920, 28–29.

¹⁶ I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Bp., 1946. 37–44.

¹⁷ Ghitta: *Nașterea*, 149.; Hodinka Antal: *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*. I. Ungvár, 1911, 469–470.

merge, acolo om fi. (Magyarul: Hej Rákóczi, Bercsényi, / Ahova mentek, ott leszünk.¹⁸) Még a felkelés kezdetén a híres betyár, Grigore Pintea Nagybányát foglalta el Rákóczi számára.¹⁹ (Az 1980-as évek román történetírása nem ezért szerette, hanem azért, mert komolyan vette azt a hamisított adatot, mely szerint a derék harcos maga fabrikálta repülővel szálldosott, és ezzel világhírséget szerzett.²⁰) Nagyszegi Gábor, akit görögkeleti hithűségéért bebörtönöztek, hadnagynak csapott fel.²¹ 1711-ben a gyulafehérvári zsinat kimondta a görögkeleti ortodoxiához való visszatérést.²² Tette ezt akkor, amikor Erdélyben már kimerültek a felkelés tartalékai. A felkelés már csak olyan intermezzónak bizonyult, melynek emlékét magyar és román, valamint kétnyelvű kuruc dalok őrizték.

Az ellenreformáció akadályai elhárultak. De azért a havaselvi vajda 1713-ban a fogarasi református egyházat anyagilag segítette,²³ nyilván azért, mert a reformátusok védték az ortodoxiát, az erdélyi püspököket a havaselvi érsek szentelhetette fel. Ennek viszont vége szakadt. Az egyházi unió ezt a kapcsolatrendszeret számolta fel.

Az ortodoxia fellángolása viszont jelezte az új egyház belső gyengeségét, és azt, hogy ennek a klérusa két tűz közé került. A hívek és az állami főhatalom közé, de nem volt visszaút. Kérdés: hogyan biztosítsák az új egyház stabilitását? Két egymással összefonódó lehetőség kínálkozott. Az egyik a papok helyzetének javítása politikai jogbiztosítással és jogszerzéssel. A másik lehetőség a papok és a hívők hitének elmélyítése. Az ingadozó Atanasie (1698–1713) utódja, Ioan Pataki (1723–1727), aki többször is hangoztatta, hogy nemzetéért életét adja, az utóbbit választotta. De olyan buzgón tette ezt, hogy a jezsuiták is leintették. Utódját, Inochentie Micu Kleint (1729–1744) már nem lehetett, olyan elszántsággal vetette bele magát a jogharcba.

Micu valamikor még jezsuita akart lenni, de egészsége miatt kilépett a rendből, viszont egész életében jezsuita célratörés és kérlelhetetlenség jellemezte. Miután elnyerte a püspökséget, ő lett az első román, aki elnyerte a bárói címet, ami azt is jelzi, hogy Bécsben milyen komoly tényezőnek tekintették. Viszont ott a császárvárosban egy Cantacuzino be is csapta, amikor jó pénzért eladott neki egy oklevelet, mely szerint a püspök családja havaselvi előkelő bojároktól származik.²⁴ Ez természet-

¹⁸ *A kuruc küzdelmek költészete*. Szerk. Varga Imre. Bp., 1977, 704.

¹⁹ Köpeczi A románok és a Rákóczi-szabadságharc. *Kisebbségkutatás*, 2003. 2. sz. 297.

²⁰ Blaga Mihoc: *Insinuarea falsului istoriografic*. Oradea, 1996, 26.

²¹ Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp., 1896. 662.

²² Nilles: *Symbolae*, 386.

²³ Valer Literat, Martin Járay: *Vizite calvinești la preoți români din Țara Făgărașului*. *Anuarul Institutului de Istorie Națională*. 1936–1938, 619–620.

²⁴ Ioan Chindriș, Niculina Iacob: *O diplomă privilegială inedită a episcopului Inochentie Micu Klein*, Cluj-Napoca, 2015.

sen emelte a püspök önbizalmát, annál is inkább, mert később magát – egy egyébként nem létező – moldvai vajdától származtatta, és a bizánci császárokkal is rokon Cantacuzinókhöz vezető családi kapcsolatokról is fabulált.²⁵ Ugyanakkor jó földesúrnak bizonyult, mert a szétszórt püspöki birtokokat a balázsfalvi uradalomra cserélte, és ezzel megvetette a majdani kolostor- és iskolalapítások lehetőségét. Ő viszont a környezetből messze kiemelkedő székesegyházat építtetett. Kívül barokk, belül keleti ikonosztázzal. Így érzékeltette a román világ kötődését Rómához és Bizánchoz. Az ikonosztáz a hurezi mintájára készült,²⁶ a hurezi kolostor Brancoveanu vajda legnagyobb befektetése volt.²⁷ Micu Klein rendíthetetlenül ragaszkodott a keleti rítushoz, de kiharcolta, hogy pápai engedéllyel, latin rítus szerint is tarthasson misét, ha úton volt.²⁸

Szinte évente beadott egy kérvényt a papság anyagi helyzetének javítására. Aztán az immár ideológiára épülő politikai jogharcot a Szászföldön kezdte, annál is inkább, mert egy szász hölgy ráhagyta házáat, de nem lévén német eredetű – vagy ahogy még mondták – német vérű, nem vehette birtokba. Ennek az érveknek ő a románok elsőbbségét szegte szembe: a románok – hangsúlyozta – az Erdélyt, mármint a hajdani Dáciát meghódító Traianus telepeseinek a leszármazottjai, ezért a szászokkal egyenrangúak. A román püspököt elsősorban Dimitrie Cantemir műve ihlette meg, mely a római származás bizonygatásával legitímálta a bojárság kiváltságos társadalmi helyzetét és az ország önállóságát. Hatottak rá azonban az egykori magyar királyi udvari és a késői magyar humanisták írásai is. A római hódításelmélet a magyar hun hódításelmélet analógiájára született. És a román püspök be is vetette a rendi alkotmány ellen, amikor azt követelte, hogy a román nemzetet nyilvánítsák negyedik nemzetté, annál is inkább, mert az 1701-es diplomában „nemzetünket (sőt az unitus közembereket) a másik három erdélyi bevett nemzethez hasonlóan bevettnek nyilvánították”.²⁹ Ezt a követelést úgy pontosította, hogy ezt a negyedik nemzetet a másik háromhoz számolják hozzá,³⁰ ami gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a románok a megyékben és székekben, nemzeti alapon jussanak tisztségekhez. Annál is inkább, mert a – püspök szerint – más nemzetbeli tisztségviselők nem szolgálnak a románoknak igazságot, sőt egyes román falvaknak nem jut a közföldről, románok a Szászföldön lutheránus

²⁵ Augustin Bunea: *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein.*(1728–1751) Blaș, 1900, 129.

²⁶ Radu Nedici: *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea.* Buc., 291.

²⁷ Ștefan Ștefănescu: *Istoria Românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu.* Buc., 1996, 101.

²⁸ Nedici: *Formarea identității*, 285.

²⁹ Școala Ardeleană. I. Szerk. Eugen Pavel. Buc., 2018, 8.

³⁰ Nilles: *Symbolae*, 519.

papnak, a megyékben pedig néhol a magyar református papnak fizetik a tizedet, a román papok fiait pedig eltiltják a tanulástól.³¹

Erre válaszként a diéta azt a törvényt hozta, hogy „az egyesült görög szertartásúakat is, minthogy ezek is katolikusok, úgy szintén eme fejedelemség bármelyrendű és rangú lakosait is, összesen és egyenként biztosítjuk és bizonyossá tesszük, hogy őket az ő jogaikban, törvényeikben, kiváltságaikban, mentességeikben és kedvezményeikben [...] megerősítjük”. Továbbá „csupán az egyházi és nemesi előjogoknak örvendő személyeket [...] a három bevett nemzet közül ahhoz kell számítani, ahol szerzett fekvő jószáguknál fogva állandóan laknak, ahová éppen ennek alapján a negyedik nemzet felállítása és megalkotása nélkül eddig is sorozták, de nem lehet kiterjeszteni a köznépre és a nép közül vett papok fiaira”. Sőt, „sem az oláh, sem más jövevény nép a nemzetek közt számot ne tegyen”.³²

A román püspöki és a rendi álláspont kizárták egymást. Viszont az élet ment tovább, és kisebb-nagyobb vonatkozásban rácaffolt a kemény kijelentésekre. Hiszen a kormányhivatalokba is kerültek románok, például a fiskális direktor, Petru Dobra, akit aztán százokkal való ellentétei miatt távolítottak el,³³ hiszen a hivatali élet állandó harc. És nemcsak Balázsfalva élő példa arra, hogy románok tanulhattak, a román értelmiség jelentős része a jezsuita iskolákból került ki, néhányan pedig a református kollégiumokból.³⁴ (A felpanaszolt tizedprobléma oka az volt, hogy a románok a középkorban tizedköteles adófizetők földjeire telepedtek, a protestánsok ezt a helyzetet örökölték, sőt, sokhelyt a földesurak vették át a tizedjogot.)

Ugyanakkor maradtak az akut problémák. Példa erre éppen Micu Klein szülőfaluja: Cód (Sad). Ezt ugyanis alárendelték a szász Nagydísznódnak, és vizsályaik nem értek véget, amíg II. József Códot nem nyilvánította szabad községnek, bár a határviták még nem ültek el. Országos kérdés volt a papfiaké. Ha a pap a nemesi rendhez tartozott, fiai is nemesek voltak. Viszont a közrendhez tartozó papok azt szerették volna, ha az unióval együtt nemességet nyernek, következésképpen fiaik is. Csakhogy ez a földesúri munkára fogható és az államnak is adófizető elemek számát csökkentette volna. 1732-ben Códnak 218 lakosa volt és hét papja.³⁵ A kollektív nemesítés el is maradt. Viszont a püspök-

³¹ Școala Ardeleană. I. 8–9.

³² 1540–1848. évi erdélyi törvények. Szerk. Kolosvári Sándor, Márkus Dezső. Bp., 1900, 387.

³³ I. Tóth: Az erdélyi román nacionalizmus, 167–180. Remus Câmpeanu: *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*. Cluj-Napoca, 2000.

³⁴ Remus Câmpeanu: *Intellectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Cluj-Napoca, 1999.

³⁵ Pompiliu Teodor: *Sub semnul luminilor. Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000, 51.

nek sikerült elérni, hogy testvérét családjával együtt nemessé emeljék.³⁶ A legakuttabb kérdés a negyedik rendi nemzeté maradt. A protestánsok félték a katolikus hegemóniától és az udvar antiprotesztantizmusától, hiszen a bécsi udvarban az egy állam–egy vallás eszménye élt. Micu-Klein fellépéseiben ennek a homogenizáló politikának a harcosát látták. Anál is inkább, mert a püspök a maga érvelésébe azt is beleszótta, hogy a román katolikusok alkotják a lakosság többségét, ők fizetik az adók nagy részét, és még azt is követelte, hogy a jobbágyparaszatok robotszolgálatásait csökkentsék két napra, úgy mint Magyarországon. Ezek az érvek Bécsben jól hangozhattak, mert a népességszám és az adó növelésére törtek, valamint arra, hogy a paraszti többlettermékből több jusson az államnak. Csakhogy a püspök a jogharcban túlfeszítette a húrt.

1744-ben, amikor Micu Kleinnek a diétán a rendekkel kellett szembenéznie, Erdély déli részén megjelent a boszniai szerb származású Visarion Sarai, akinek szavait románra kellett tolmácsolni. Azt hirdette, hogy a hagyományokhoz való ragaszkodás az üdvösség záloga, az unitus papok által feladott szentségek – mint a keresztelés és a házasság, valamint a szentáldozás – érvénytelenek. Ez elég volt ahhoz, hogy amerre járt, a falvak világában az unió megroppanjon. A felbőszült hívek megverték, elüldözték az unitus papokat, a templomokat kisperték. És pap hiányában az anyák maguk kereszteltek, a hívek pedig rügyekkel és gyümölcsökkel áldoztak a szent kenyér és bor helyett.³⁷ Végül az udvar kivonta a forgalomból a jámbor, de elszánt szerzetest, aki még néhány ortodox harcostársával Kufsteinben kötött ki. A hatóságok pedig most azokat az ortodoxokat verették el, akik nem akartak görögkatolikus misére menni.³⁸ Viszont a nyugtalanság nem ült el, a görögkeletiek beadványokkal fordultak a császárnéhoz, széltében-hosszában keringtek különböző hírek sorsuk jobbra fordításáról.³⁹

A görögkeleti ortodoxia ellentámadása a karlócai szerb érsekség területéről és beleegyezésével bontakozott ki. Még hozzá akkor, amikor Erdélyben az osztrák–porosz háború miatt csak csekély katonai erőt hagytak Erdélyben. A szerb érsekkel viszont még kesztyűs kézzel sem mertek bánni. Hiszen, miután a XVII. század végén szerb tömegek telepedtek meg a frissen felszabadított Magyarország déli részein, a XVIII. század elején az uralkodó az úgynevezett – többször is megújított – illír privilégiumokban biztosította az értékes katonaelemnek tartott szerbek

³⁶ Bunea: *Din istoria românilor*. 128.

³⁷ Dragomir: *Istoria desrobirei*, I. 147., 156.

³⁸ Dragomir: *Istoria desrobirei*, I. 193.

³⁹ Radu Nedici: Cum să pornești o revoltă în veacul al XVIII-lea: activism, adunări publice și propagandă în comunitățile ortodoxe din Transilvania (1740–1760). *Revista istorică*, 2017. 5–6. sz. 479–499.

és valamennyi görögkeleti vallásszabadságát, és kiterjesztette a szerb érsekség fennhatóságát valamennyi magyarországi görögkeleti ortodoxra. Így Magyarországon a románok hivatalosan az „illír nemzet” részévé váltak. Súlyuk egyre nőtt, mert létszámuk tetemesen gyarapodott. 1718-ban ugyanis Temesvárt is sikerült visszafoglalni a törököktől, és a Marostól délre fekvő területeket Bánság néven katonai kormányzat alá rendelték egészen 1778-ig. Így alakult ki ez az etnikai sokszínűségéről nevezetes régió, amelynek jelentős részét újra kellett telepíteni nyugati telepesekkel, elsősorban németekkel, de mellettük megjelentek a francia, az olasz és a spanyol bevándorlók is és elősegítették a dunai vajdaságokból jövő románok megtelepedését is. A görögkeleti világot, illetve a románokat és a szerbeket az osztotta meg, hogy a nagyobb egyházi tisztségeket a karlócai érsek szerbekkel töltötte be, és még a román falvak is szerb papot kaptak, aki természetesen ragaszkodott a szláv szertartáshoz. A görögkatolikusok ellenében azonban egységfrontot alkottak a görögkeleti szerbek és a románok. A frontvonalak természetesen mozogtak. 1728-ban az aradi szerb püspök Bihar megye belényesi körzetében 128 görögkatolikus papot vett rá, hogy áttérjenek a görögkeleti vallásra, de miután elment nemsokára visszatértek.⁴⁰

Erdélyben elég volt egy szikra az ortodoxia szabadságharcának kirobbanásához. A rendek és Micu Klein színódust hívott össze, melyen a papok és nemesek mellett a köznépből is megjelentek. Írásba adták, hogy ha nem teljesítik a püspök által előterjesztett követeléseket lemondanak az unióról, „a köznép nagyobb része” viszont egyszerűen közölte, hogy akár teljesítik, akár nem, elhagyják az uniót.⁴¹ Micu Klein ezek után Bécsbe ment, de amikor látta, hogy ott sokan őt okolják az unió válságáért, Rómába ment, ott folytatta harcát, ott tiltakozott amiatt, hogy püspöki székéből letették. Mindenkiel, még magával a pápával is dacolt, amikor utódját kiátkozta. Végül lemondott, közben a magyar rendi jogra hivatkozott, arra, hogy nemest jogaitól nem lehet megfosztani: „Ez a római fogság mind az egész román nemzetet (*natio Valachica*), mind Magyarországot sérti, sőt a népjogot (*jus gentium*) is.”⁴²

A történetírásban általános a vélemény, hogy a harcos püspök tevékenységét a politika primátusa jellemzi, a politikát egyháza szolgálatába állította. Fordítva is igaz, mert a vallást és politikát nem lehet elválasztani. A politika az uniót szolgálta, és viszont. A nagy cél: a egyesült egyház egységének megőrzése. A püspök is tudta, hogy az unió előre nagyrészt látszatunió, és ezt csak akkor lehet valóságossá tenni,

⁴⁰ Bunyitay Vincze: *Biharvármegye oláhjai s a vallási unió*. Bp., 1892, 48

⁴¹ Nilles: *Symbolae*, 563.

⁴² Zenovie Păclișanu: *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu-Klein 1746–1768*. Buc., 1924, 103.

ha papjai helyzetén lényegesen javít, hiszen ha ők elpártolnak, borul az unió műve. És hogy a nép ne vegye észre a hitváltást, szigorúan ragaszkodott a keleti rítus érintetlenségéhez. A képlet: görög törvény (azaz rítus), római hit.

Kétségtelen, hogy Micu Klein követeléseiben a politikai nemzet egyben etnikai nemzet, a hívek nyája. A főpásztor pedig nyájának őrzője és nem farkasa. Micu Klein viszont farkasa lett az ortodox papoknak, amikor azt követelte, hogy „skizmatikus papokat vessék közterhek viselése és robotszolgálat alá”, azokat is, akik eddig mindettől mentesek voltak. Azt is követelte, hogy a brassói görög rítusú papok csak tőle függjenek, ha pedig ellenkeznek, szigorú büntetésben részesüljenek.⁴³ Viszont amikor látta, hogy a köznép tömegesen az unió ellen fordul, nem vállalta az erőszakot, inkább zsarolni próbálta a főhatalmat, mert kitartott követelései mellett.

Tudjuk, Don Quijote a barokk hős prototípusa és karikatúrája. Kérdés Micu Klein is ilyen barokk hérosz lett volna? Bűneként fel is rótták neki, hogy politikai követeléseivel egyházát a romlás szélére sodorta.⁴⁴ Ugyanakkor nélküle elképzelhetetlen a román történelem. Érzelmi töltés nélkül nem írnak róla.⁴⁵ Tevékenysége az emberi szabadságvágyat fejezte ki, ember és közössége felemelkedésének vágyát. És korántsem volt magányos hős. Elszánt papi csoport állt mögötte. A politikai jogharc és az egyház keleti jellegének őrzése élő hagyománnyá vált. Nemzeti követeléseinek „motívumai” pedig „azonosak a mai nemzetiségi politikusok motívumaival” – írta Jancsó Benedek 1896-ban.⁴⁶ Csakhogy minden hatalmi harc mimetikus jellegű. Saját korában kell vizsgálni. Micu Klein szemei előtt a nemzeti jogharcban két ihlető példa lebeghetett. Az egyik a szászoké. A szász alkotmányként szolgáló 1224-es Diploma Andreanum ugyanis világosan kimondta, hogy „egy legyen a nép”, és valóban a Szászföldön nem tudott gyökeret verni a jobbágy-ság, ami nem jelenti azt, hogy szász patrícusok és törvényhatóságok vagy testületek ne szereztek volna jobbágyfalvakat. Micu Klein is azt akarta, hogy egy legyen a román nép, ha jogokban nem is, de vallásban mindenképpen. A másik példa az illír autonómia, pontosabban ennek teokratikus jellege. Hiszen az érsek világi főnök is volt, mert ő tolmácsolta hívei sérelmeit és kívánságait az uralkodóval. Ez az egység vágyalom maradt. És csak futó ötlet sorsára jutott a román püspök azon javaslata, hogy tízezerfős román hadsereget állítsanak fel, akiket csak

⁴³ Dragomir: *Istoria desrobirei*, I. Anexe 24–25.

⁴⁴ Gorun: *Biserica*, 168.

⁴⁵ Remus Câmpeanu: *Biserica Română Unită între istorie și adevăr*. Cluj-Napoca, 2003.

⁴⁶ Jancsó: *A román nemzetiségi törekvések*, 700.

román tisztek vezényelnek.⁴⁷ Micu–Klein római hódításelmélete viszont – más és más formában – hosszú távú jelenségnek bizonyult. A dicső múlt vigaszt jelentett, ugyanakkor a jelennel összevetve állandó sértettséget táplált, de további harcra ösztönzött.

A harcos püspök távozásával Balázsfalván irányváltás következett. Az aszkéták vették át az irányítást, akik a hitélet elmélyítésére törek. Aaron püspök – a jezsuita Hevenesi Gábor hatására – vasövet öltött.⁴⁸ Iskolákat, nyomdát alapított. De a kultúra ápolását a hittérítés érdekében erőszakkal ötvözte. Ortodox papokat nyíratott meg, hogy elveszítsék papi jellegüket, karhatalommal foglalt templomokat. Az aszkétákkal szemben ott álltak a modernisták, akik helytelenítették a szigorú böjtöt és az önsanyargatást. A modern reformkatolikus irányzatok híveiként szolgálták a közjót, és – Micu Klein vonalát folytatva – sokkal keményebb kényszerítő eszközökkel az uniót, és okkal.

Az 1750-es években először Biharban újult ki „a felekezeti noma-dizmus”,⁴⁹ de a katonaság rendet csinált. És jellemző, hogy ez alkalommal a vizsgálatokat vezető osztrák tábornok szerint a római katolikus püspök kavarta fel a szenvedélyeket.⁵⁰ Mária Terézia Erdély számára 1759-ben végül olyan türelmi rendeletet adott ki, amelyben elismerte a görögkeleti egyházat. Katolikus lelkiismeretét megnyugtathatta egyik tanácsosának azzal a véleményével, mely szerint a protestánsok károsabbak az államra, mint a görögkeletiek.⁵¹

A türelmi rendelet olajat öntött a parázsra. A tűzoltásra hivatott katonaságot megint a porosz frontra vezényelték ki. Egyes román papok már korábban is az orosz cárnőhöz fordultak védelemért, és az ő segítségéről is legendák keltek szárnyra. Az orosz követ bécsi intervenciója viszont tény, ami egyben további katolizálásra ösztönözte Bécsset. Csakhogy az uniót egyelőre a karlócai érsek fenyegette. 1759-ben kiáltványban közölte, hogy ő immár egész Erdély érseke, aki majd küldi a püspökét.⁵² Helyette – a hunyadi csórai származású – Sofronie szerzetes érkezett meg, aki a karlócai színódus vikáriusának adta ki magát. Mózesként fogadták, és a hatóságok tehetetlenül vették tudomásul, hogy most ő az „úr”. Sofronie megtalálta az okos kettős beszéd módját. Egyrészt állandóan társadalmi fegyelemre, adófizetésre és a földesúri szol-

⁴⁷ I. Tóth: *Az erdélyi román nacionalizmus*, 283.

⁴⁸ Nedici: *Formarea identității*, 291.

⁴⁹ Lucian Blaga: *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*. Buc., 1966, 102.

⁵⁰ Gheorghe Gorun: *Reformismul și austria și violențele sociale din Europa Centrală 1750–1800*. Oradea, 1998, 145.

⁵¹ Silviu Dragomir: *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII. I*. Sibiu, 1930. 88.

⁵² Radu Nedici: *Cum să pornești o revoltă în veacul al XVIII-lea: activism, adunări publice și propagandă în comunitățile ortodoxe din Transilvania (1740–1760)*. *Revista istorică*, 2017. 5–6. sz. 488.

gálatok teljesítésére intett. Másrészt az illír privilégiumok bevezetésével kecsegtetett. Ezt már a szerb érsek is korábban megtette.⁵³ És az ígéret gyakorlatilag a jobbágyság felszámolását jelentette és katonai szolgálattal járó szabadparaszti lét ígéretét.⁵⁴ De ezt ilyen világosan már nem mondta ki. A hatóságok viszont hallottak arról, hogy itt-ott a jobbágyság végéről beszélnek, sőt maga Sofronie fenyegetett volna azzal, hogy hamuvá teszi az országot, ami nem valószínű.⁵⁵ Állítólag olyan levelet írtak a hunyadi főispánnak, melyben felrötták a magyaroknak, hogy „az jobbágyságnak jármát is nyakunkba vetettétek, holott mi sokkal többet vagyunk s voltunk mindenkor a magyaroknál, ami nagyobb, régebben is vagyunk ez országban nálatoknál, mert még az régi dacusoknak vagyunk reliquiái”.⁵⁶ A dák eredet legitimációs tézise a görögkatolikus római kultusz ellenében született. A mozgalom csúcspontja a gyulafehérvári szinódus volt. Nemcsak a bebörtönzöttek szabadon bocsátását és a görögkatolikusoktól való nyugalmat kérték, hanem a görögkeleti egyházi fegyelem megszilárdítására törtek. Előírták, hogy a papok ne járjanak kocsmába, ne igyanak, tanulják meg a szertartást, tanítsák meg az embereket imádkozni, szoktassák le őket a káromkodásról.⁵⁷ De aztán megérkezett a várva várt püspök, akinek hivatalból nevelnie kellett a híveit.

A rend helyreállítása érdekében megérkezett az új erdélyi főhadiparancsnoknak, Buccow, aki nem ismert kegyelmet. Elválasztotta a két felekezet híveit, és kiderült, hogy a görögkatolikusok még 10 %-át sem teszik ki a románoknak. De ebbe nem nyugodott bele. Görögkatolikus papokat vett maga mellé, akik Erdély északi részein sikerrel is jártak. Sorsfordító fejleményként felállította a határőrség intézményét, amit – akár a sorkatonaságot – a bécsi haditanácsnak rendelték alá. A határőr irreguláris katona, félkatona, félszabadparaszt. A határőrvidéki népeség kisebb adók, majd adómentesség fejében látott el katonai szolgálatot. Viszont mentes volt a földesúri függéstől. Vonzó állapot a jobbágyok számára, taszította a szabad parasztokat, a kismemeseket. Bár akadtak kivételek, olyanok, akik inkább a földesúri függést választották. A magyarság emlékezetében Buccow „a székelyek hóhéra”, bár nem ő rendelte el azt, hogy Madéfalván több mint száz embert gyilkoljanak le,⁵⁸ de az ő égisze alatt történt mindaz, ami oda vezetett. Ugyanakkor a románok

⁵³ I. Tóth: *Az erdélyi román nacionalizmus*. 217.

⁵⁴ Trócsányi Zsolt: Erdélyi konferenciák, erdélyi miniszterek: Erdély kormányzatának legfelsőbb irányítása, 1752–1761. *Levéltári Közlemények*, 1988. 2. sz. 275.

⁵⁵ *Istoria desrobirei*, II. 186.

⁵⁶ Torma Károly: Rettegi György emlékiratai. *Hazánk. Történelmi Közöny*, 1884. 5. sz. 383.

⁵⁷ Dragomir: *Istoria desrobirei*, I. 223–224.

⁵⁸ Ember Győző: Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761–1764. *Századok*, 1988. 4. sz. 615.

hóhéra is volt, jónéhány görögkeleti kolostort ágyútűzzel rombolt le. Az unióra veréssel kényszerítették, akit tudtak.⁵⁹ Szálva mellett megtagadták az esküt, Buccow bosszúsán távozhatott, majd bosszút állt: 19 ellenállót halálra ítélték, de aztán enyhítették az ítéletet, 15-öt megvesszőztek, hármat felakasztottak, és egy százéves öreget kerékbe törtek.⁶⁰ Szászrégen mellett valóságos csatát vívtak katonák és az egyesült papok fiai azokkal, akik megtagadták az uniót. A mezőségen az uniótól vonakodó papnak patkószeeggel verték át a nyelvét.⁶¹ Némi joggal elmondható, hogy Buccow lett az erdélyi görög katolikus egyház „igazi megalapítója”.⁶² És megalapozta azt, hogy végül a görögkatolikus hívek száma fokozatosan az erdélyi románság valamivel több mint felét tegye ki.

Ha Erdély népességének növekedését részben becsült, részben kiegészített felekezeti adatok alapján tekintjük át az 1760-as évektől a XIX. század derekáig, amikor már a felekezeti hovatartozást is nyilvántartó kimutatást készítettek, a következő kép jelenik meg:⁶³

	1763–1767	1785	1850	1763–1767	1785	1850
evangélikus	130 884	152 594	197 363	100	117	151
görögkeleti ortodox	596 272	598 500	621 852	100	100	104
görög katolikus	131 058	437 175	664 154	100	334	507
a két „román” felekezet	700 330	1 035 675	1 286 006	100	148	184
református	166 493	214 884	297 129	100	129	178
római katolikus	94 585	140 565	219 536	100	149	232
unitárius	28 644	31 705	46 012	100	111	161
zsidó	1000 ha 1500	2092	15 599	100 100	209 139	1559 1040
összes	1 147 936	1 577 515	2 061 645	100	137	180

⁵⁹ Halmágyi István *naplói és iratai*. Szerk. Szádeczky Lajos. Bp., 1906, 78.

⁶⁰ Valeriu Şotropa: *Districulul grăniceresc năsăudean*. Cluj-Napoca, 1975, 71.

⁶¹ Dragomir: *Istoria desrobirei*, II. 402–403.

⁶² Dragomir: *Istoria desrobirei*, II. 241.

⁶³ Miskolczy Ambrus: Előszó. Miskolczy Ambrus, E. Varga Árpád. *Jozefinizmus Tünderországban*. Bp., 2012, 170.

Buccownik a térítésben legszorgosabb munkatársa Grigore Maior volt, akit még is kellett intenie, mert az uniálás fejében nemességet ígért.⁶⁴ Maior, a legelszántabb modernista volt, és olyan durván szembe került az új aszkéta püspökkel, hogy a munkácsi kolostorba száműzték, ahonnan II. József szabadította ki, és nemsokára elfoglalhatta a püspöki széket (1772–1782). Micu Klein nyomán haladt, de nagy célját a román hitegységet nem is tudhatta megvalósítani. Le is mondták. De az ő és a modernisták legnagyobb érdeme a görögkatolikus identitás megszilárdítása. Egyik harcostársa, Gherontie Cotore még korábban arról értekezett, hogy amikor a görögkeletiek az 1439-es firenzei zsinat nyomán elszakadtak Rómától, a pusztulásba sodorták magukat: Bizáncot a skizma miatt foglalhették el a törökök, és két román vajdaság romlásának is a skizma az oka. Az egyesült románok csak visszatértek az időközben megtagadott ősi hithez.⁶⁵

Elmondható, hogy Erdélyben az egyházi unió volt a legfontosabb modernizációs folyamat, mert a lakosság legnagyobb részét integrálta kora társadalmába.⁶⁶ Jó példa erre a határórség, melynek falvai kiemelkednek környezetükből. A legjelentősebb mozzanat az, hogy az iskoláztatás révén kialakult egy olyan román elit, amely már benne élhetett az európai kultúra nagy áramlataiban. Az érem másik oldala, hogy még a reformáció világában is megjelent egy olyan írástudó csoport, amely a kálvinizmussal való együttműködés mellett őrizte a görögkeleti hitét. Sőt, a *Halici*-ok már született és öntudatos kálvinisták. Az apa román zsoldármásoló és író. A fia három nyelven – latinul, magyarul és románul – verselt, 1674-es ódájában „Rumanus Apollónak” nevezte magát, sőt „nemes római (értsd: román) polgárnak” is.⁶⁷ Így a református bibliokrácia világában kialakult egy olyan kis csoport, melynek „izmos népi öntudata nem a magyarsággal, hanem a görögkeleti egyház szlavofil reakciójával való összeütközésben fejlődött, s kirajzolódtak benne egy, ha nem is programszerűen magyarbarát, de a magyarsággal készségesen együttműködő román nacionalizmus kezdetei. Ez az irányzat azonban fejlődésképtelennek bizonyult, mert nem adott megfelelő keretet a román társadalom feltörekvő rétegeinek” – írta Makkai László.⁶⁸ Az egyházi unió viszont megadta ezt a keretet. Igaz, a görögkeleti románság a karlócai érsekség területén szintén kialakította a maga korszerű értelmiségét. Erdélyben pedig a felekezeti küzdelmekben a

⁶⁴ I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus*, 260.

⁶⁵ Gherontie Cotore: *Despre articulușurile ceale de price: Sâmbăta Mare – 1746*. Alba Iulia, 2000.

⁶⁶ Gorun: *Biserica*, 167.

⁶⁷ Nagy: *A román reformáció*. 259–290.

⁶⁸ Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Bp., 1948, 145.

görögkeletiek hagyományhűsége – kérvényeik, tiltakozásaik, felirataik szerint – a vallásszabadság biztosításának és a közjó előmozdításának követelményével társult. A román kulturális és politikai modernizációban kétségtelenül a görögkatolikusok jártak elől. Ideológiájuk a magyar rendiséggel szemben alakult ki. De a felvilágosodás és különösen a szabadkőművesség némileg áthidalta az ellentéteket. A szabadkőműves Bánffy György segítette elő a nagyenyedi református kollégiumba járó majdan neves szemész Ioan Piuariu Molnar bécsi tanulmányait.⁶⁹ Az ugyancsak szabadkőműves Esterházy Ferenc kancellár támogatta G. Maior püspökké való kinevezését, mert a Munkácsra száműzött papban a sötétség áldozatát látták. A lelkiekben örök szabadkőműves Kazinczy Ferenc pedig arról verselt: „S ím itt Erdélynek két püspökjei: / Bajtay s Major. Tündöklő nagy nevek!”⁷⁰ A helyzet pikantériája: a római katolikus Bajtay Antal Buccow olyan volt, mint a hírhedt Habsburg-zsoldosok: Geßler és Alba,⁷¹ Maior pedig az ő segédje.

Kétségtelenül igaz, hogy a görögkatolikus egyház felállításával ablakot nyitottak Nyugatra. Igaz, a reformáció ablakát bezárták, a bibliokráciából kinövő puritanizmus elhalt, márpedig – mint tőlünk távolabb, nyugatabbra – a felvilágosodás alapja lehetett volna. Maradt Bécs és Róma.⁷² Az ellenreformáció kenyérrel és korbáccsal dolgozott, mert a geopolitika nem ismer kegyelmet, dialektikája előmozdítása annak, amit fejlődésnek tartunk.

⁶⁹ I. Tóth: *A román nacionalizmus*, 265.

⁷⁰ Miskolczi Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig III. Reformot! De hogyan? Avagy Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája*. Bp., 2010, 81.

⁷¹ *Halmágyi István naplója*, 100., 103.

⁷² Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. Soós István. Bp., 2002.

LŐKÖS ISTVÁN

BILINGVIZMUS, NYELVVÁLTÁS, RECEPCIÓ

Ivan Mažuranić magyar és horvát verseiről

1789. Győz a Nagy Francia Forradalom. Ideológiája: a felvilágosodás, a Lumières. Közép- és Kelet-Európában Aufklärung (német), oświecenie (lengyel), prosvjetiteljstvo (horvát), prosvetiteljstvo (szerb), osvietenstvo (szlovák), osvícenství (cseh). Európai térhódítása nyomán megindulnak a nemzetté válás küzdelmei, a nemzeti mozgalmak, megjelenik a *nacionalizmus*, melynek szerepe a középkorban formálódott, több nemzetiségű birodalmakban hatványozódik. Minden egyes nemzetiség saját nacionalizmusa jegyében politizál. A történelmi Magyarországon a nyelvhasználat mellett autonómia és területi igények is manifesztálódnak.

A 18. század végéig a nemzeti érzület, a *nemzettudat* általában nem zárta ki a birodalmi tudatot, egyfajta *birodalmi patriotizmus* vállalását. Példaként a szlovák Anton Bernolák példáját idézzük, aki a szlovák nemzeti nyelv elkötelezettje, de szlovák identitása mellett magát *hungarus patriotának* tekinti. Szlovák-latin-német-magyar szótárának megalkotásával szlovák nemzettudata mellett *hungarus patriotizmusát* is manifesztálja.¹ A 19. századi szlovák irodalom képviselőinek többsége viszont már elutasítja ezt a *hungarus patriotizmust*, *szlovák nacionalista* lesz, némelyek annak legszélsőségesebb képviselői (pl. Svetozár Hurban-Vajanský). Ám még mindig marad egy réteg, amely érzelmi, neveltetési, politikai okokból – tudatosan vagy spontán – mindkét *tudat* vállalója marad, például a nemzeti klasszikus: Hviezdoslav. A szlovák mellett, az Osztrák-Magyar Monarchia más nemzetiségeinek irodalma is kínál példát a *patriotizmus* és a *nemzeti érzület* kettősségére: a szlovén France Prešeren élete végéig sem tud elszakadni a német nyelviségtől, ám mindvégig szlovén nemzeti költőnek tekinti magát, ahogyan ezt példázza a cseh romantika reprezentánsa, Karel Hynek Mácha, aki cseh nemzeti költőként haláláig írt német nyelvű verseket is.

A kettős nyelvi kötődés a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségi költők-írók életműveiben a dualizmus korában egyre akutabbá váló nemzetiségi politikai és nemzeti nyelvi viták és küzdelmek eszkalálódása ellenére és mellett tovább él. A jelenség egyik legmeggyő-

¹ Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 181–182. Bernolákról lásd még: Imrich Sedlák: *Strieborný vek. Národno-kultúrny a literárny pohyb na východnom Slovensku v období národného obrodzenia. I-II*. Východoslovenské vydavateľstvo. Košice, 1970; Katarina Habovštiaková: *Bernolákovo jazykovedné dielo*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava, 1968.

zőbb példáját és magyarázatát a szlovák Štefan Krčmerynél leljük meg, aki a kettős nyelvi identitást a szlovák értelmiség egy részének magyar nyelvű iskolázottságában véli felismerni. 1935-ben a prágai *Elan* januári számában megjelent Ady-esszéjében írja: „Na maďarských školách boli sme zväčša bilinguistmi. Ja i veršoval som maďarsky a slovensky.” (A magyar iskolákban többnyire kétnyelvűek voltunk. Én is verseltem magyarul is, szlovákul is.) Néhány évtizeddel korábban az Árva megyei Felső-Kubínból induló, előbb Miskolcon, majd Késmárkon és Eperjesen diákoskodó Pavol Országh Hviezdoslav, a szlovák nemzeti klasszikus, pályakezdőként, kötetnyi magyar verssel indult, miként Szalatnai Rezső írta: „nem is kísérletként”, azaz: magyar költői ambíciókkal. A szlovák irodalomtörténet-írás, évtizedeken át titkolta e „magyar nyelvű zsenégék” létezését. Sziklay László jóvoltából kerültek napvilágra² – igaz: ő sem írhatott elismerő szavakat a kötetnyi szöveg egészéről, s még Szalatnai Rezső is azt írja 1964-ben: „...ha tiszta magyar környezetbe kerül, [...] akkor sem válik mássá [...] Költői kifejelete csak szlovák lehetett, [...] magyar nemesség[e] ellenére is.”³

Az európai romantika, a „nemzeti ébredések” korszakának irodalma további példákat is kínál. A horvát *preporod* korának irodalma többet is. Itt – némelyeknél – a nyelv váltás már a nemzeti identitás cseréjével is párosul. A horvát *narodni preporod* (nemzeti ébredés) képviselői, vezető személyiségei között mindegyikre bőven van példa. Ljudevit Gaj elnémetesedett, majd horvátosodott francia eredetű család sarja; kezdetben németül ír, majd a *preporod* vezéralakjaként a horvát helyesírásról értekezik, aztán *hrvatski književnik* (horvát író) lesz. Dimitrija Demeter görög identitását cseréli horváttra, s bár húsz éves koráig újjörög nyelven ír (az újjörög irodalom ígéretes alakjának számít), aztán identitás- és nyelvi váltásával már a horvát romantikus dráma első jelentős művelőjét tisztelik személyében. Ljudevit Farkaš-Vukotinovićot *Ludovicus Farkas*ként anyakönyvezték, aztán – magyar felmenői és iskolázottsága ellenére – ma a horvát romantikus próza egyik első művelőjeként tartják számon. Bogoslav Šulek született szlovák, anyanyelve is szlovák, ám a horvát nemzeti ébredés meghatározó személyisége ő is. A nyelv- és identitásváltás legekleatásabb példája a horvát irodalom történetében a Stanko Vrazé, aki szlovénnek született, költői pályáját szlovén művek írásával kezdte, majd – a horvát *preporod* mozgalmához csatlakozva – szlovén nyelvű írásait horváttra fordítja, s ezt követően horvát alkotóként határozza meg magát, és lesz a horvát romantikus líra legjelentősebb mű-

² Sziklay László: *Hviezdoslav magyar nyelvű zsenéi*. In: *Filológiai Közölny*, 1/1955, 2. sz., 224–244.

³ Szalatnai Rezső: *A szlovák irodalom története*. Budapest, 1964. 98–99.

velője. A tenger melléki születésű (Novi Vinodol) Ivan Mažuranić kisdíakként – egyetlen horvát költemény megírása után – magyar nyelvi közegbe kerülve „magyar költőként” indul a pályán, majd szombat-helyi negatív impressziói és erős nemzeti érzületű testvérének (Antun Mažuranić) és horvátországi barátainak hatására – költőként – ismét nyelvet vált, és horvát poéta lesz.

A dualizmus kori Magyarországon több, magyar költői, prózaírói ambíciókkal induló, de szlovák, szerb, valamint román identitású lírikus, illetve próza- és drámaíró nevét említhetjük. A már említett szlovák Pavol Országh Hviezdoslav kötetnyi (mintegy százhusz), Petőfi és Arany inspirálta magyar nyelvű költeményt vet papírra – közöttük nem egy a szerző *hungarus patriotizmusának* egyértelmű kifejeződése. A miskolci, a késmárki iskola (gimnázium) s az eperjesi (jogakadémiai) magyar nyelvi környezet egyaránt táplálója volt magyar költői ambíciónak. Az erdélyi román Liviu Rebreanu (magyar névváltozata: Rebrean Olivér) a kőszegi katonai főreáliskola, majd a budapesti Ludovika Akadémia növendékeként a kortárs és a klasszikus magyar irodalom vonzásába kerül, s úgy tűnik: diakként is, a gyulai 2. sz. honvéd gyalogezred csapattisztjeként is komolyan készül a magyar írói pályára.⁴ Eddig ismert magyar alkotásai életműkiadásában olvashatók.⁵ A zombori születésű szerb Veljko Petrović előbb zombori gimnazista, majd a pesti egyetem joghallgatójaként szembesül a századforduló modern magyar irodalmával, amelynek hatása költészetében is tetten érhető – *A magyar Ugaron* c. Ady-vers lenyomata ott van *Srpska zemlja* (A szerb föld) c. versének strófáiban, de ismerjük néhány magyar nyelvű költeményét is. Az általa társszerkesztett, 1906-ban Budapesten megjelenő *Croatia* c. folyóirat lapjain pedig ott találjuk szerb és horvát költők műveiből készített fordításait és prózai szövegeit is.⁶

E rövid „kapcsolattörténeti” szemle nyomán feltehető a kérdés: vajon e szerzők horvát, román, szlovák, szerb, alkotókként recipiálhatók-e, s milyen formában-mértékig tartoznak a *litteratura hungarica* tartalmi, formai, esztétikai spektrumába? A kérdésre adandó válaszhoz a horvát Ivan Mažuranić életművét választottuk. Választásunkat az alábbiak indokolják. Költőnk a történelmi Magyarország mellett, annak nyolcszáz éven át társországa: Horvátország polgára, anyanyelve horvát, a magyart a fiumei gimnázium diákjaként tanulja meg tizenéves korában.

⁴ Domokos Sámuel: *Liviu Rebreanu nyomában Gyulán*. In: Filológiai Közlöny, 1986/1987. XXXII-XXXIII. évf. 3-4. sz., 273–283.

⁵ Uo.

⁶ Lőkös István: *Hidak jegyében*. Magvető, Budapest, 1974.; Bori Imre: *Ady Endre a szerbhorvát irodalomban*. (1906–1944). In: Híd (Újvidék), 1977, 1. sz., 54.

Ismerjük kisdiaikként írott horvát nyelvű költeményét, de – minden jel szerint – fiatal középiskolásként az akkor *corpus separatum*ként Magyarországhoz tartozó Fiume közigazgatási és politikai vezetése iránti lojalitását sem titkolja. Magyar költői ambícióit tudomásunk szerint sem írásban, sem szóban nem deklarálta, csak megírt három verset (további lappangó szövegek feltételezhetőek), amelyek kiforrottsága, költői képvilága, formai, verstani szabályossága, toposzai bizonyos előzményeket, „ujjgyakorlatokat” feltételeznek. Vélelmünket erősíti, hogy Mažuranić monográfusa s életműve kritikai kiadásának gondozója/közreadója, Milorad Živančević 1975-ben ezzel a címmel értekezik költőnkéről – magyar nyelven: *Mažuranić mint magyar költő*.⁷

A magyar olvasó a horvát s a magyar költő Mažuranićról legfeljebb annyit tudhat, amit a Világirodalmi Lexikon szócikke s az általunk bő három évtizeddel ezelőtt közreadott, *A horvát irodalom története* (1996) c. kompendium Mažuranić-fejezete tartalmaz. Ivo Frangeš munkája, a *Mažuranić röpirata: A Horvátok a Magyaroknak (Fejezetek a 19. századi horvát próza történetéből)* elsősorban a szaktudomány művelőinek szóló írás volt.⁸ Ahhoz már filológus véna és megszállottság szükségeltetik, hogy könyvtárak mélyéről a bő száz év előtt magyar nyelvre fordított és kiadott *Čengić-Smail aga halála* c. epikus költeményt kihalássza – ismereteit ekképpen bővítendő. Ugyan nem lenne érdektelen alaposabban megismerni, hiszen annak is már lassan száz esztendeje, hogy Németh László világirodalmi tájékozottságunk fogyatékoságait – főleg „kelet-európai” mulasztásainkat – szóvá tette! Mažuranićot, a költőt is, a magyarsággal rokonszenvező politikust is ismerni kellene, hiszen a horvátságot 1848/49-ben sem csak Josip Jelačić jelentette. A magyar történettudós szerencsésebb helyzetben van: a reformkor vagy éppen a dualizmus korát kutató historikus – diszciplinája természetéből fakadóan – szükségképpen találkozik a kroata szerző fentebb már említett, a *Horvátok a magyaroknak* című, az 1848-as áprilisi törvényekre reagáló röpiratával, s később a horvát báni tisztelet is betöltő Mažuranić történelmi szerepével.

De nézzük most már, hogyan került a primorjei (tenger melléki) születésű fiatalember a magyar nyelv és irodalom vonzáskörébe?

1828-ban a novi vinodoli német elemi iskolát elvégzett gyermek Mažuranićot szülei a fiumei latin gimnáziumba küldik – nyilván a későbbi érvényesülés távlatait szem előtt tartva. Ne feledjük: 1827-ben a

⁷ Milorad Živančević: *Mažuranić mint magyar költő*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. 1975, 25. sz., 7–13.

⁸ Ivo Frangeš: *Mažuranić röpirata: A Horvátok a Magyaroknak (Fejezetek a 19. századi horvát próza történetéből)*. In: Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk. Vujicsics D. Sztóján. Budapest, 1979, 311–355.

horvát *sabor* (nemzetgyűlés) törvényt alkot, amely szerint a horvát középiskolákban, a magyar nyelv kötelező tárgy lett. A szülőket e döntésnél a földrajzi közelség mellett az iskolaválasztást a magyar korona fennhatósága alá tartozó város gimnáziumának jó híre is ösztönözhetette. Jó döntés volt, annak ellenére, hogy az első két-három tanévben a gyermek nehezen viseli az új környezetet. Első, még horvátul írott verse: *A vinodoli diák dala*⁹ a hazai táj utáni vágyakozás éneke. Megírásának közvetlen indítéka vélhetően egy „karcerba” zárás volt, amellyel a húsvéti szentmisén való részvétel elmulasztása miatt büntették.¹⁰ Az 1830-ban papírra vetett költemény hibátlan, eredeti horvát nyelvű alkotás. A Tengermellék és Andrija Kačić Miošić *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (A szláv nép kellemes társalgása) c. népdal-gyűjteményének nyelvjárását ötvöző versszöveg a korabeli horvát poézis szintjét reprezentálja. Fel kell tételeznünk: költőnk nem először foglalja rímekbe érzéseit, *A vinodoli diák dala* megírása előtt bizonyosan készültek horvát nyelvű zsengek is.

1830-ban Antun Mažuranić német nyelvű levelet kap Fiumében tanuló öccsétől, Ivantól. A levélben egyebek között ez áll: „... ein Magyar eingetreten die Humanität lehret, und zugleich auch 4 Stunden in der Woche die ungarische Sprache, welche auch ich besuche...”¹¹ („...egy magyar érkezett a humaniorákat és emellett heti négy órában magyar nyelvet tanítandó, amelyet én is látogatok...”). A nevezett magyar a fiumei gimnázium magyar katedrájának birtokosa: Császár Ferenc. Jól felkészült, fiatal tanerő, aki jó pedagógiai érzéssel az első pillanatban felfigyelhetett vinodoli tanítványa képességeire, költői tehetségére, szorgalmára. Mažuranić tudását Császár négy éven át gyarapítja: a tanítvány csaknem tíz évvel fiatalabb mesterénél (Mažuranić 17, Császár 26 ekkor éves), s kapcsolatuk csakhamar túl is nő a tanórák és a hivatalos tanár-diák viszony keretein. A fiumei növendék nemcsak kiváló diákja, költőtanítványa is lesz mesterének. Mažuranić a professzor mellett a költőt is tiszteli tanára személyében, aki már túl van első poétai sikerein. *Kemendvár* c. elbeszélő költeménye még Zágrábba utazása előtt megjelent, 1831-ben pedig, már zágrábi működése idején, a *Szonettkoszorú* látott napvilágot. S elkészült az eredetileg vélhetően oktatási segédkönyvnek szánt *Mythologiai Kézikönyv* kézírata is, amelynek egy eredeti, kézíratos példánya Mažuranić hagyatékában maradt fenn, rajta a keletkezés dátuma: Fiume 1832. Nem volt véletlen tehát, hogy 1832-ben,

⁹ *Pisma od Vinodolca školana, koja ima Ivan Maxuranich, skolan od trete latinske skole.* In: Ivan Mažuranić: *Sabrana djela*. II. Matica Hrvatska, Zagreb 1979. 7–9.

¹⁰ Uo. 276.

¹¹ Ivan Mažuranić: *Sabrana djela*. IV. Matica Hrvatska, Zagreb, 1979. 13.

röplap formájában, egy köszöntő, ún. alkalmi vers jelent meg magyarul, amely Ürményi Ferenc, a Pozsonyba induló fiumei kormányzó tiszteletére íródott *Bucsúdal* címmel, s amelynek szerzője a gimnázium diákja: Maxuranich János. Az ifjú poéta „A Fiumei Kir. Gymnasiumban Magyar Nyelvet tanuló Ifjúság” nevében köszönti a pozsonyi diétára induló „Nagyméltóságú, Méltóságos és Nagyságos Ürményi Ürményi Ferencz Urat”.

Az első ismert, magyar nyelvű Mažuranić-vers aszklepiadeszi strófákban íródott. Alkalmi költemény, amely a formai kötöttség mellett tartalmi invenciózusságot is megkíván. A költői toposzokat jobbra az antikvitas fogalomkészlete kínálja, amelyek forrása – költőnk esetében – latin stúdiumai mellett a Mestere alkotta *Mythologiai Kézikönyv*. A *versificatio* szabatosságának garanciája a klasszikus metrumok tökéletes ismerete, tudása, amelyet költőnk nyilván a latin nyelvű oktatás keretében sajátított el. A *Bucsúdal* képi struktúráját mértéktartóan motiválják a versmondattal antik fogalmakat tartalmazó szintagmái: *elmés Aeolides, éneklő Sirenek, haragos Juno, szittyai Minosok*, s a *Aeneast megalázó haragos Juno-motívum*. E néhány, konvencionálisnak is tekinthető költői képi némi mítoszi aurát kölcsönöz Ürményi utazásának, amely út nem veszálytelen, de mert „a Rények, az Istenek // Jóltévő keze pártfogós”, s „A Rendíthetetlen rény – tengeri sziklaként” – óvja a lírai hőst, kit a versszerző ekképpen biztat: „Menj! s terjeszd kegyesen ritka malasztidat // Onnét, 'a hova ím öszvesereglenek // Szent hóvel teli a' szittyai Minosok, // Áldást hintni honunkra menj!” Az óda fennköltsege, szárnyalása a záró strófa soraiban jut kifejezésre: Ürményi küldetése (az országgyűlés követe), sikere – „Szent hóvel teli ... szittyai Minosok” között – nem lehet kétséges, amelynek garanciája a kormányzó erényessége, azaz erkölcsi nagysága: „Rényed lesz vezetőd! – menteni éltedet // Keggyel fogja Hazánk Istene. Érte mi // Buzgón esdeklünk, míg szelíd arczodat // Ismét látja ezen vidék!”

Bátran leírhatjuk: a korai alkalmi költeményben – kötelezően avagy spontán, mindegy – jelen van a *hungarus patriotismus* motívuma is: költőnk „honunkról”, majd „Hazánk Istenéről” beszél, majd a diétáról, ahová „Szent hóvel” telve igyekeznek a „szittyai Minosok”. A korabeli hazafias érzület kifejezésének e toposzai a magyar reformkor kontextusában értelmezendők.

A *Bucsúdal* nem jobb, s nem rosszabb a műfaj hazai (magyar) átlagánál. Feszés szerkezete, a dagályosságot kerülő igyekezete, a klasszikus metrumok pontossága és mindenekelőtt nyelvi (a korabeli szinthez mérve) frissessége és hibátlan volta abszolút tökéletes nyelvtudásról tanúskodik. A vers az ún. „iskolás klasszicizmus” terméke, amely a 19.

században a Habsburg-birodalom országaiban a klasszikus irodalom oktatását jellemezte.¹² Idegen ajkú, de magyar nyelven verselő kezdő poétáról lévén szó, megkockáztathatjuk a feltevést: Császár, a kortársakat olvasó tanítómester, az ígéretes költőt láthatta a fiatal Mažuranićban, akit érdemes ösztöndíjjal – további, magasabb fokú stúdiumok végzése céljából – Magyarországra küldeni. Az ügyet Ürményi kormányzó is támogatja, aki nemcsak a *Bucsúdal* nyomtatott szövege alapján ismerte a magyar nyelvet mindvégig eminens osztályzattal tanuló diákot. Egy iskolai ünnepélyen előszóban hallhatta a magyar verseit ékes magyarsággal deklamáló kitűnő tanulót.¹³ 1835-ben Császár már azt írhatja Toldy Ferencnek, hogy „horvát-olasz” diákja alighanem utódja lesz a fiumei gimnáziumi katedrán, és éppen Győrben (*valójában Szombathelyen!* – *L. I.*) tökéletesíti nyelvtudását.¹⁴

A fiumei katedra várományosa tehát nemcsak nyelvtudásával, költői ambícióival is bizonyította alkalmasságát a tanári pályára. Igaz, ennek bizonyosságaképp mindössze két további költői szöveg maradt az utókorra, de mindkettő – az egy-két nyelvi bizonytalanság ellenére – a „beérkezett” poéta képzetét támasztja az olvasóban. A költőét, aki kellő vers-tani tudással, kitartó műhelymunkával, a művész megszállottságával formálta sikeres kompozícióvá mindkét művét. A három pályakezdő verset egy alkotási folyamat részeként szemügyre véve az értékek jól körvonalazódó fokozatossága vonja magára figyelmünket. A *Bucsúdal* textusában megjelenő klasszikus metrum és strófaszervezet, az ókori mitológia kelléktárából való képalkotó motívumok, az óda emelkedettségét kifejezni kívánó, a morális értékre alludáló, nyelvújításkori *rénny* – erény szavunk kompozíciós funkciója – mind a klasszicista verskompozíció kelléktárának alapos ismeretére utal. Csokonaival szólva: a magyar költőként színre lépő Mažuranić jó „*verscsináló*”, a további két magyar vers pedig arra vall: „*jó poéta*” is. S mert a debreceni pályatárs vélelme szerint „*legjobb, ha a kettő együtt van*” – már pedig a horvát ajkú, de magyar költőként debütáló Mažuranićnál „*együtt van*” – a *Császár Úr-hoz Újlesztendő alkalmával 1833 s a Barátomhoz méltán tekinthető a magyar költői pálya két újabb, sikeres „grádicsának*”.

Az újabb „grádics” jele a magyar Parnasszuson a műfajváltás. A siker, a dicsőség reményével útnak induló Ürményi köszöntése emel-

¹² István Lőkös: *Hrvatsko-madžarske književne veze*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1998. 71–72.; Szauder József: *Az estve és Az álom*. In: *Felvilágosodás és klasszicizmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 96–99.; Reinhard Lauer: *Zapažanja o poetici i pjesničkim rodovima kod Ivana Mažuranića*. In: Kolo, 1965/br. 9–10. 516.

¹³ Ivan Mažuranić: *Sabrana djela*. II. Matica Hrvatska, Zagreb. 1979. 279.

¹⁴ Póth István: *Neke madžarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. In: Kolo, 1965/br. 9–10. 474.; István Lőkös: *Hrvatsko-madžarske književne veze*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1998. 68.

kedettséggel teli műfajt kívánt (óda) és – Csokonainál maradva – „jó verscsinálót”, s persze „jó poétát” is, aki megfelelő invencióval és felkészültséggel nyúl a témához. Személyes érzelmi kötődés nem motiválja a dicsőítő és dicsőített viszonyát, nem az elválás fakasztotta érzelmek kifejezése a költői cél, hanem a lírai hős „erényességének” magasztalása/dicsérete, amely utazása sikerének záloga.

A *Császár úrhoz* intézett újévi köszöntővers már filozofikus meditáció, s műfaját tekintve: *elégia*. Nem a *disztichonos* változat, hanem a műfajnak a korabeli magyar költészetben (Berzsenyi) népszerű, frissebb, az alkaioszi strófát használó variánsa. Az antik motívumokból (Thessalia, Hesperus, zephyrek, Khrónosz) felépített, az első két versszakot átfogó hasonlat az idő múlására alludál, amely az emberi élet véges voltát asszociálja költőnk tudatában. Ha az élet hajóján vitorlázva nem vagy óvatos, Scylla és Charybdis áldozata lehetsz – szól a költői intelem. Az antik versforma magabiztos használata, a strófa korabeli magyar nyelvű változatainak kontextusába illeszkedő volta, esztétikai érvényű, magyarul megalkotott metaforája (*Hajó az ember, tenger az élete*) egyaránt az ígéretes magyar költői pálya felé mutatnak. Egy strófája mintha a 18. század végi szentimentalizmus visszhangja lenne, (Ányos, Dayka, Szentjóni Szabó) textusainak reinkarnációja:

Hajh, életünk egy grádicsa elveszett –
Rövid napunknak pályafutásai
Mind anynyival kurtábbak, és mi
Mind közlebb sietünk nyugalmhoz.

Az utolsó két strófa soraiban, költői képeiben viszont már a romantikus hangszerelés futamai sejlenek (*Hajó az ember, tenger az élete; Habok, 's vad Orkán szélveszes árnai // Mellybe veszszen, ' sírja ádá / Scylla lehet 's ragadó Charybdisz*).

A magyar költő Mažuranić pályájának „harmadik grádicsa” a szapphoi strófákban írott *Barátomhoz*. Minden tekintetben a rangsor felső foka. A *Császár Úrhoz...* címzett köszöntővers keletkezésének idejét – a címből következően – pontosan tudjuk: 1833. Az újabb vers megszületésének idejét csak feltételezhetjük. Živančević hipotézise szerint e legkiforrottabb magyar nyelvű Mažuranić-vers megírásának – vagy véglegessé formálásának – ideje vélhetően 1835. Feltevését a magyar vers horvát variánsának tekinthető *Milutinu* (Milutinhoz) c. költemény provenienciájával véli igazolhatónak, amely szintén 1835-ből való, s helyenként csaknem amannak műfordításaként hat. Az alábbi strófák egybevetése kétségtelenül igazolni látszik e feltevést:

Nézd meg, a' légnek repeső lakója
Mint örül szivben szabad életének,
Mint kicsiny gondját vigan énekelve
Tudja kilökni.

Gelj, kak protuljetna žuri se ptičica,
V hladnoj sjeni pojuć, malene žalosti
Iz prs isključiti? Glej kako kratkoga
Žitka tek veselo provodi pjevajuć?!

A szövegrokonság – miként Živančević konstatálta – a versszerkezetben is tetten érhető, amit a vonatkozó strófák egybevetésével bizonyít.¹⁵ A költemény kézírata nyomdakész tisztázatban maradt ránk. A verset Mažuranić horvát nyelvű lírájának aspektusából értelmező és vizsgáló Živančević meggyőzően állítja: a *Barátomhoz* c. magyar nyelvű költemény kiváló művészi alkotás, egyben a költő horvát nyelvű poézisének nyitánya is. Érvelése a magyar vers és a horvát költemény vitathatatlan szövegszerű és strukturális egyezésein alapul. Azonos-e a két versben szereplő barát „modellje” vagy sem, lényegtelen.

Fontosabb a két mű keletkezésének időbeli azonossága (1835), továbbá az a milió, amely az alkotó életének döntő, jövőjét meghatározó színtere volt. A Szombathelyen eltöltött tanévről, s itt szerzett élettapasztatairól van szó. Kiváló fiumei diákként, magyar ösztöndíjjal kerül a város liceumába – filozófiát tanulni. A tanintézet a kor magyar szellemi életének egyik jelentős műhelye, a liceum tanárai (Laky Károly, Ágoston József, Bitnicz Lajos, Polák Ignác) neves tudósok. Közülük külön figyelmet érdemel az irodalomtudós Bitnicz Lajos, a kor vezető sajtótermékeinek (*Tudományos Gyűjtemény*, *Muzarion*, *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, *Közhasznú Esmeretek Tára*, *Kunstblatt* [Breslau]) munkatársa, teológus, matematikus, archeológus, nyelvész, aki beszél latinul, franciául, németül, olaszul – talán horvátul és szlovénül is. 1819-ben a *Dunántúli Szlovének* címmel értekezik a térség e déli szláv etnikumáról! Az 1835-ben Szombathelyen tanuló s érkezésekor még a fiumei magyar katedra várományosának számító Mažuranić vélhetően kézbe vette Bitnicz 1827-en megjelent, oktatási célzattal is írott, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* c. munkáját, amelynek tárgya a *lingvisztika, stilsztika, s a költői műfajok*. Bitnicznek a kortárs magyar irodalom (Virág Benedek, Kis János, Csokonai, Berzsényi, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Szentmiklóssy, Kisfaludy Károly stb.) eredményeire épülő irodalom-

¹⁵ Ivan Mažuranić: *Sabrana djela*. II. 296–297.

szemlélete semmiképp sem hagyhatta érintetlenül. Mindez persze nem zárja ki a filozófushallgató Mažuranić panaszának valóságalapját, mely szerint szenved a kontinentális klímától, időnkénti betegségeitől, a tanárok merevségétől, konzervatív pedagógiájától. Ez utóbbi ítélet nyilván a filozófiai stúdiumok oktatóira értendő. Ahogy bátyjának írja: „A professzorok az embert fajankónak tartják, ha meg akarod szerezni azt a szerencsétlen eminenszt, az egész tananyagot fejből kell szavalnod, mint egy gyermeknek – mekkora esztelenség.”¹⁶ „Vidám majdnem soha nem vagyok – írja tovább – oly jól érzem magam, hogy én is mint Naso kezdtem írni, *libros tristium ex Hungaria*.”¹⁷ A vázolt körülmények nem igazolják, hogy újabb „nyelvváltásának” serkentői kizárólag szombathelyi negatív élményei/tapasztalatai lettek volna. Az viszont bizonyos, hogy motiválták. Tény azonban, hogy bátyjának az illirizmussal rokonszenvező gesztusai, cselekedetei erősen befolyásolták mind gondolkodását, mind horvát nemzeti érzületének erősödését. Živančević döntő tényezőként Ljudevit Gaj lapjának, a *Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzkanak* megindítását említi, amelynek szerkesztésében az idősebb Mažuranić-fivér, Antun is tevékeny részt vett. Az 1835-ös évfolyamban megjelent, horvát nyelvű Mažuranić-versek „lektora” – levelezésük bizonyítja – Antun volt. Živančević a végső elköteleződést ekképp látja: „Gaj ebben az időben indította el Zágrábban a *Danica* ilirskát, amibe Mažuranić igyekezett megkapaszkodni: rövidesen ő lett a lap levelezője és főmunkatársa,”¹⁸ természetesen szerzője is. A lap 1835-ös évfolyamában nyolc horvát nyelvű Mažuranić-vers lát napvilágot,¹⁹ köztük a *Doktoru Gayu* (Gay doktorhoz) és a *Barátomhoz* horvát nyelvű parafrázisa is: a *Milutinu*. Az előbbi egyértelműen az illír mozgalom vezéralakja melletti szimpátia kifejeződése, az utóbbi annak bizonyossága: a „költészet” eszköztárát magyarul kitűnően használó Mažuranić kamatoztatja azt horvát nyelvű alkotásaiban. Živančević nem alaptalanul írta: költőnk „Magyarországra kis híján úgy indult mint egy ifjú magyar és Császár potenciális utóda s úgy tért vissza hazájába, mint érett horvát költő”.²⁰ Tegyük hozzá: magyar poétaként is beérkezett alkotó. A *Barátomhoz* formai értékvilágának konkrét párhuzama kétségtelenül a *Milutinu*, ám a lírai életmű horvát nyelvű darabjaiban jelen van a magyar klasszicista költészet prozódiaja is. A három magyar nyelvű Mažuranić-vers formavilága, metrikai biztonsága azt jelzi: azok szerző-

¹⁶ Idézi Živančević: im. 8.

¹⁷ Uo. 9.

¹⁸ Živančević: im. 9.

¹⁹ Ivan Mažuranić: *Sabrana djela*. II. 284–304.

²⁰ Živančević: im. 9.

je felismerte a klasszikus prozódia magyar recipiálásának lehetőségeit s tapasztalásait anyanyelvén írott verseiben is sikerrel alkalmazza.

Miként a *Bucsúdal*, a *Császár Úrhoz Újesztendő napján*, így a *Barátomhoz* című vers is klasszicista költemény, műfaját tekintve az *elégia* modernebb, a kor magyar költészetében elterjedt változatához áll közel, éppen csak prozódíája változott: formai kerete a *szapphoi strófa*. A kilenc versszakból álló szöveg szerkezetileg hármastagolású: az első, a negyedik és a hetedik strófa a mulandó, a születés és az elmúlás közötti lét értelmét kutató töprengések foglalata. A romantikát asszociáló strófa kezdő képe (*Szirtek ormáról rohanó patak*) és záró sorai az emberi sors tragikus voltát konstatálják:

Szirtek ormáról rohanó patakként
Folydogál életünk csörögő folyója
Tartarus színnel feketült vizeknek
Néma tavába.

Akkor vajon ki lehet boldog e komor, kilátástalan földi világban? – fogalmazódik meg a szöveget olvasva a befogadóban a kérdés. A költői választ a vers legszebb strófája hordozza, mely az expozíció komorságát máris derűs hanggal ellentételezi:

Boldog, a' kit – míg piros alkonyatként
Játszik a' bíbor viruló alakján –
A' tudós végzet sima életével
Élni tanított.

E boldogság titka, hogy az „élni tanított” ember nem firtatja a „a titkos jövődönék jeleit”, nem hódol az „ál-Reménynek” sem, amikor „a' Jelenlét // Csillaga fénylik”. Annak sem „derül a' nap ragyogó sugára, – // Nem virúl a' szép kikelet virága”, a' kit ...gonosz ismeretnek // Gondjai nyomnak”, s csalódottan, „nyereségvágyát” és reményét szertefoszlni látja.

A boldogságra vágyó ember tehát jobb, ha hagyja az illúziókat, a tisztességtelen élet minden formációját, s példát vesz az ég madarairól s a mezők virágairól, amelyek a természet adta szabad élet törvényei szerint élnek, küzdenek a létért és a megújulásért:

Nézd meg, a' légnek repeső lakója
Mint örül szivben szabad életének
Mint kicsiny gondját vigan énekelve
Tudja kilökni.

Térnek a' nyájas ligetek virági
 Zölddel a' fázott növénynt ruháztván
 'S a fogyó Holdak hazudott világát
 Szerzeni szokták.

Az élet mulandó: a „Boldog óráknak” egyszer már leszedett „gyümölcs” „vissza nem jönnek”, ezért „a' mit e nappal [a mában] megölelni illik // Mulni ne hagyjad!” Vagyis: élvezd a mindennapi lét kínálta örömeit, mert a Teremtő a föld javait az ember hasznára teremtette. Más szavakkal: ne a világ hívságai (hiú remények, kapzsiság, gonoszság) váljanak életcélá. A „tisza erkölcs” vezérelje tetteidet, mely az emberi lét örök fundamentuma. Mintha Horatius szavait visszhangoznák gondolatai: „Rapiamus, amici // occasionem de die, dumque virent genua // et decet, obducta solvatur fronte senectus” (Élvezzük csak ki e napnak // percét, míg illik, cimborák, míg viruló az erőnk. // Szálljanak arcunkról az öregség árnyai messze!²¹). Az egybehangzás nem véletlen: Mažuranić latin stúdiumai keretében is, Császár kurzusa idején is Horatius költészetén iskolázták, *Az óda* iránti korai vonzalma is erről szól. A kompozíció mellett a vers értékvilágát gazdagító költői képek halmozása és változatossága is nyelvi kompetenciára vall: „piros alkonyat”, „bíbor viruló alakja”, „a nap ragyogó sugára”, „a szép kikelet virága”, „fukar lélek”, „bal ínség”, „a légnek repeső [repdeső] lakója”, „boldog órák”. A három magyar nyelvű vers horatiusi ihletettsége – kimondhatjuk: Mažuranić klasszicizmusa egészének is meghatározó jegye.

A horvát irodalomtörténet-írás Mažuranić poétikájának forrásait hagyományosan három komponensben jelölte-jelöli meg. A latin klasszikus költészet, az olasz klasszicizmus, a reneszánsz és barokk kori dubrovnikai poézis és a horvát népköltészet (népdal). Milorad Živančević általunk idézett felvetéséig – inspiráló tényezőként – a magyar költészet szóba se kerül. Az ok: a költő magyar nyelvű versei és magyar irodalmi kapcsolatait reprezentáló hagyatéka az életmű kritikai kiadása előtt nemcsak a szélesebb publikum, az irodalomtudomány művelői körében is ismeretlen volt. Így az 1965-ös zágrábi emlékkonferencián Reinhard Lauer is – Mažuranić poétikájáról értekezve – annak költészettani eredőiről-forrásairól szólva az alábbi négy „komponensben” jelölte meg a mažuranići poétika forrásait: 1. az ókori (mindenekelőtt latin) klasszikus költészet és poétikája, 2. az olasz klasszicizmus, 3. a dubrovnikai költői tradíció és 4. a horvát népköltészet (népdal).²² Költőnk fiumei

²¹ Bede Anna fordítása.

²² Reinhard Lauer: *Zapažanja o poetici i pjesničkim radovima kod Mažuranića*. In: Kolo, 1965/br. 9–10, 509.

tanulmányaira ugyan történik utalás, ám magyar nyelvi stúdiumaira, tanárára, Császár Ferencre már nem. A Mažuranić költői pályakezdsének magyar vonatkozásaival kapcsolatos első információ Póth István előadásában hangzott el ugyanezen a konferencián, aki a horvát költő általa felfedezett első (magyar nyelvű) verséről referált.²³

Alapvető változás e kérdésben Milorad Živančević fentebb már idézett, magyar nyelvű dolgozatának közreadásával történt, aki a pályakezdő Mažuranićot magyar költőként mutatta be. Az életmű kritikai kiadásának közreadásával később hozzáférhetővé is tette az addig (1979) kéziratban lappangó versszövegeket. Živančević okkal lát folyamatosságot a költő magyar és horvát nyelvű költészetében, ám nem tér ki tüzetesen a nyelvváltás tényére és okára, amely a korszak közép-európai irodalmaiban – mint láttuk – nem egyedüli példa. S arra sem vállalkozik, hogy a magyar nyelvű neoklasszicista költészet kontextusában tegye mérlegre, ami a horvát költői portrét is motiváltabbá teszi. A metrikusság horvát lehetőségeit kutatva nyilván példa lehetett számára a klasszikus prozódia magyar recipiálása, s példa lehetett a magyar klasszicista költészet motívumvilága is. *A közelítő tél* c. Berzsenyi-vers alábbi sorai a *Barátomhoz* c. versben visszhangzanak majd újra: „Itt hágy, s vissza se tér majd gyönyörű korom. // Nem hozhatja fel azt több kikelet soha.” – írja Berzsenyi. „Nincs rózsás labyrint”, „balzsamos illatok // Közt nem lengedez a Zephyr”; „nincs már symphonia”, „a zöld lugasok között // Nem bug gerlice”, „A csermely violás völgye nem illatoz.”; „Bíbor thyrusain nem mosolyog gerezd.” Az idézett sorok visszhangjaként jelenik meg Mažuranićnál az alábbi két sor: „Nem derül a nap ragyogó sugára // Nem virúl a szép kikelet virága.”²⁴

1944-ben Hadrovics László a „magyar és délszláv szellemi kapcsolatairól értekezve Mažuranić horvát metrikus költészetében *magyar irodalmi reminiscenciákat* vélt felismerni.²⁵ A költő három magyar nyelvű verse akkor még lappangott, így azok magyar motiváltságáról eleve nem gondolkodhatott. Maradt az 1835-ben publikált horvát nyelvű költemények együttese, amelyek klasszikus metrumokban íródtak, némelyik pedig horatiusi ihletettségre utalt. Talán a két klasszikus műfaj: az óda és az elégia újabb, Berzsenyi által is kedvelt, szapphói vagy éppen alkaioszi strófákban írott változatának viszonylagos gyakorisága tűnhetett

²³ Póth István: *Neke mađarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. In: Kolo 1965/br. 9–10, 472–477.

²⁴ A magyar klasszicizmus recepciójáról lásd: Stjepan Lukač: *Ivan Mažuranić i mađarski klasicizam*. In: Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj. Knjiga I. Bibliotheca Croatica Hungariae. Pécs, 1996. 82–90.; Lőkös István: *Mađarske pjesme Ivana Mažuranića*. In.: Hrvatsko-mađarske književne veze. Id. kiad.: 63–80.

²⁵ Hadrovics László: *Magyar és délszláv szellemi kapcsolatok*. Budapest, 1944. 35.

magyar reminiscenciának. Vélhetően a *Milutinu* c. lehetett szembetűnő példa, melynek elégikus motiváltsága Berzsenyi *A közelítő tél* c. versével mutat rokonságot, amit ma már tényként fogadhatunk el – tudván, hogy a *Milutinu* a *Barátomhoz* c. magyar nyelvű költemény parafrázisa. Ennek Berzsenyis motiváltságát fentebb – úgy véljük – kellőképpen sikerült bizonyítani.

Egyébként a korai (1835) horvát nyelvű Mažuranić-verseket szemlélve megállapíthatjuk, hogy e költemények verselése kivétel nélkül a görög-római metrumokat követi, költői képvilága sem független az antik mitológiából származó toposzoktól, fogalmaktól – egyúttal a Császár szerkesztette *Mythologiai kézikönyv* ismeretanyagától...

Mint láttuk: az 1834–35-ben még a magyar nyelvtanári és költői ambíciókat dédelgető Ivan Mažuranić 1835 után költőként a magyar klasszicizmustól tanultakat fokozatosan felcseréli a 16–17. századi dubrovniki klasszikusok poétai tradícióival és a horvát népköltészettel. Költőként is, politikusként is az illír mozgalom eszméit-törekvéseit követi. Magyarul sem ír verset, nem publikál. Közread viszont 1848-ban egy röpiratot, mely az 1848-as esztendő eseményeinek reflexiója, címe horvátul *Hrvati Madjarom*, magyarul *A' Horvátok a' Magyaroknak. Felelet az 1848-ik Mártzius és Április magyar hirdetémeinkre*. Sokcsevits Dénes írja róla: „Ez a kis mű [terjedelme mindössze 21 lap] a korszakban a horvát-magyar viszonyokról vallott horvát felfogásnak elsőrendű forrása, ... egyben jól tükrözi a fennálló ellentéteket is.”²⁶ A francia forradalom jelszavaival (Liberté, Égalité, Fraternité) exponált irat a magyarok iránti barátságos gesztussal folytatódik – ekképpen: „Magyarok! Alkotmánytársaink! Azon szeretetetek és barátságos érzelmeitek, melyek Marcziusi és Aprilisi, Pestről kibocsájtott hirdetémeitekben nekünk nyilvánítvák, s sziveinket ritka és váratlan örömmel töltötték be. Igen váratlan örömet érezünk mindnyájan látván, hogy azon emberek, kik a magyar nemzetiségért leginkább fölhevülve minden egyéb nemzetiséget örökös rabossággal fenyegetnek, az újabb európai testvériségi elemből felvilágosítva ekképp szólamlottak meg: »Minden embernek egyenlőség, mindenkinek szabadság.«”²⁷

Ahhoz, hogy a jó szándék valóra váljon, a jövődő horvát-magyar viszony a *testvériség* és a *szabadság* jegyében realizálódjon, a magyaroknak mindazon horvát sérelmeket orvosolniuk kell, amelyek a múltban és a jelenben felhalmozódtak. A kívánságok számosak, íme egy csokorra való a *legfontosabbak* közül:

²⁶ Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. 336.

²⁷ Mažuranić Iván: *A' Horvátok a' Magyaroknak...* Id. kiad.: 1.

1. „Minden náció („horvát-szlavonita, szerb”) saját nyelvén tanulhassék iskoláikban.”
2. „Az országgyűlésben a többségi nyelv mellett a nemzetiségi képviselők anyanyelvükön is felszólalhatnak.”
3. „Ki kell mondani [...] törvényben, hogy Magyarországon nincsen uralkodó vallás; a’ vallás szabadsága ’s egyenlősége, a’ legjobb zsinórmértéke minden nemzeti műveltségnek és fénynek. [...] a’ templomi nyelvre nézve semmi vallás se korlátoztassék, [...] a’ méltóságokban egyenlő placra helyeztessenek az érsekek, a’ metropoliták és a’ szuperintendensek és valamennyi alóbb hivatalnokok.”
4. „A birodalom államai egyenrangúak. Törvény által kell kimondani, hogy a magyar korona alatt nincsen uralkodó országrész, vagy faj, nincsen semmi általok úgy nevezett »anyaország«.”
5. „Kerüljön le napirendről Szlavónia és a Tengeremlék (Primorje) hovatartozásának kérdése: „Kedves barátaink! Álljatok el már egyszer a’ szünteleni megtámadásról, főleg Szlavónia ’s sziklás Tengeremlékünkre nézve.”
6. „A’ horvát korona a’ magyar szent koronának hív társnöje...”
7. „A magyaroknak mellőzniök kell ama szándékot, amely alapján *Hungáriából Madjariát*, azaz *magyar* Magyarországot kívánnak csinálni.”
8. „A Bánt a közös magyar-horvát király a miniszterek mellőzésével nevezze ki.”
9. „A Nádor hatósága ne terjedjen ki a Dráván túlra, [...] és a’ Bán a’ Nádornak tisztvársa ugyan, de alárendeltje ne legyen.”
10. „A horvát sabor [országgyűlés] a magyar parlamenttől „tökéletesen független” legyen.”
11. „A Bán az országban [...] minden belső kormányzati ágakra nézve a’ magyar kormánytól független ’s feljogosítva legyen minden előjáróságokat ’s bírákat a’ legnagyobbtól a’ legkisebbig kinevezni, és ezen országnak gyűlését a’ magyar és a’ Horvát király jóváhagyásával egybehívni, a’ nélkül, hogy a’ magyar ministeriumnak e’ részben legkisebb befolyása volna.”

A röpirat záró mondata: „Magyarok! barátaink! értettétek immár véleményünket, a’ magyar nemzetnek egyenlőség, szabadság és testvériségről.”

A Mažuranić megfogalmazta érvek a magyar politika számára már elfogadhatónak tűntek (1849 után, a nemzetiségi törvényt követően még inkább). Bécsben ugyan a magyar követelések látszólag meghallgatásra

találtak, de közben az udvar Jelačićot a magyar forradalom elleni katonai fellépésre biztatta. A magyar kormány 1848. augusztus 27-én a horvátoknak kedvező határozatot hozott: „...mely szerint a két ország közötti villongás kiegyenlítendő volna, s melynek alapján a ministerium kész egyezni; egyszersmind kijelentvén, hogy ha ezen alapon a kiegyenlítés még sem történnék, azon esetben az elválásra, s ennek folytán a pusztaszozövetségi viszony elfogadására is rááll, fenntartván Fiume, a magyar tengerpart szabad birtoklását s azzali szabad közlekedés és ez útoni kereskedés biztosítását”.²⁸ A határozat, sajnos, elkésett: Franjo Kulmer báró Bécsből Jelačićot Magyarország megtámadására utasította. A katonai akció megindult, a Bán miután elfoglalta Fiumét, seregével átkelt a Dráván, s a dunántúli településeket fosztogatva jutott el Pákozdig, ahol csúfos vereséget szenvedett.

*

Világos után a politikus Mažuranić „reményei” (kívánságai) is szertefoszlottak, a magyar forradalom leverése után a horvátok azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésképpen: az *abszolutizmust*.

Kérdés: hol a helye és van-e helye a röpiratnak Mažuranić szépírói *hungaricái* között? A kérdésre Lukács István adott választ a magyar és horvát nyelven egyaránt publikált röpirat komparatív, filológiai és stilisztikai vizsgálatát elvégezve. Ivo Frangeš kánonként ható megállapítása szerint a *Hrvati Mađarom* horvát nyelvű variánsa „a 19. századi horvát próza történetének egy fejezete, vagyis politikai tartalma mellett szépírói alkotás is”²⁹. Az irodalmi horvát-magyar bilingvitás dokumentumaként számon tartott Mažuranić-mű a szerző „teljes” magyar nyelvű „œuvre”-jének egyetlen prózai darabja, ráadásul fordítás. Kérdés: ki a mű fordítója? Maga a szerző vagy valaki más? Lukács István a két (horvát és magyar) szöveg tüzetes filológiai és stilisztikai egybevetését elvégezve – meggyőző érveléssel – arra a következtetésre jut: a fordítás mint prózai alkotás, igényes irodalmi mű is, szerzője és fordítója igen magas magyar műveltségi szint birtokosa, „az utolsó hungarológus” értelmiségiek egyike Horvátországban, aki a múzsákat (a költészetet) hagyta el politikai célokért. Ez pedig más nem lehetett, mint Ivan Mažuranić.³⁰

²⁸ Idézi Sokcsevits Dénes: im. 341.

²⁹ Stjepan Lukač: *Tko je prevoditelj spisa „A’ Horvátok a Magyaroknak”*. In: *Jezikoslovlje*, 1999/br. 2–3. 127–146.

³⁰ Uo. 146.

ALBERT ZOLTÁN MÁTÉ – BANDI ISTVÁN

TILDY ZOLTÁN ÁLLAMFŐ KÜLFÖLDRE JUTTATÁSÁNAK KÍSÉRLETEI ÉS MEGBUKTATÁSÁNAK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA A ROMÁN TITKOSSZOLGÁLATI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Románia a második világháború alatt és után is Magyarországgal azonos szövetségi rendszerbe került. Bár a románoknak sikerült a németek oldaláról való kiugrás, a Szovjetunió érdekszférájában nagyjából hasonló történeti sorsot élt meg országuk, mint Magyarország. A két ország egymáshoz való viszonyát ez sem írta felül minden téren, a titkosszolgálatok nem hagytak fel a (kölcsönös) informálódással. Hogy román oldalról ez mit jelentett, annak egy sajátos fejezetét a bukaresti, a Securitate Irattárait Vizsgáló Országos Tanács Levéltára (ACNSAS) forrásai alapján, egy közvetlenül a második világhégés utáni epizód, az első magyar köztársasági elnök megbuktatásával kapcsolatos anyagokra figyelve láthatjuk.

Románia már az 1944. augusztusi átállást követő időszakban elérte, hogy Erdély kérdésében érdekei érvényesüljenek. Az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 19. pontja kimondta: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik s egyetértenek azzal, hogy a Békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak legnagyobb része) adassék vissza Romániához.”¹ A román politikai vezetés azonban még nem dőlhetett hátra, hiszen maradt egy kiskapu az egyezményben, amely a magyar politikai vezetés számára a határkérdésben hagyott némi reményt keltő mozgásteret, hiszen az említett határokat a nagyhatalmaknak békeszerződésben kellett elfogadniuk.

1944. október 15-én a magyar kiugrási kísérlet sikertelen volt, így Magyarország frontország lett. Az 1944 decemberében Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 20-án fegyverszüneti megállapodást kötött Moszkvában a szövetséges nagyhatalmakkal, melynek egyik pontja Észak-Erdély státusának rendezése volt: „Magyarország kötelezi magát, hogy Csehszlovákia, Jugoszlávia és Ro-

¹ Józsa Béla: *Orosz – román fegyverszüneti egyezmény/Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása/Orosz – magyar fegyverszüneti egyezmény*. Athenaeum, Kolozsvár, 1945. 7.

mánia általa megszállt területéről kivonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-én fennállott határai mögé, továbbá hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozást és bekebelezést, amelyet Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területének Magyarországhoz való csatolására szövegeztek.”²

Magyarország a párizsi békeszerződés megkötéséig reménykedett, hogy bizonyos területeket még visszaszerezhet a béketárgyalások során, azonban már 1946. május 7-én, a szövetséges nagyhatalmak külügyminiszteri tanácsának döntése nyomán valószínűsíthető volt, hogy Erdély teljes egészében Romániához kerül. Ennek a döntésnek, de facto 1947. február 10-én bekövetkezett aláírása már csak diplomáciai formalitás volt, azonban a békeszerződés aláírásáig nagyon intenzív nemzetközi diplomáciai, belpolitikai és nem utolsósorban titkosszolgálati tevékenység zajlott román és magyar oldalon egyaránt. Ennek alapját a határrendezéssel kapcsolatos nagyhatalmi nézetkülönbségek adták. A szovjet és angolszász hatalmak különböző formában képzelték el a második világháború utáni békerendezés folyamatát. A magyar–román relációban a nagyhatalmi békeszerződés-tervezetek eltértek egymástól, így a Szovjetunió támogatta az 1937-es (a Münchener Szerződés előtti) határok visszaállítását Európában, míg az angolszász hatalmak Románia és Magyarország megegyezéssel való verziója mellett tették le a voksukat. A Szovjetunió román békeszerződés-tervezetét 1946. március 11-én nyújtották be a külügyminiszterek londoni tanácsán és ennek kapcsán Romániában másnap a *Graiu Nou*, a Romániában állomásozó Vörös Hadsereg lapja politikai állásfoglalást tett közzé, miszerint a Szovjetunió az erdélyi kérdést véglegesen eldöntötte tette, hiszen Észak-Erdélyt Romániának ítélik a szovjet álláspont szerint.³

Magyarország vesztes félként rendkívül elszigeteltté vált, sőt a szovjet befolyás alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélye nélkül diplomáciai tevékenységet is csak rendkívül nehezen folytathatott, hiszen még a semleges államok diplomáciai képviselőit is eltávolították Magyarországról.⁴ A magyar békecélok egységes politikai támogatása sem sikerült, hiszen az 1945. novemberi választások kisgazdapárti győzelme sem biztosította a 2/3 -os politikai irányítást, mert a kommunisták szovjet támogatással állandó engedményekre kényszerítették a Független Kisgaz-

² Megegyezés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Nagybritannia Egyesült Királysága és Észak-Irország, az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között létrejött Fegyverszüneti Szerződésről. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/fszunet.html>, 2022. 06. 23.

³ Fülöp Mihály: *A Sebestyén-misszió*. In: *Világtörténet* 1988/2., 97.

⁴ Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947*, Európa-História, 1995, 155.

dapárt parlamenti többségét.⁵ Ennek egyik következménye az volt, hogy a magyar kormány egészen 1946 májusáig nem tudott részletesebb indítványokat tartalmazó feljegyzéseket a három nagyhatalom elé terjeszteni.⁶

Az egyetlen lehetőség a Moszkva felé nyitás maradt. A Nagy Ferenc miniszterelnök vezette moszkvai küldöttség 1946. április 9. és 18. között tárgyalta Molotov szovjet külügyminiszterrel a magyar–román határrendezés ügyében. A küldöttség három rendezési javaslattal érkezett Moszkvába, amelyek a közel 12 000-tól a 22 000 négyzetkilométeres területi visszacsatolás verzióit tartalmazták, az etnikai egyensúlyt és a gazdasági életképességet alapul véve.⁷ A delegáció Sztálinnak is előadhatta békeszerződési elképzeléseit.⁸ A magyar politikai vezetés úgy ítélte meg, hogy a szovjetek egy minimális területi igényt támogatnának Magyarország javára, illetve ez megoldható lenne a román politikai vezetéssel egyeztetve, azonban mindenhez támogató szovjet jóváhagyásra lett volna szükség. Ennek ellenére ezek az elképzelések a gyakorlatban nem valósulhattak meg, hiszen Groza kormánya nem kockáztathatta támogatottságát éppen a novemberi választás előtt területvesztéssel.

A csapdahelyzet adott volt Nagy Ferenc kormánya számára, hiszen a parlamenti többséggel rendelkező kiscgazdáknak kellett volna felvállalni egy kevés eséllyel kecsegtető tárgyalást Romániával. E beszámolókból egyértelműen kiderül, hogy „a szovjet vezetők a területi kérdés eldöntését a magyar fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye alapján ugyan lehetségesnek tartották a magyar igények felvetését, de nem kötelezték el magukat azok támogatására.”⁹ A békerendezésben részt vevő három nagyhatalom közül a szovjetek megosztó politikát folytattak, hiszen miközben a magyar delegáció Moszkvában tárgyalta, aközben a románokkal közölték, hogy garantálják Románia határainak sértetlenségét, továbbá azt az információt is feltárlták a román diplomáciának, hogy Nagy-Britannia támogatja Erdély jelentős részének Magyarországhoz csatolását.¹⁰ Így érthető a román politikai vezetés félelme a magyar békeelőkészítő tevékenységgel kapcsolatban és ez magyarázza az intenzív titkosszolgálati tevékenységet is, amelyet Magyarország területén folytattak.

A moszkvai látogatás után a magyar diplomácia bizakodással küldte Bukarestbe Sebestyén Pál¹¹ különleges megbízottat a magyar terüle-

⁵ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött* 1. köt. Európa-História, 1990, 209–407.

⁶ Kertész 1995, 169.

⁷ Fülöp 1988, 100–101.

⁸ Nagy 1990, 276–284.

⁹ Fülöp 1988, 104.

¹⁰ Uo.

¹¹ Sebestyén Pál (1893–1973): jogász, diplomata, fordító. 1946-ban a Nemzeti Főtanács rendkívüli követté nevezte ki. 1947-ben tagja volt a párizsi békekonferencia magyar küldöttségének.

ti követelések megtárgyalására, azonban a román tárgyalópartnerek, Tătărescu¹² külügyminiszter és Groza miniszterelnök is elutasította a magyar ajánlatot. Sebestyén Pál rendkívüli követ 1946. április 26-i bukaresti hivatalos látogatásának körülményeiről a román kémelhárítás ügynöki úton is értesült, hiszen a bukaresti magyar legáció tagjaival folytatott megbeszélések tartalmáról is jelentéseket kaptak.¹³ Így a Tătărescu külügyminiszterrel és Groza miniszterelnökkel történt találkozót megelőzően a szakszolgálatok révén a román politikai vezetés értesült a magyar kormányzat szándékáról. A román fél határozottan elzárkózott a magyar határrendezés kérésétől. Erről a válaszról Gyöngyösi külügyminiszter tájékoztatást küldött, Puskin szovjet és Schoenfeld¹⁴ amerikai nagyköveteknek, illetve Kertész István¹⁵ Carse¹⁶ angol ügyvivőnek adta át a magyar területi igényről szóló jegyzéket. „Tătărescu nem utasította volna el a Sebestyénnel való tárgyalást, ha a román kormány nem tudhatta volna maga mögött a Szovjetet” – indokolta Kertész István a békeelőkészítő osztály vezetője.¹⁷ Az angolszász hatalmak visszaléptek az 1945-ös, az érintett államok között tárgyalás útján történő egyeztetés elképzelésétől és 1946. május 7-én megállapodtak abban, hogy a két ország között az 1938. január 1-je előtti határ kerül elfogadásra.

Miközben Magyarország a nemzetközi és belpolitikai szintéren a békerendezés összetett játszójában küzdött, addig a román vezetés már az államhatárok 1947-es szerződéses megszilárdulása utáni helyzetet alakította, a román–magyar határszakasz átjárhatóságának korlátozásán dolgozott. 1947 végére megszüntették a kishatárforgalmat, és az említett határ teljes lezárása már 1948 decemberében bekövetkezett: alkalmazásra került a budapesti vízumegyezmény, amely a szolgáltatási utakra korlátozta a határforgalmat. A román fél ezt követően neki-

¹² Gheorghe Tătărescu (1886–1957): liberális politikus, miniszterelnök, külügyminiszter. 1934–1937 és 1939–1940 között volt Románia miniszterelnöke. Ion Antonescu bukása után, 1944-ben Gheorghe Tătărescu megalapította saját liberális pártját, valójában a kommunisták szatellit pártját. Az 1945. március 6-án kinevezett Petru Groza-kormányban miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter lett. 1947 novemberében eltávolították a kormányból. 1950-ben a román állambiztonság letartóztatta és 1955-ig börtönben ült, amikor is szabadlábra helyezték, mert beleegyezett, hogy újra a kommunistákkal dolgozzon. 1957-ben halt meg.

¹³ A Securitate Irattárait Vizsgáló Országos Tanács Levéltára – Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (ACNSAS) I 938510/1. Spionajul maghiar, 249. H.B. 21-es ügynök jelentése a bukaresti magyar legáción történekről.

¹⁴ Hans Frederick Arthur Schoenfeld (1889–1952): amerikai külszolgálati tisztviselő. Rendkívüli követként szolgált a Dominikai Köztársaságban (1931–1937), Finnországban (1937–1942) és Magyarországon (1946–1947). Később Mexikóvárosban volt ügyvivő.

¹⁵ Kertész István (1904–1986): jogász, diplomata. A magyar Külügyminisztérium békeelőkészítő bizottságának tagja, 1946-tól jelen volt a párizsi béketárgyalásokon. 1948-ban az USA-ba emigrált.

¹⁶ William Mitchell Carse (1899–1987): Budapestre delegált brit ügyvivő. 1948–1951 között a pakisztáni Pesavarban főbiztos-helyettes; majd főkonzul Sao Paulo-ban 1951–1956 között.

¹⁷ Kertész 1995, 222.

kezdett a határzár, azaz a vasfüggöny kiépítéséhez: a határtól számított ötszáz méteres mélységben eltávolították a növényzetet, a határsávban műszaki akadályokat építettek az illegális határátlépések megakadályozására. A vízumkényszer bevezetésével és a műszaki zár elkészültével bekövetkezett a határ hermetikus lezárása és ezzel megszűnt a zöldhatáron korábban működő személyforgalom a két ország között.¹⁸

Ezek a korlátozások a román titkosszolgálatok Magyarország irányába folytatott műveleteit kevésbé érintették. A román Vezérkari főnökség 2. osztálya alá tartozó SSI (Serviciul Special de Informații) az 1944. augusztus 23-án bekövetkezett átállás után a Hadügyminisztérium irányítása alatt folytatta tevékenységét. Az 1945. március 6-án hatalomra került Groza-(báb)kormány új korszak kezdetét jelezte, hiszen a SSI a Minisztertanács alárendelésébe került. A háború alatt magyar állam területén kiépített hírszerző hálózatokat használta továbbra is a SSI, de a Szálasi Ferenc vezette nyilas berendezkedés elleni és a front érdekeit szolgáló működését már a szovjetek irányították. A szovjet katonai fennhatóság alá került Románia hírszerző struktúrái kénytelenek voltak együttműködni a bevonuló szovjet katonai titkosszolgálatokkal. A Magyarország területére érkezett front mögött közvetlenül megjelentek az első román hírszerző kiképzőbázisok. A Magyarország számára biztonsági kihívást jelentő eseményre először 1944. október 27-én került sor, amikor Bukarestben a szovjet és román katonai hírszerző szervek megállapodtak egy Arad központú hírszerző bázis felállításában. A háború további részében innen indítottak mélységi felderítő ügynöki csoportokat.¹⁹

A szovjet fél az egyeztetések során gyanúsna találta, hogy Romániának már több felkészített és bevethető ügynöke van.²⁰ A román katonai hírszerzés cáfolta a szovjetek gyanúját. Levéltári források szerint az SSI I. részlegének 1945 januárjában Észak-Erdélyben nem voltak ügynökei, azonban korábbi működési területén, Magyarországon igen.²¹ Közben az SSI a politikai hírszerzés területén a politikai vezetés számára legégetőbb kérdésben, a békerendezést illetően Magyarország belpolitikai, katonai és nemzetközi diplomáciai tevékenységére fókuszált.

¹⁸ Fülöp Mihály–Vincze Gábor: *Vasfüggöny keleten*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. A forrásgyűjtemény adatlolja a határ lezárásának tényét és a vasfüggöny korai szakaszának valóságát. Ugyancsak erről a témáról esettanulmányt lásd: István Bandi: „Contribuții la o istorie a măsurilor operative privind supravegherea frontierei româno-maghiare” în curs de apariție în volumul conferinței științifice internaționale „Latinitate, Romanitate, Românităte” ediția a V-a.

¹⁹ Aradra esett a választás, hiszen itt volt éjszakai bevetéshez alkalmas reptér, illetve a domborzati viszonyok miatt 700 km mélységig volt megfelelő rádióforgalmazási lehetőség.

²⁰ Cezar Măță: *Serviciile secrete ale României în Războiul mondial (1939–1945)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010, 227–228.

²¹ ACNSAS I 938359/24. köt. Irredentiști 138.

A román sajtófigyelő igazgatóság anyaga,²² amely a korabeli román titkosszolgálat irattáraiból került elő, képet ad arról, hogy a hírszerzés milyen szerteágazóan dolgozta fel Magyarország politikai életének minden szegmensét. A korabeli román politikai vezetés ennek is köszönhetően volt naprakész a magyar bel- és külpolitikai helyzetről. Az említett források lehetővé tették a második világháború utáni magyar politikai spektrum teljes megrajzolását, azonban a jelen tanulmányban csak az államelnöki intézményre összpontosítunk, hiszen a második világhégés utáni első államfő, Tildy Zoltán személye szimbolikus jelentőséggel bír, és lemondatása korszakjelző volt, hasonlóan a csehszlovák Edvard Beneš eltávolításához, illetve Romániában I. Mihály király erőszakos elüldözéséhez.

A II. világháború utáni első, 1945. november 4-i magyarországi nemzetgyűlési választások nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy csak a legerősebb parlamenti párt, a Kisgazdapárt soraiból választható államfő. A szovjet támogatással már 1944 decemberétől hatalomra törő Magyar Kommunisták Párt kifejezetten arra törekedett, hogy a leendő államelnök szűk jogokkal rendelkezzen, gyakorlatilag csak reprezentáljon és politikai hatalmat ne gyakorolhasson.²³ Tildy Zoltán, az egykori református lelkész, a Kisgazdapárt vezetője lett a második világhégés utáni első magyar államfő. A parlamenti pártok 1946. február elsején szavazták meg közfelkiáltással²⁴ (nem titkos szavazással). A parlament ezzel kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt demonstrálta, hogy Magyarország mindenféle jogfolytonosságot megszakított a Horthy-korszakkal.

A legmagasabb közbizalmi méltóság teljes ellehetetlenítésének a korabeli választók már a mandátuma kezdetétől szemtanúi lehettek, hiszen a kormány kinevezése a pártközi megállapodások, de valójában a későbbi állampárt, a Magyar Kommunista Párt (MKP) döntésének az eredménye volt. Így került kinevezésre Nagy Ferenc miniszterelnök, Dinnyés Lajos miniszterelnök, majd a későbbiekben Szakasits Árpád államelnök is.

Külpolitikai téren Tildy Zoltán szinte teljesen passzív volt, mégpedig olyan időben, amikor a győztesek rendkívül súlyos békét készítettek Magyarország számára. A külföldi tárgyalások zöméből az államelnök kimaradt, azokat a kormány intézte. Sőt, a kormány az államfő

²² ACNSAS Fond D 014580 *Problema maghiară (comentarii ale agențiilor de presă și radio străine)*.

²³ Föglein Gizella: *Az államfő „intézménye” 1944 és 1949 között*. In: *Múltunk* 2005/2. 233–234.

²⁴ *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés Naplója*. I. kötet, 1945. november 29. – 1946. május 9. Athenaeum, Budapest, 1946, 350.

„helyett” követeket is felmentett, illetve kinevezett.²⁵ Tildy államelnök azzal a jogával, hogy a törvényeket kihirdetésük előtt visszaküldhette a parlamentnek, csak egyetlen alkalommal élt. 1947-ben nem járult hozzá, hogy a szövetkezeti törvény életbe lépjen, pedig ezzel a Kisgazdapárt támogatottságát növelte volna, amiből látható, hogy Tildy már nem hozhatott független döntéseket. Egy román titkosszolgálati iratban Tildy befolyásoltságáról 1946 augusztusán a következőket írták: „A Köztársaság elnöke, Tildy Zoltán a fontosabb tanácskozásokon vesz részt és minden befolyását beveti annak érdekében, hogy megmaradjon a koalíció és a kisgazdapárt együttműködjön a kommunista párttal.”²⁶ Egy 1946. november 2-án kelt román titkosszolgálati feljegyzés említi: „Érdekes Tildy köztársasági elnök fiának a szövetkezete, mely főleg Romániából történő importálással foglalkozik, zömmel csempészes útján. Ő maga is úgy járt Romániában, hogy nem voltak rendben a papírjai, mert nem rendelkezett a budapesti román Legáció vízumával.”²⁷

Az 1947. május 1–6. között megtartott budapesti román–magyar hét-tel kapcsolatosan részletes román titkosszolgálati jelentés készült.²⁸ Az ünneppsorozat részeként, 1947. május 3-án felavatták a Mocsáry Lajos Kollégiumot, a felszólalók között ott volt Tildy Zoltán magyar köztársasági elnök és Petru Groza román miniszterelnök is. Az irat megjegyzi: „Ezen felszólalások tartalma mindenki esetében ugyanaz volt – általában a népek közötti és különösen a román és magyar nép közötti barátság szükségességét hangsúlyozták ki.”²⁹ A jelentésben értékeli a magyar politikai életet is: „A magyar politikai élet jellemzői egy kicsit különböznek a románétól: Egyrésztől Magyarország a múltban Anglia felé igazodott, jelenleg a »Kisgazdapárt« képviseli a legnagyobb politikai erőt. Ezt a pártot politikai irányultság szempontjából a polgári és kispolgári érdekek keverékének lehet tekinteni, eszközként az angol–amerikai politika mentalitását és érvényesülési tendenciáját képviseli Magyarországon. Ennek a pártnak elég nagy politikai ereje van, a választáson is parlamenti többséget hozott létre. Szintén ennek tagja: 1) a köztársaság elnöke Tildy Zoltán, és 2) a magyar kormányfő, Naghy [Nagy Ferenc]. Ezek az alakok nem birtokolják az effektív hatalmat is, mert a köztársasági elnökségben nagy befolyása van Tildy Zoltán sze-

²⁵ Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 131.

²⁶ ACNSAS I 938510/3 Magyar kémszolgálat H. M. 51. 1946. augusztus, III. A belpolitikai helyzet, 160.

²⁷ ACNSAS I 938510/3 Magyar kémszolgálat, H. M. 102. 1946. november 2., Feljegyzés, 213.

²⁸ ACNSAS, I 014731 Magyarországi román legáció – 1948-1949. Minisztertanács Elnöksége az Államtitkár Helyettes Kabinetje, Jelentés, 188–193.

²⁹ Uo., 189.

mélyes miniszterének (Polgári Ház marsallja) – bizonyos Jékely-nek,³⁰ a köztársaság elnökségénél pedig – Balogh jezsuita pap,³¹ aki az államtitkári tisztséget tölti be. A politika kiemelkedő figurái még: 1. Racosy [Rákosi Mátyás] – a Magyar K. P. [főtitkára], alelnök a kormányban és 2. Saksay [Szakasits Árpád] – alelnök a kormányban és a Szocialista [Szociáldemokrata] párt titkára. A baloldali irányultságú pártok csoportjába tartozik még a Nemzeti Parasztpárt, Veres Peter, egy parasztíró vezetésével. A belügyi és a távközlési minisztériumok vezetése a kommunistáké – a Politikai Rendőrség élén pedig Péter Gábor van – kommunista, tagja a Magyar K. P. Központi Bizottságának – tábournoki rendfokozatban. A Politikai Rendőrség a Belügyminisztériumhoz tartozik.”³²

Az államfő elmozdításában, ahogyan Rákosi fogalmazott, az „események menete maga hozta a megoldást”.³³ A kulcsembert, Tildy veje, Csornoky Viktor³⁴ lett, aki kétszer is megpróbálkozott a magyar államfő külföldre szöktetésével. Őt azonban nem ezért, hanem a *nyugati kapcsolatai felé tett államellenes cselekedetei* miatt ítélték el. Charles Gati írta le könyvében, hogy Tildyék külföldre távozása ügyében Csornoky Viktor 1947. szeptember 22-én felkereste James McCargar³⁵ amerikai diplomatát, hogy segítsen. Azonban McCargar nem vállalta, hogy az egész, tizennégy tagú családot ki tudja juttatni Ausztriába, csak maximum nyolc főt.³⁶ Charles Stuart Kennedy amerikai történész 1995-ben készített interjút James McCargar-ral, aki úgy emlékezett vissza az esetre, hogy az

³⁰ Jékely László (1906–1997): ügyvéd, kispap, politikus. 1946. febr. 1-től 1947. jún. 20-ig vezette Tildy Zoltán köztársasági elnök hivatalát, majd az USA-ba emigrált.

³¹ Balogh István [„Balogh páter”] (1894–1976): római katolikus pap, kispap, politikai, államtitkár.

³² ACNSAS, I 014731 Magyarországi román legáció – 1948-1949. Minisztertanács Elnöksége az Államtitkár Helyettes Kabinetje, Jelentés, 190.

³³ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. kötet, Napvilág, Budapest, 1997, 667.

³⁴ Csornoky Viktor (1919–1948): ügyvéd, politikus, diplomata. 1942-ben lépett be a Független Kiszagzdpártba. 1944-ben házasodott össze Tildy Erzsébettel, Tildy Zoltán lányával. Fiuk, László 1945-ben született. 1945 novemberében a washingtoni magyar követség első titkárává nevezték ki. 1947 novemberében az egyiptomi magyar követséget vezette. 1948 júliusában a Külügyminisztérium jelentéstételre hazarendelte, majd az ÁVO hamarosan letartóztatta. 1948. december 6-án halálra ítélték, majd másnap kivégezték.

³⁵ James McCargar (1920–2007): diplomata, hírszerző tiszt. Az Egyesült Államok külügyi szolgálatának egykori kémje a második világháború alatt és után, később szépirodalmi műveket írt a kémkedésről. BA Oroszt tanult a Stanford Egyetemen. 1942-ben a külügyi szolgálathoz csatlakozott. Először Moszkvában szolgált, majd összekötő volt az Egyesült Államok haditengerészeténél. A háború után Budapestre osztották be, és nagy szerepe volt abban, hogy tudósok és politikusok elmeneküljenek az országból, amikor a szovjetek átvették a hatalmat. Az 1940-es és 1950-es években számos más megbízást kapott, köztük alelnöki posztokat Genovában, a Délkelet-Európai Ügyek Osztályának vezetőjeként Washingtonban, valamint az európai műveletekért felelős igazgatóként a Szabad Európa Bizottság elnöke volt.

³⁶ Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 82–83.

1947-es augusztusi választások után, amelyet a kommunisták jelentősen befolyásoltak, Csornoky kora ősszel, előzetes bejelentés nélkül felkereste őt házában. McCargar lakásán azonban vendége, Bob Low is jelen volt, aki a *Time Life* prágai tudósítójaként dolgozott. Csornoky előadta kérését apósa szöktetésével kapcsolatban. Időközben Tildy a nyilvánosságban már elismerte a választások eredményét.³⁷ Low-tól, aki így értesült a tervről, McCargar szigorú titoktartást kért. Miután McCargar megtette az akcióhoz szükséges előkészületeket, jelezte Csornokynak, hogy Tildynek a Balatonnál lévő elnöki villába kellene utaznia és eltöltenie tíz napot, mert Budapestről esélytelen a szöktetés. Az amerikai diplomata emberei figyelték a helyszínt és bár kockázatosnak ítélték, a maximum nyolc fő létszámmal megvalósíthatónak tartották az akciót. McCargar előadta a tervet Csornokynak, aki beszélt erről Tildyvel. Az államfő azonban ragaszkodott az egész család kimenekítéséhez. Közben Low nem tartotta magát ígéretéhez és továbbította az információt a tervezett szöktetésről a New York-i *Time* magazinnak. Az újság le is hozott egy rövid írást a magyar elnök menekülési próbálkozásáról. Tildy ezután cáfoló nyilatkozatot tett a sajtóban.³⁸ Low azzal hárított, hogy kérte a *Time*-től, ne hozák nyilvánosságra a dolgot, tehát a megjelent cikk csupán valamelyik szerkesztő hibája lehetett. McCargar elmondta, hogy miután Csornoky kairói magyar követ lett, kapott tőle egy levelet, amelyben azt kérte, hogy maradjanak kapcsolatban. Az amerikai nem adott választ, mert tudta mekkora veszélyben van a magyar diplomata, aki azonban a figyelmeztetések ellenére kapcsolatokat keresett a nyugati hírszerző ügynökségekkel.³⁹ Csornoky ezzel szemben azt állította vallomásaiban, hogy McCargar akarta felvenni vele a kapcsolatot, és nem fordítva.⁴⁰ Felmerül a kérdés, hogy ha valóban nem úgy történtek az események, ahogyan McCargar leírta és interjúban elmondta, tudatosan állított-e mást, vagy egyszerűen csak rosszul emlékezett? Mindenesetre tett egy megjegyzést könyvének végén, miszerint bár 25 ember kimentésére (külföldre juttatására) kapott engedélyt, ő ezt jócskán túllépve 67 veszélyeztetett személy mentésében vett részt, amiért ugyan szemrehányást nem kapott, de elismerést sem, amit furcsállt és – soraiból érezhetően – nehezményezett is.⁴¹

³⁷ Az új országgyűlés megalakulásakor Tildy ünnepi beszédében a békeszerződés ratifikálásáról és a szuverenitás helyreállításáról emlékezett meg. *Szabad Nép* (5) 210. 1947. szeptember 17., címlap.

³⁸ Az említett cikket, illetve Tildy azt cáfoló nyilatkozatát nem találtuk meg a fellelhető források között.

³⁹ James McCargar. Interviewed by: Charles Stuart Kennedy. The Association for Diplomatic Studies and Training Foreign Affairs Oral History Project, 1998, 69–70. <https://www.adst.org/OH%20TOCs/McCargar,%20James.toc.pdf>, 2021. 11. 09.

⁴⁰ Szűcs András: *Az akasztófa két oldalán. Csornoky Viktor és Szász Béla*. Unicus Műhely, Budapest, 2007, 95.

⁴¹ Christopher Felix (James McCargar): *A titkos háború*. Európa, Budapest, 1993, 325–327., 2. j.

A Csornoky ellen 1948. szeptember 27-én kelt vádirat szerint⁴² a kairói követ még 1947 február folyamán Schoenfeld amerikai követhoz fordult támogatásért a szovjetek által elhurcolt Kovács Béla, kisgazdapárti főtktár kiadatásával kapcsolatban, illetve ebből a célból érintkezésbe lépett McCargar és Carson követségi titkárokkal,⁴³ és Bigelow követségi tanácsossal is.⁴⁴ A vádirat szerint, a köztársasági elnök külföldre juttatása ügyében 1947 áprilisa–májusa folyamán, Washingtonban kapcsolatba lépett a magyar emigráció vezetőivel. Az irat szerint McCargar ismertette Csornokyval azt az amerikai kívánságot, hogy Tildy lemondás nélkül hagyja el Magyarországot, illetve 1948. június 16-án Genfben „érintkezésbe lépett az amerikai hírszerző szolgálat kötelékébe tartozó Francis Deákkal, kinek segítségét kérte a magyar Köztársaság elnökének és családjának külföldre juttatásához.”⁴⁵

Csornoky beismerő nyilatkozatában az szerepel, hogy a terhére rótt bűncselekmények *időben és tartalmukban* két csoportra oszthatók: egyrészt a Kisgazdapárt politikai befolyásának növelése érdekében kifejtett próbálkozásai (1945-től, 1947 júniusáig); másrészt a magyar köztársasági elnök külföldre távozását előkészítő tevékenysége (1947 elejétől, nagyobb intenzitással Nagy Ferenc lemondása után, főleg kairói követi működésétől).⁴⁶ Rákosi Mátyás visszaemlékezésében azt írta, hogy Tildyné vetette fel neki, küldjék diplomáciai munkára Csornoky, és a Pártban való egyeztetések alapján született a döntés arról, hogy Kairóba küldik.⁴⁷ Az új kairói magyar követ végig tisztában volt azzal, hogy figyelik. Erről többször beszámolt egykori főnökének, Szegedy-Maszák Aladárnak⁴⁸ is.⁴⁹ A Kommunista Párt Nagy Pétert⁵⁰ delegálta a kairói magyar követségre, hogy szemmel tartsa Csornoky.

⁴² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9.-V-77282 /18–39. Csornoky vádirata (1948. szeptember 27.).

⁴³ McCargarnál a vádirat egy másik példányánál még megjegyzik: „az amerikai kémszervezet budapesti vezetője” ÁBTL 3.1.9.-V-77282 /41. Csornoky elleni vádemelés (1948. szeptember 27.). Csornoky azonban tagadta, hogy tudomása lett volna arról, hogy McCargar kémszervezeti vezető. ÁBTL 3.1.9.-V-77282 /108. (Csornoky beismerő nyilatkozata) Vádirat mutató.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9.-V-77282 /20. Csornoky vádirata (1948. szeptember 27.).

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9.-V-77282 /105. (Csornoky beismerő nyilatkozata) Vádirat mutató; ÁBTL 3.1.9.-V-77282/1 /313. Csornoky Viktor legépelt vallomása (dátum és aláírás nélkül).

⁴⁷ Rákosi 1997, 667–668.

⁴⁸ Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988): diplomata. 1945–47-ben magyar követ volt Washingtonban. Mint a párizsi magyar béke delegáció tagja, 1947-ben lemondott nagyköveti beosztásáról és az USA-ban élt haláláig.

⁴⁹ Levelezésük jó része megtalálható Szegedy-Maszák Aladárnak, a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum Levéltárában őrzött irathagyatékában. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Archives, Aladár Szegedy-Maszák papers, RG-10.436, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/ir n517909#?rsc=192426&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-2082%2C-253%2C7716%2C5055>, 2021. 11. 09.

⁵⁰ Nagy Péter (1920–2010): irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, szakte-rülete a magyar és francia irodalomtörténet volt. 1944 novemberében lépett be a kommunista pártba. Az államvédelem szolgálatában 1951-től 1962-ig „Borisz” fedőnéven adta jelentéseit.

Csornoky New Yorkba szánt levelét Nagy Péter megszerezte és továbbította Rákosinak, ennek kapcsán hívták haza jelentéstételre. Rákosi a következőket írja arról, amikor az ügyről beszámolt az államfőnek: „Tildy elsápadt, s kérte, hogy elolvashassa a szóban forgó levelet. [...] Elolvasott néhány sort belőle, aztán bánatosan visszaadta. Lemondóan legyintett: »Ez ő« – csak ennyit mondott. Megmondtam neki, hogy Chornokyt [sic!] átadjuk a bíróságnak, s előreláthatóan nagyon súlyos büntetést fog kapni. [...] Ez felveti az ő elnökségének kérdését is. Tildy ezt maga is belátta, okosan viselkedett, közölte, hogy ezek után lemond, s ezt egy levélben, melynek tartalmát mindjárt megbeszéltük, közli a kormánnyal.”⁵¹

1948. július 28-án a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága megbízta Rákosit, hogy másnap beszéljen Tildyvel a lemondásáról, illetve ezzel kapcsolatban két nyilatkozatot kérjen tőle. „A lemondást a környezetében tapasztalt, a demokráciával össze nem egyeztethető tényekkel indokolja. Ezt a nyilatkozatot nyilvánosságra hozzuk, a másikat egyelőre félretesszük.” Úgy határoztak, hogy az MDP igényt tart az elnöki pozícióra.⁵² 1948. július 29-én Rákosi tehát találkozott Tildyvel, illetve aláíratatta vele a két nyilatkozatot. A nyilvánosságnak szánt változatban Tildy egyszerűen bejelentette lemondását. A másik, nyilvánosságra nem hozott lemondó nyilatkozat kevésbé hivatalos, inkább személyes hangvételű volt. A Rákosinak címzett, kézzel írt változat szövegében lényegében ugyanaz szerepel, mint a nyilvános verzióban. Azonban Tildy itt már konkrétan megnevezi vejét: „Tudomásom van azonban arról, hogy családomhoz tartozó vőm milyen súlyos vétket követett el és hozzá állami szolgálatban, a magyar demokrácia ellen.”⁵³

1948. július 30-án Rákosi beszámolt a Tildyvel folytatott megbeszélésről az MDP PB ülésén. Elhatározták, hogy az aznap tartott pártközi értekezleten Rákosi ismerteti Tildy leveleit, illetve Rajk László beszámol a Csornoky-ügyről, továbbá már ekkor felvetik, hogy igényt tartanak az elnöki pozícióra. A párt jelöltje Szakasits Árpád lett.⁵⁴ A Kiszgazdapárt Politikai Bizottságának ülésére, már a pártközi értekezlet után került sor. Dobi István pártelnök bejelentette Tildy lemondását, illetve tájékoztatást adott a délelőtti pártközi értekezletről, ahol felolvasták az elnök levelét. Közölte, hogy Tildy az elnöki palotában szóbelileg is megismételte nyilatkozatát a koalíciós pártok vezetői előtt. Szentiványi Lajos⁵⁵ indítványára

⁵¹ Rákosi 1997, 668.

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 276. f. 53. cs. 3. ó. e. MDP PB ülés jegyzőkönyve. 1948. július 28.

⁵³ A levelet közli: Palasik Mária: Tildy Zoltán eltávolítása a hatalomból. In: Társadalmi Szemle. (51) 8–9., 1996, Dokumentum, [152–160.], 158–159.

⁵⁴ MNL OL 276. f. 53. cs. 4. ó. e. MDP PB ülés jegyzőkönyve. 1948. július 30.

⁵⁵ Szentiványi Lajos (1883–1956): ügyvéd, köztisztviselő, kiszgazdapárti politikus. 1945. augusztus 20-tól az FKgP alelnöke, 1946. szeptember 7-től a PB tagja, 1948. április 12-től pedig a párt társelnöke volt.

a politikai bizottság kizárta a Kisgazdapárt sorából Csornoky Viktort.⁵⁶ Tildy vejének őrizetbe vételéről még ezen a napon utasítást adtak.⁵⁷

Csornoky Viktor előzetes letartóztatására csak 1948. november 4-én került sor.⁵⁸ A Budapesti Népbíróság 1948. november 15-én hozott halálos ítéletet az ügyben,⁵⁹ amelyet a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948. december 6-án másodfokon megerősített.⁶⁰ Vádiratát részleteiben közölte a Távirati Iroda 1948. november 15-i száma.⁶¹ Bodonyi Márton, a népügyészség vezetője bejelentette, hogy a vizsgálat során kihallgatta Tildy Zoltánt és állítása szerint „nem tudott arról, hogy Csornoki [sic!] az ő és családja külföldre disszidálását készíti elő, de ha tudott volna róla, ő lett volna az első, aki megteszi a feljelentést a hatóságoknál.”⁶² Tildy Zoltánt 1948. évi november 6-án hallgatták ki tanúként. Az erről szóló jegyzőkönyv szerint, a vádlott apósa kijelentette: „Dr. Csornoky Viktor azon előadása, hogy én beleegyezésemet adtam azon tervhez, hogy engem, illetőleg családomat az országból kiszöktessen, nem felel meg a valóságnak. Ilyen tervről nem tudtam és ilyen tervhez nem járultam hozzá. De nem is lett volna okom arra, hogy ilyen tervet támogassak, mert miként nyilatkozataimban ezt hangsúlyoztam [sic!], a magyar kormány politikájával teljes mértékben egyetértettem. Ezen politika vitele és megvalósítása [sic!] tekintetében magam is őszinte meggyőződéssel munkálkodtam, semmiféle indokom tehát nem lehetett volna arra, hogy az országból távozzam. Amennyiben ilyen tervről tudomásom lett volna, úgy [sic!] én magam lettem volna az, aki mindent elkövettem volna, hogy az illető méltó büntetését elnyerje.”⁶³ A mindössze 29 éves Csornoky Viktort 1948. december 7-én végezték ki.⁶⁴ Tildy Zoltánt és családját augusztus közepén költöztették el az Esterházy-palotából, a Búzavirág utcába.⁶⁵ Az egykori államfő 1956. május 1-én szabadulhatott ki a házi őrizetből.⁶⁶

⁵⁶ MNL OL XXVI-A-14-b-0091 MTI Napi Hírek. 1948.07.30.

⁵⁷ „Utasítom a rendőri fogda kezelőjét, hogy dr. Csornoky Viktor [...] v. rkvt. követ foglalkozású Klein Stefánia miatt előállított Eszte[r]házy utca 30. sz. alatti lakost vegye őrizetbe, a rendőrségi fogdában helyezze el...” Budapest, 1948. július 30. ÁBTL 3.1.9.-V-77282/10. dr. Décsi r.alez. utasítása Csornoky őrizetbevételéről (1948. július 30.).

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9.-V-77282/51. Ítéletek (Csornoky Viktor ügyében), 1948. november 15.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9.-V-77282/52. Ítéletek (Csornoky Viktor ügyében), 1948. november 15.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9.-V-77282/84. A Népbíróságok Országos Tanácsának ítélete Csornoky Viktor ügyében (1948. december 6.).

⁶¹ MNL OL XXVI-A-14-b-0096 MTI Napi Hírek. 1948.11.15.

⁶² Uo.

⁶³ ÁBTL 3.1.9.-V-77282/1/282. Tildy Zoltán nyilatkozatáról jegyzőkönyv (1948. november 6.).

⁶⁴ ÁBTL 3.1.9.-V-77282/126. Feljegyzés (dátum nélkül) Belügyminisztérium III/2 Osztály.

⁶⁵ Tildy egykori bűjtatója, Rácz Endre (Rácz Erzsébet, Tildy személyi titkárának férje) látogatta meg őket először 1948. október 1-én. Rácz Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra.* Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995, 430.

⁶⁶ Vida István: *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből 1930-1956. Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai nagydoktori thesis, 2001, 196.

Összegzés

A második világháború után Magyarország első elnökének megbuktatása a magyar példája annak a szovjet érdekszférába került államok mindegyikében általánossá vált eljárásnak, amely a hatalom kommunisták általi teljes megszerzését célozta. A szovjet típusú kommunizmus kiépítése Magyarországon évekig tartott és a kékcédulás választások elcsalása, illetve a polgári demokratikus rendszer köztársasági elnökének eltávolítása csak egy-egy lépése volt az említett folyamatnak.

Nem meglepő, ha ilyen politikai események mellett Magyarország nemzetközi érdekérvényesítő ereje rendkívül alacsony volt a Párizsi békekonferencián és azt megelőzően. A bukaresti ACNSAS levéltárában a korabeli román hatóságok nemzetközi sajtófigyelése hiteles és jelentős segítséget jelent a Magyarországon lezajlott belpolitikai harcok és Magyarország nemzetközi szintű megítélésének részletes megismeréséhez. Mindezek tükrében feltárul, hogy mi iránt érdeklődött a román politikai vezetés, azonban ennek kifejtése már egy másik elemzés tárgyát képezi.

FÜGGELÉK

Tildy lemondásának visszhangja

A román titkosszolgálatok irataiból tudjuk, hogy milyen hatása volt Tildy lemondatásának. Az amerikai ellenőrzés alatt lévő *Tagesspiegel* újság 1948. július 31-én, Tildy lemondását a Moszkva által vezényelt politikai leszámolások utolsó jeleneteként értékelte, párhuzamba állítva Edvard Beneš és Jan Masaryk esetével. Értékelésük szerint Moszkva azt a taktikát folytatta, hogy egészen addig, míg Tildy hasznukra van, kihasználják, majd kíméletlenül likvidálják. A lap kiemelte, hogy Magyarország volt az utolsó a keleti blokkban, amelyiknek még nem-kommunista elnöke volt, illetve az oroszok Tildyt nem az erőssége, hanem a gyengesége miatt likvidálták.⁶⁷ A *Reuters* 1948. augusztus 1-én tudósította, hogy Károlyi Mihály „elmondások szerint, visszautasította, hogy átvegye Tildy köztársasági elnök helyét, miután péntek reggel [1948. július 30.] megbeszéléseket folytatott a pártjában. Ennek ellenére folytatódnak a tárgyalások Károlyi gróffal. [...] Péntek este az a szóbeszéd terjedt Budapesten, hogy a köztársasági elnök veje, Victor Csornoky arról próbálta meggyőzni Tildy urat és a családját, hogy hagyják el Magyarországot. Csornoky múlt héten tért

⁶⁷ ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. A „Tagesspiegel” újság találgatásai Zoltan Tildy lemondása kapcsán. (1948. 08. 01.), 346.

vissza Budapestre, miután lemondott Magyarország kairói miniszteri tisztségéből.”⁶⁸ Az Egyesült Királyság sajtóhíreiről 1948. augusztus 1-én a következő román feljegyzés készült: „A brit sajtó a most befejeződő héten megjelent cikkeiben két elég fontos eseménnyel foglalkozik: a magyar küldöttség részvétele a belgrádi dunai konferencián és a magyar köztársasági elnök, Tildy nemrég történt lemondása. A brit újságok általában véve egyetértenek abban, hogy a volt köztársasági elnök levelében szereplő magyarázat egyáltalán nem felel meg a valóságnak és sokkal inkább bizonyos kommunista nyomásgyakorlások álcájának tartják, akik veje letartóztatását ürügyül használták fel, hogy végképp eltávolítsák a magyar politikai életből. A »Daily Mail«, a »Manchester Guardian« és a »Daily Telegraph« szerint, Tildyt akadálynak tartották – és az is volt – a parasztsággal kapcsolatos gondokra vonatkozó kommunista tervek megvalósításában. Akár azt is ki lehet jelenteni, hogy mindaddig, míg Tildy a Magyar Köztársaság élén maradt volna, a nemrég földhöz juttatott parasztság földjének kolhozosítása lehetetlen lett volna. A Szovjetunió – mert valójában tőle indult a kezdeményezés – a kormányzati válságot és a legutóbbi politikai nyugtalanságokat használta fel e nagyon kevésbé kényelmes akadály eltávolítására. Okot könnyű volt találni és Tildy Zoltán Beneš elnök sorsában osztozott. Ezzel a lépéssel a kisgazdapárt elveszíti az utolsó erős képviselőjét a vezető politikai körökben és effektív politikai erőként eltűnik. Ha ehhez még hozzáveszik, hogy Tildy utóda valószínűleg az lesz, aki Gottwald szerepét játszotta el Magyarországon – Szakasits –, akkor bármilyen más kommentár felesleges.”⁶⁹

Az ankarai adó a lemondásról 1948. augusztus 1-én a következőket tudósította: „Közismert, hogy lemondott a Magyar Köztársaság elnöke. Ezt a lemondást az indokolja, hogy vejét, a volt kairói nagykövetet kémkedéssel vádolják. Elsősorban fontosnak tartjuk emlékeztetni arra, hogy Tildy Zoltán kisgazdapárti. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a náci idejében milyen üldöztetésnek volt kitéve és csak nagy kockázatok árán sikerült Svájcba szöknie [sic!], akkor rájöhetünk lemondása igazi okára. Ugyanakkor emlékeznünk kell a Beneš-sel kapcsolatos legutóbbi csehszlovákiai történésekre, hogy láthassuk, Tildy Zoltán lemondásával a kommunisták eltávolították az utolsó hazafi vezetőt is a szovjet uralom alatt álló országokból. Tildy Zoltán eltávolítása a politikai életből Magyarország számára nagy nemzeti veszteség. Ő volt

⁶⁸ ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Tildy el akarta hagyni Magyarországot? (1948. 08. 01.), 346.

⁶⁹ ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Tildy lemondásával a Kisgazdapárt effektív politikai erőként eltűnik, állítja a brit sajtó. (1948. 08. 01.), 346.

az utolsó, aki a kisgazdák, valamint a demokratikus erők érdekeinek védelmére kelt.”⁷⁰

A washingtoni *United Press* cikke 1948. augusztus 2-án közölte Nagy Ferenc kijelentését Tildy lemondásáról: „Nagy Ferencz, Magyarország volt miniszterelnöke kijelentette, a kommunisták által a kelet-európai nem-kommunista vezetők körében végzett tisztogatások azt jelentik, hogy Oroszország egy Nyugattal szembeni esetleges háborúra készíti fel a szatellitjeit. Azt mondta, hogy Tildy Zoltánt minden kétséget kizáróan a kommunisták kényszerítették lemondásra, ugyanúgy, mint néhány hónappal ezelőtt Eduard Beneš csehszlovákiai elnököt. Nagy Ferenc hozzátette: »Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió olyan külpolitikát készít elő, melyben elengedhetetlen, hogy Kelet-Európa országaiban minden kulcsfontosságú politikai tisztséget kipróbált és megbízható kommunisták töltsenek be. Ez a külpolitika a demokráciák és az Egyesült Államok elleni háborúra való felkészülésbe illeszkedik bele.«”⁷¹ A *London Adó* értékelése 1948. augusztus 3-án: „A Kominform nyilatkozata, melynek Tito és a jugoszláv kommunista párt volt a fő célpontja, sok más vezetőre is lesújtott Európa keleti részében. A nyilatkozat az összes kommunista országnak és főleg a vezetőiknek jelzés volt, mellyel a tudomásukra hozták, hogy a Szovjetunió, a kommunizmus bölcsője nem enged semmilyen eltérést a marxista ortodoxiától és hogy azokat, akik bekapcsolódtak ebbe a rezsimbe, nemcsak arra kényszerítik, hogy átítatódjanak ezzel az igazsággal, hanem cselekedniük is a szovjetek által előírányzott irányban kell. A Kominform nyilatkozata azonnal felkeltette a magyarországi vezetők figyelmét, akik azzal, hogy tulajdonjogot adtak a parasztnak, ugyanabba a hibába estek, mint Tito. [...] A magyarországi helyzet csúcspontja Tildy elnök lemondása volt. Azt mondták, e lemondás fő oka családi jellegű. De leveléből látható, hogy rákényszerítették a lemondásra, mert nem vezetett be új megszorításokat az agrárreform terén. De hogyan is tehette volna, amikor 40 évig a kisgazdapártban harcolt?”⁷²

A *London Adó* szerint, 1948. augusztus 3-án: „Tildy lemondását összekapcsolják a Mezőgazdasági Minisztérium tömeges megtisztítását a kisgazdák ellenőrzésétől. Nagy számú tisztviselőt távolítottak el nyugati hatalmak javára végzett gazdasági kémkedés vádjával.”⁷³ 1948. au-

⁷⁰ ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Zoltán Tildy lemondásának „igazi oka” – az ankarai adó szerint. (1948. 08. 01.), 347.

⁷¹ ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Miként értelmezi Ferencz Nagy a kelet-európai nem-kommunista vezetők „kítisztogatását” (1948. 08. 02.), 349.

⁷² ACNSAS D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. A magyarországi helyzet Tildy lemondásának fényében. (1948. 08. 03.), 334.

⁷³ ACNSAS, D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Tildy lemondásával csökkenni fog a kisgazdák be-

augusztus 3-án a *London Adó* Tildy lemondása kapcsán: „A »Times« újság tudósítója Budapestről jelenti, nagyon furcsa, hogy az összes magyar újság tele van olyan távirattal, melyekben a kormányt üdvözik a gazdasági terv évfordulója alkalmából és csak nagyon kevés szó esik Tildy elnök lemondásáról. Az eseményt egyáltalán nem kommentálják. Ezután a Szakasits Árpád személyében megválasztott új elnökkel kapcsolatban, akit a dolgozók pártja javasolt, a »Times« tudósítója arról számol be, hogy a változtatásra akkor kerül sor, amikor a kommunisták kijelentették, hogy a parasztságnak követnie kell a munkásságot. Ez nagyon nehéz lesz a parasztok számára. Tildy Zoltán egyik legfontosabb támogójuk és az agrárreform egyik szorgalmazója volt. Tisztségéből megvédte a mezőgazdasági tulajdont és a parasztság körében nagyon jó véleményekkel voltak róla. A volt elnök távozásával sorra el fogják veszíteni minden jogukat, kivéve akkor, ha Tildy Zoltán mégis vállal valamilyen másik szerepet a magyar politikai életben.”⁷⁴

A berni adóban 1948. augusztus 4-én Pierre Corday a „Magyarországi elnökváltás” című külpolitikai kommentárjában azt hangsúlyozta, hogy Tildy lemondásának nagy jelentősége lesz a magyar állam teljes kommunizálásában. „Tildy lemondásának okairól azt mondták, hogy vejét politikai bűncselekménnyel vádolják. Hozzá tették, hogy hazaárulással vádolják, mert állítólag egy idegen hatalomnak eladta a csehszlovák állam által használt titkos kódot. [...] Tény, hogy Tildynek már nem volt keresnivalója a vezetésben és nagyon hatékony eszközzel eltávolították. Veje letartóztatása megmaradhatott volna egy olyan egyszerű családi botránynak, amivel a francia politikai életben is találkozhatunk. De a cél valójában Tildy eltávolítása volt. Itt a szovjet befolyás alatt álló államokban nemrég lezajlott események megismétlődésének vagyunk a tanúi. Tildy lemondása az 1947-ben az ipar és az iskolák államosításával elkezdődött változások logikus folytatása. Itt nem történt más, mint egy mérsékelt politikus eltávolítása. Tildy szerepe – mely ahhoz volt hasonló, mint Benešé – véget ért. Legnagyobb hibája az volt, hogy nem kommunista. Teljesítette a küldetését; közömbösen asszisztált Nagy lemondását kiváltó eseményekhez és a kigazdák támogatóinak peréhez. Most tehát számos engedménye feleslegesnek bizonyult.”⁷⁵

folyása. (1948. 08. 03.), 334.

⁷⁴ ACNSAS, D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. (1948. 08. 03.), 350.

⁷⁵ ACNSAS, D 014580 Magyar kérdés 1948-1949. Magyarország lépéseket tesz a népi demokrácia felé. Pierre Corday kommentárja. (1948. 08. 04.), 323.

1% METAFIZIKA

PETŐFI SÁNDOR

A TISZA

Nyári napnak alkonyúlatánál
Megállék a kanyargó Tizánál
Ott, hol a kis Túr siet beléje,
Mint a gyermek anyja kebelére.

A folyó oly símán, oly szelíden
Ballagott le parttalan medrében,
Nem akarta, hogy a nap sugára
Megbotoljék habjai fodrába'.

Síma tükrén a piros sugárok,
(Mint megannyi tündér) táncot jártak,
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

Ahol álltam, sárga fővény-szőnyeg
Volt terítve, s tartott a mezőnek,
Melyen a levágott sarju-rendek,
Mint a könyvben a sorok, heverték.

Túl a réten néma méltóságban
Magas erdő; benne már homály van,
De az alkony üszköt vet fejére,
S olyan, mintha égne s folyna vére.

Másfelől, a Tisza tulsó partján,
Mogyoró- s rekettye-bokrok tarkán,
Köztök egy csak a nyílás, azon át
Látni távol kis falucska tornyát.

Boldog órák szép emlékeképen
Rózsafelhők usztak át az égen.
Legmesszebről rám merengve néztek
Ködön át a mármárosi bércek.

Semmi zaj. Az ünnepélyes csendbe
Egy madár csak néha füttyentett be.
Nagy távolban a malom zugása
Csak olyan volt, mint szunyog dongása.

Túlhan, vélem átellenben épen,
Pór menyecske jött. Korsó kezében.
Korsaját mig telemerítette,
Rám nézett át; aztán ment sietve.

Ottan némán, mozdulatlan álltam,
Míntha gyökeret vert volna lábam.
Lelkem édes, mély mámorba szédült
A természet örök szépségétül.

Oh természet, oh dicső természet!
Mely nyelv merne versenyezni véled?
Mily nagy vagy te! mentül inkább hallgatsz,
Annál többet, annál szebbet mondasz. –

Késő éjjel értem a tanyára
Fris gyümölcsből készült vacsorára.
Társaimmal hosszan beszélgettünk.
Lobogott a rőzseláng mellettünk.

Többek között szóltam én hozzájuk:
„Szegény Tisza, miért is bántjátok?
Annyi roszt kiabáltok róla,
S ő a föld legjámborabb folyója.”

Pár nap mulva fél szendergésemből
Félrevert harang zugása vert föl.
Jön az árviz! jön az árviz! hangzék,
S tengert láttam, ahogy kitekinték.

Mint az örült, ki letépte láncát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bőgve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot!

(Pest, 1847. február)

KÖRKÉP

GRÓH GÁSPÁR

IN MEMORIAM DURAY MIKLÓS

Mást képzelünk a barátságról ifjan, mint korosodva. Kezdetben barátunk játszótársakat, pajtásokat, „haverokat” gondolunk, később a szellemi vagy küzdőtársi kapcsolat lesz a meghatározó, idővel egyre letisztultabban az értékrend és a közeli érzésvilág az alapja. Az viszont változatlan, hogy az együtt töltött idő mindig fontos: egymás átfogó megismeréséhez nélkülözhetetlen. Mondhatjuk-e barátságnak az olyan meghitt kapcsolatokat, amelyekben minden fontos feltétel megvan, csak ez a közös idő hiányzik? Pótolhatja-e a nem együtt töltött, de együtt megélt kor? És mondhatjuk-e barátunknak azt, akit annak éreztünk, talán ő is minket, de ennek nem voltak látványos, külső elemei? Ilyenkor inkább beszélek baráti viszonyról, baráti érzésről. Már csak azért is, mert eleven él bennem az Adyra emlékező Szabó Dezső alapvető tétele, miszerint „a zseni meghal, sírján barátok és dudva teremnek”.

Duray Miklós sírján nem akarok dudvával társulni, ezért nem mondom magam barátjának – noha azzal a fájdalommal búcsúzom tőle, amit akkor érezek, amikor arra gondolok: ha időről időre találkoztunk, akármekkora volt is az a rendezvény, előbb-utóbb egymás mellett kötöttünk ki. Nem véletlenül: addig kerestük egymást, míg szinte véletlenül így alakult.

Ez számomra volt kitüntetés. Ifjú életemben az ő neve sokunk számára fogalom volt, és a fogalmak az egyszerű halandók számára elérhetetlenek: túl messze, túl magasan vannak – gondolhatnánk. De egy ember nem válhat fogalommá, ha mégoly jelképes jelentése is van a nevének. Az idők és a rendszerek forgandók, a nagy átalakulás évében találkoztunk először személyesen – azaz-hogy én vele. Őt olyan sokan vették körül, hogy a kézfogásnál és a bemutatkozásnál nem volt ez a kapcsolat mélyebb, és tudható: a tömegrendezvényeken való ismerkedés eleve lehetetlen, a gyorsan és egyszerre elhadart neveket senki sem érti, s még kevésbé jegyzi meg. Azét persze igen, akit valahonnan (sajtó, könyvkiadás) már ismert. Így hát nem gondoltam, hogy ez az „ismerkedés” Duray Miklósban bármiféle nyomot hagyhat. Ezért volt borzongatóan megtisztelő, hogy egy véletlenszerű újabb találkozás alkalmával ismerősként üdvözölt. Évekkel később egy fél mondatából tudhattam meg, hogy azért őrződtem meg emlékezetemben, mert korábban olvasta valamelyik írásomat. Ami azért volt meglepő, mert az irodalmi élet periferiáján, talán ha éppen a futottak még kategóriájában versenyezve, (reálisan fogalmazva: azon kívül maradván) nem számíthattam arra, hogy valaki is megjegyzi a nevem. Az persze igaz, hogy a rendszerváltásnak nevezett átalakulás ebben nagy változást hozott.

Azt Miklós sem tudhatta, hogy mit írtam magamnak, akár a *Kutyaszorító*ról, akár Csoóri Sándor előszaváról, akár a pártállam csahosának azt önleplező módon denunciózó mocskolódásáról. Ezek a fogalmazványok természetesen az íróasztalomon maradtak mindaddig, amíg érettebb ésszel úgy döntöttem, hogy a legtöbb hasznot gyűjtősként hozzák. Nem azért, mert annyira gyarlók voltak (azért is!), hanem mert túlszaladt rajtuk az idő. Halovány emléküket csak korfestő szándékkal idézem.

De ahogy a legkínzóbb fájdalom emléke emlékként már nem fáj, úgy nehéz elmagyarázni, milyen is volt az a valahai világ. Közhely, hogy előzményeinek ismerete nélkül a jelen sem érthető, ám ez mostanában mintha nem lenne nyilvánvaló. Ma, a demokráciában a legkisebb vélt jogsérelem miatt már kitör a hangzavar: „Diktatúra!” Ezt legföljebb az menti, hogy többnyire olyanok a leghangosabbak, akiknek nincs személyes emléküik semmilyen diktatúráról. Arról sem, hogy az nemzeti értelemben mit jelentett: a szomszédos nacionalkommunizmusok, magyarellenes, csendes genocídiuma ellen annak áldozataitól minden védelmi eszközt elvettek, és hogy a megsemmisítésre szánt nemzet-töredékek feljajdulását és segélykiáltásait az elpusztításukban szövetséges, főállású nemzeti gyűlölködőik miként minősítették nemhogy nacionalizmusnak, hanem sovinizmusnak, sőt fasizmusnak. Amit még fájdalmasabbá tett a Magyar Népköztársaság hivatalosságának teljes közönye, némelyek egyetértése – amit a magyarellenesség bátorításának lehetett tekinteni (ittthon és odaát egyaránt).

Duray Miklós ebben a közegben szólalt meg, példamutató, azaz példátlan bátorsággal. Valamennyire a bátorság is olyan, mint a félelem: ragadós. Vagyis ha akad egyetlen ember, aki ki mer állni akár a legyőzhetetlennek gondolt ellenfél elé, akkor lesznek követői. (Igaz, nem olyan arányban, ahogyan egyetlen rettegő tud pánikot okozni.) Amikor Csehszlovákiában megkezdődött a magyar iskolák elleni átfogó, célzott támadás, Duray Miklós volt az, aki alkalmas eszközök és szövetségesek nélkül is össze tudta fogni a külön-külön erőtlenségtől tiltakozókat. Mi több: ez az ellenállás nem is volt eredménytelen. Olyannyira nem, hogy bátran mondható: az, hogy Szlovákiában ma is létezik kiterjedt magyar oktatási rendszer, az ezeknek a harcainak is köszönhető.

Mi állt e küzdelme mögött? Az a felismerés, hogy a Kárpát-medence határok szabdalta magyarsága összetartozik, lényegét-tartalmát tekintve egyetlen közösség: ő 15 milliós magyarságban gondolkozott. Ez a meggyőződése nemcsak Csehszlovákiában számított a hivatalos álláspont tagadásának, cáfolta az elszakított nemzetrészek nemzetiségnek minősített magyarságával kapcsolatosan kinkeservesen született doktrínát is „kettős kötődésükről”: ő személyesen is megtapasztalhatta, hogy az a tényleges gyakorlatban kettős kirekesztettséget jelent. (Ahogyan azt Kányádi Sándor verse a két falu közötti senkiföldjén senyvedő, gazdátlan kutyáról írt fájdalmas allegóriájában mutatta meg.)

Ezzel a szellemi-érzelmi háttérrel született meg Duray Miklós alapvető műve, a *Kutyaszorító*. Ehhez már Csoóri Sándor írt előszót – ami azt jelentette, hogy már Duray sincs, ahogyan akkor már Csoóri sem volt egyedül. Ebből persze nem következett, hogy tényleges lehetőség nyílt volna erőteljes, intézmé-

nyesült ellenállásra. Az viszont igen, hogy az arcától megfosztott társadalomban van igény az ellenállásra, arra, hogy ismét lehessen arca. Van igény arra, hogy a magyarság ne csak populáció vagy etnikum, hanem nemzet lehessen – egy olyan országban, ahol a politikai vezetők sovinszta fenyegetést látnak abban, ha egy klasszikusnak számító költő temetésén a búcsúzó gyülekezet a *Himnusz*t énekli, mert nekik a nemzeti ima politikai provokáció. Részükről ez így volt természetes. Rettegtek az irányításuk alatt élő nemzettől – mert egyúttal félték azoktól, akik a nemzet nyakára ültették őket.

A cseh-szlovák asszimilációs törekvéseknél kevésbé cizellált eszközökkel dolgozó román nacionalizmussal vitázó Illyés Gyula a román politika személye elleni hisztérikus támadásainak idején azt írta (még naplójában is fegyelmезetten): „a külpolitikai szövevénybe ki láthat bele – két hétre előre? Az oroszok minden tétje a határok meg nem változtathatósága. A románok minden kis jogkívánságot határrobbantásnak ábrázolnak. De ezt végzik itthon is a – stalumaiak határát védők.” (*Napló*, 1978. június 30.) Igen, ez volt a közvetlen hajtóerő: azzal szolgálni gazdáikat, hogy másokat szolgáskorba kényszerítsenek. Ezt persze meg lehetne fogalmazni finomabban, szakszerűbben, körültekintőbben, átfogóbb igénnyel is. Az államhatárokon túli magyarok jogfosztása elleni tiltakozás azért számított rendszer-, azaz szovjetellenességnek, mert ha a magyar hatalom eltűri, hogy ezt magyar jogvédők megtegyék csehszlovák vagy román viszonylatban, akkor fennáll a veszélye, hogy túrnie kell azt is, hogy más jogokat majd rajta kérnek számon. Ez a logika nem volt új: a kommunista hatalomátvétel idején, 1945 és 1948 között ugyanilyen megfontolásból kellett kiiktatni a közéletből a németellenes harc legkiválóbbjait. Többüknek a szemébe is vágták: „azért kell eltűnnetek, mert ha tudtatok a németek ellen a hazátokért harcolni, akkor bizony az oroszok ellen is meg fogjátok tenni”.

Ezt egy mai demokráciavédő el sem tudja képzelni, ahogyan azt sem, hogy nemcsak egy szűk hatalmi kör gondolkozott így, hanem a szellemi élet és a sajtó irányítóinak túlnyomó, működtetőinek meghatározó többsége. Ez a gondolkodás a totalitárius rendszerben lényegében totális véleménydiktatúrát jelentett. Amivel szemben megszólalni nemcsak a kisebbség, hanem a többség jogvédelméért Chartát aláíró Duray érdemibb támogatást más jogvédőktől, akik inkább csak a magyar ügyekben szót emelő polgárjogi aktivistát láttak benne – szerencsés esetben nem nacionalistát. Többségiként ugyanis könnyű úgy gondolni, hogy az alapvető (egyéni!) jogok biztosítása elegendő a kisebbségek kérdésének megoldásához. (Ami abban az értelemben majdnem igaz lehet, ha ebbe beleértendő a szövetkezéshez, az egyéneket összekapcsoló természetes közösségek szervezéséhez, védelméhez és hasonlókhöz való jogok is...) A mások jogát korlátozó nacionalizmusból hosszú távon annak sem származik előnye, aki egy adott pillanatban kedvezményezett. Mindazok, aki e kérdéssel kapcsolatban méltányosan gondolkodtak, erre a következtetésre jutottak – szoros összefüggésben azzal, hogy a nemzetelvű gondolkodás a klasszikus liberális korának és eszmerendszerének szülöttje.

Duray számára ez természetes volt, ezért semmiféle olyan jogra nem tartott igényt, amit nem tartott mások számára is biztosítandónak. Ha megadatott volna neki, hogy egy normális világban éljen (azaz olyanban, ami kőbe vésett erkölcsi értékekre épül), akkor a többségi nemzet is szabadsághősnek tekinti. Nem így történt, de mégsem csak a szlovák nacionalizmussal szembeni ellenállásával, tehát akkor csehszlovák viszonylatban lett jelképes alakká, hanem küzdelmének magyarországi jelentésével, a saját nemzetétől rettegő hatalommal való szembenállást illetően is. Ezért kell legalább most kimondani: kétszeresen is hős volt. Mentségünkre legyen mondva: ezt korábban nem azért mulasztottuk el, mert másként gondoltuk, hanem azért, mert a magunk, lényegében eszköztelen szellemi honvédelmében, valamiként, ha többnyire csak érzéseinkben, de mellette álltunk. Ahogyan közvetlen hozzátartozóink szeretete is olyan természetes, hogy csak elvesztésük után érezzük át teljességében, éppen közelsége nem engedett kellő távlatot, hogy ezt ilyen világosan lássuk: ami nyilvánvaló, arról nem szoktunk beszélni.

De legalább most ki kell mondani: Duray Miklós régiónk olyan szabadsághősei közé tartozott, mint Lech Walesa – csak éppen más politikai hullámverésben, más feltételek, más körülmények között. Egy (államigazgatási értelemben vett) kisebbség hőseinek, főként, ha harca nem illik be a világpolitika nagy megrendelőinek elképzeléseibe, nincs esélye a világhírré, főként ha olyan ügyért harcol, ami iránt a világ közömbös marad. Az átalakuló világrend teoretikusait csaknem ugyanúgy zavarta a nemzetek és a nemzeti kisebbségek léte, mint a nagyhatalmi erőviszonyok változása miatt leváltott bolsevik típusú berendezkedést. A korábbi elképzelések szerint a szocializmus old majd meg mindent, a rákövetkező rendben ugyanerre a demokrácia hivatott.

Ez nem egyezett azzal a gondolkodásmóddal, amelyről Duray sem volt hajlandó lemondani, amelyikben a nemzet – mindegyik! – érték. Mindegyik történelme, kultúrája, eredetisége, önálló színe a világ sokszínűségének része, ezért kell megőrizni, védeni. Ez élesen szemben áll azzal a világban csak egy gigantikus üzemet látó szemlélettel, amelyik annál sikeresebb, minél nagyobb szériákban tud fogyasztási értékeket, és ezzel profitot termelni.

Vagyis Duray a rendszerváltás után is ellenzékben maradt, annál inkább, mert – nemzeti értelemben – szülőföldjének (rendszer)változásában azt látta, ami az valójában volt. Nem felszabadulást, nem a létezés jogának biztosítását, hanem a korábbi asszimilációs politika módszerváltását: személyes sorsát illetően nem jelentett érdemi változást, hogy más intézményi keretek közt folyt megfigyelése, mások és másként dolgoztak az ellene folytatott karaktergyilkosságon. Ezt persze tekinthetjük elismerésnek: ha nem lett volna olyan erkölcsi súlya, olyan személyéből fakadó autoritása, amilyen – akkor nem lett volna célpont belőle. Ha nem olyan természetes, nem olyan közvetlenül emberi, nem sugározza, hogy mindenben egy közülünk, akkor karizmatikus személyiségnek mondanám – mert az volt, de az ilyen nagyságok minden ismert jele nélkül: olyan ember volt, aki nem az erő külsőségeivel, hanem esendőségével hatott.

A rá emlékezők rendre Esterházy Jánoshoz mérve, hozzá hasonló jelentőségű politikusként említették. Alighanem joggal, de ennek bizonyosságához

még nincs elegendő távlatunk. Azt viszont életében is tudtuk, hogy abba a sorba tartozik, amelyikben időben hozzá közelebb ott volt Fábry Zoltán és Dobos László.

Duray Miklós akkortájt született, amikor a háború után elkezdődött „a tervszerű, céltudatos magyarüldözés, mely elől nem nyújtott védelmet semmilyen törvényadta lehetőség” (ahogyan a *Kutyaszoritó*ban írta). Családja és személyes sorsa a 20. századi magyar sors példázata – sokban attól a többlet kintől is függetlenül, ami a kisebbségivé váltak kettős megkínzatóból következett. A dédszülők generációjában a nemzeti sokszínűség a Monarchiában emelkedő pályára került magyarság integráló erejét és a közös polgárosodás útját mutatja, de a trianoni diktátum után ezek a pályák megtörnek, a II. világháború után mind nemzeti, mind osztályszempontból üldözendőnek számítanak. A Duray családot is olyan kettős elnyomás sújtja, amelyet egy évszázaddal korábban Wesselényi Miklós is gyalázatosnak tartott. A normalizáció csak annyit jelentett, hogy az elviselhetetlen szenvedés elviselhetővé enyhült.

Az állampolgárságtól megfosztottsághoz képest másodrendű állampolgárrá válni hatalmas előrelépés. Ezt így gondolták, akik – elfelejtve a teljes jogfosztottság előidézésében betöltött szerepüket – engedtek valamit – és ennek fejében elvárták a létezéshez való jogukat visszanyerő közösségtől és annak minden tagjától a teljes lojalitást. Azt, hogy hálások legyenek, és eszükbe se jusson, hogy mi történt velük, és mire tarthatnának még igényt. Ennek az elvárásnak a létében közvetlenül már nem fenyegetett közösség többé-kevésbé meg is felelt. Már csak azért is, mert szellemi vezetőit elűzték, ellehetetlenítették: a szlovákiai magyar értelmiséget a hatalom részben fölszámolta, részben megtörte. Egy ilyen, politikailag diadalmos akció sem jelenti azonban, hogy kivétel nélkül mindenki belenyugodott volna ebbe a helyzetbe.

Duray Miklós számára ez elfogadhatatlan volt. Meggyőződése volt, hogy közösségi gondokat csak közösségben lehet megoldani: „a gondolkodásmód finomodásához nem elég a csendes elmélkedés, hanem ki kell mondani a gondolatokat, és nem csupán a konfrontáció végett. A gondolat, ha kimondják, fizikai valósággá válik, ezzel vonz és taszít, tisztul, épül és közeget teremt” – vallotta. Ezért szinte gyerekfővel igyekezett közeget teremteni a közös gondolkozáshoz. Ezt tette egyetemistaként, és jó néhány évtizeddel később is, amikor már lehetőség nyílt arra, hogy ne csak ifjúsági mozgalom, hanem politikai párt is lehessen a közös gondolkodás műhelye.

Ettől lett igazán elfogadhatatlan, és ettől került igazán *kutyaszoritó*ba: magányos harcosként könnyen lehetett izolálni, de az általa teremtett közösség súlya már volt akkora, hogy mindent meg kellett tenni ellene. A pártállam dolga nem volt nehéz: kiemelni, elítélni, bebörtönözni – és a mögötte szerveződő közösség nemcsak félelemből, hanem vezető nélkül maradván szétesik. A demokratikus jogrendben más eszközök kellettek: kamarilla politika, ravasz sakkhúzások és cselszövések – de mindenekelőtt: hitelrontás, lejáratás, ma közkeletű kifejezéssel: karaktergyilkosság. Ezekhez adottak voltak az eszközök. Nemcsak rivális vezetők jól felhasznált és irányított ambíciója, nemcsak a sajtó, hanem a régi-új titkosszolgálatok. És Duray mellett nem voltak fajsúlyos, szellemben, elszánt-

ságban, kapcsolatépítő képességben hozzá mérhető politikusok. Így sikerült elszigetelni és kiszorítani.

Ezt is méltósággal viselte. Tudomásul vette, hogy ha (jóllehet a köz érdekében) pozíciójának megőrzésére-visszaszerzésére törekszik, akkor a szlovákiai magyar közösség megosztottsága és ezzel önvédelme, érdekérvényesítő képessége még reménytelenebbé válik. Az is lehet, hogy valamelyest belefáradt sok évtizedes, sokszor szélmalomharcnak bizonyult erőfeszítéseibe.

Duray Miklós (1945–2022)

És aztán itt hagyott minket. Elképzelhetetlen, hogy akad majd valaki, aki a helyére áll: működésének erkölcsi fedezete a mai világban egyszerűen nem teremthető meg. Ahhoz, hogy valaki ma politizáljon, politikus legyen, nincs szükség az övéhez hasonló szellemi és fizikai bátorságra. Józanságra, türelemre, következetességre, hűségre, a közbizalmat kiérdemlő felelősségérzetre azonban igen.

A temetési menetben véletlenül meghallottam két helybéli asszony beszélgetését: egyetértettek abban, hogy ha életében annyi tevékeny támogatója lett volna, mint amennyien a sírjához kísérik, nem így néznének ki a dolgok (már-mint a szlovákiai magyarok ügyei). Csak reménykedni lehet, hogy a gyászoló sokaságban ott voltak azok, akik nemcsak siratni voltak ott, hanem a helyére is állnak. Mert igaz, hogy pótolhatatlan, de az általa betöltött szerep nélkülözhetetlen.

TÓTH KLÁRA

AZ EGYETLEN BIZTOS PONT

Nemrég olvastam, hogy Muhi András producer hetven (!) elutasított pályázat után felhagy a filmezéssel. A vezetésével működő Inforg Stúdióban nagy- és kisjátékfilmek mellett dokumentum- és animációs filmek is készültek. Csak emlékeztetőként néhány filmcím a számomra emlékezetesek közül: *A fény ösvényei*, *A nyomozó*, *Aranymadár*, *Bahrta! (Jó szerencsét!)*, *Dealer*, *Fekete kefe*, *Koko*, *Csak a szél*, *Aglaja*, *Rengeteg*. (Többről írtam is a Magyar Szemlében.) Búcsúzni csak szépen szabad. És Muhi utolsó produkciója, Bernáth Szilárd debütáns filmje valóban szép munka. Több annál: az utóbbi évek talán legsikerültebb szerzői játékfilmje.

A furcsa karriertörténet főhőse egy húsz év körüli fiatalember, aki juhászként keresi kenyerét. Persze nem úgy, mint Kukorica Jancsi vagy épp Sinka István. Ő esténként egy állattartó telephelyre hajtja be a nyáját, amit aztán az olaszok megvesznek. Azért szereti ő is az állatait, ez látszik mozdulataiból. Ahogy például a nyakában cipeli haza a Suzukival elcsapott juhot. Ádám rendőr apjával él, aki már 51 évesen a nyugdíjra készül s arra, hogy talán ő is állattartásba fog, természetesen fiával együtt. Rá is beszél, hogy vegyenek fel 8 millió hitelt alkalmas ingatlanra. A fiú egyáltalán nem lelkesedik a gondolatért, hogy több mint negyven éves koráig hitelt törlesszen, de nem mer apjával szembeszállni. Apja ugyanis keményen bánik vele, jóllehet az utóbbi időben enyhülni látszik szigora. Ádám nem az apák álma: csendes, visszahúzó természet, amit dadogása is indokol. Később kiderül, hogy személyisége alakulásában édesanyja korai halálának, s italozó apja drasztikusan durva bánásmódjának is része van. Az apa pár éve már nem iszik, s egy vallási gyülekezetbe jár, ahová fiát is magával viszi.

A fiút megérinti ugyan apja gyülekezetben tett, nyilvános bűnbánata, az atya kérésére meg is bocsájt neki, de ő ima helyett – beszédhibája ellenére – rappelni szeretne. Úgy érzi, ez a radikális, szókimondó műfaj az, amiben kifejezhetné magát, s összesűrűsödött keservét világgá kiálthatná. Eleinte úgy tűnik, hogy a fiú magában motyog, beszél, aztán egyszer a folyóparton, egy híd lábánál, ahol jó az akusztika, s ahol egyébként is szeret meghúzódni, ráénekel egy dalt a telefonjára. Később megismerkedik egy cigány rapperrel, akinek már vannak sikerei a környéken, s ismeri a rap technikáját. A nyitott, jókedélyű srác azonnal felismeri Ádám tehetségét, szárnya alá veszi, biztatja. „Tesókám, ez baromi! Ez tényleg Te vagy?” Önzetlenül segít a fiúnak, egy csöppnyi előítélet sincs benne, mert az nem cigány. Ádám azonban a nyilvánosság előtt, legyen az akár egy-két fiatal, máris megnémul. A cigányok gond nélkül befogadják, sajátuknak érzik Ádámot, hiszen a dühtől robbanó, a tehetetlenséget világosan kimondó szövegeivel teljes mértékben azonosulni tudnak. „Tarkón lövöm az istenemet, s fenevaddá válok... Ép leszek, ép leszek, ép ettől sem leszek.” A szöveg egyébként nem túrná a nyomdafestéket, de ez a kemény rap sajátja, ami épp azokon a peremvidékeken születik, ahol a halmozottan hátrányos helyzetűek.

Apja barátnője, Noémi próbál segíteni a fiúnak a közönség előtti bénultság legyőzésében. Az öregek otthonában teremt „fellépési lehetőséget” a fiúnak. Az öregek a tolószékben és a rappelő fiú a beszűkült lehetőségek nagy erejű képi megfogalmazását adják. Lényegében hármójuk – Ádám, apja és Noémi – kapcsolatára épül a film, akár egy kamaradráma. Az apa önkényeskedő, tekintélyelvű személyiségével az együttélés során napról-napra szembesül a nő, s szükségképpen vonzódni kezd az ugyanettől szenvedő fiúhoz. Egymáshoz menekülésük kilátástalan, de kikerülhetetlen.

Ádámnak cigány haverjai összehoznak egy videóklipet, a lepusztult gyártelepen veszik fel, ami a mozgással, a graffitivel egységes életérzést fejez ki. A szám az interneten pillanatokon belül népszerű lesz, s Ádám – Larry művészneven – bekerül egy tehetségkutató műsor elődöntőjébe. Barátja még a napi 180 eurót fizető német vendégmunkát, a hegesztést is lemondja, s elkíséri Ádámot, mert bízik a kitérésben. „Nem akarok koszos kézzel élni” – magyarázza a fiúnak. Ádámnak a Budapestre utazás előtt drámai konfliktusa támad apjával, aki ismét az itálhoz nyúl és majdnem agyonveri a fiát. A fiú eldugja előle a pálinkát. Az ital után fékevesztetten kutató, sem istent, sem embert nem ismerő apa jelenlétében mintegy visszamenőleg játszódik le előző életük, s tárul fel a néző előtt, hogy miben is nőtt fel, mibe is rokkant szinte bele a főszereplő. Kíméletlenül erős, drámai jelenet a verekedés, de cseppet sem öncélú.

A fiúk végül felülnek a vonatra s igazából még csak meg sem lepődnek, hogy nagy álmuk nem válik valóra, a mainstream média világába nem fogadják be őket. Megalázó már a fogadtatás is, s ahogyan a fellépő ruhát rájuk adják. A produkció értékelésénél mellébeszélnek, ám egyértelmű, hogy a tabudöntөгő és nyers dal nem megy át a tűréshatáron. A hajnal már a Keletiben éri őket, ahol nem igazán adakozóak az emberek, Ádám viszont megpillantja az egyik vonat oldalán a „Larry” graffitit, amit még otthon festettek fel a haverok.

Egy létező kazincbarcikai, Serrano nevű rapper feltűnése adta az ötletet a rendezőnek még 2016-ban. De amíg a forgatókönyv a kuratóriumok útvesztőiben bolyongott – hol kidobták, hol adtak neki még egy esélyt –, addig a rapper eltűnt a drogok és a bűnözés világában. Andy Vajna halála a filmgyártást is leállította egy időre, majd átalakította. Az egyetlen stabil pont Bernáth Szilárd volt, akit sokadszorra vettek csak fel a Színház- és Filmművészeti Egyetemre. Középiskolai magyartanárként dolgozott, de a filmkészítés vágya erős volt benne, csinált is egy-két rövidfilmet. A rendező ugyan ragaszkodott a Borsodban való forgatáshoz, amit a leszakadó rétegek metaforájának tekint, de Serrano története után attól tartott, hogy a tisztán dokumentarista feldolgozás ebben a közegben kockázatos, így ragaszkodott ahhoz, hogy a három főszereplő színész legyen s csak a többiek civilek. A civilek és a profi színészek összjátéka felülírhatatlan hitelességet hoz létre. A nézőnek eszébe sem jut, hogy a főszerepekben sokszor látott színészarcokat lát. Thuróczy Szabolcs olyan szürke, anynyira matt „kisember”, hogy a hitelügyintéző jelenetnél hirtelen nem is tudom, melyik a kölcsönért folyamodó.

A film még a hazai bemutató előtt nyert két díjat is Cottbusban, ahol a zsűri azt mondta: „A főszereplő Vilmányi Benett olyan meggyőzően játszik, hogy

azt az illúziót kelti, mintha ő maga lenne Larry.” Ezt csak megerősíteni tudjuk. Szandtner Anna egy megfáradt, két férfi között ingadozó asszonyt alakít, aki talán maga sem hisz szabadulási kísérletében. Csupa csont, mégis asszony, mosolya csak rebbenésnyi. Ha képet festenek róla, csak pasztell lenne. A Csalá Do néven rapperként már ismert cigány fiú, a mentor alakítójaként megint csak kitűnő. Illeszkedik a láncba, nem játssza túl a szerepét, nincs egy felesleges gesztusa sem. Pedig amúgy van benne hajlam az exhibicionizmusra, szeret a középpontban lenni, mint azt egy riportban el is mondja.

A posztszocializmusból kilábalni talán soha nem tudó borsodi világot, a kipusztult gyárak mellett még pislákoló lakótelepeket Hartung Dávid kamerája túlpontosan, minden túlzástól mentesen mutatja meg. Almási Tamás lassan harminc éve készítette ózdi sorozatát a kohászat megszűnéséről. Harminc év látszik a vaskapukon, három évtized reménytelensége az arcokon. Ádám apja még reménykedik a juhászatban, mert azt tudja, hogy napszámost növénytermesztéshez már nem kapna. „Szlovákból se, hatszázért...” Talán ez az egy stratégia nem stimmel a filmben, hiszen a forgatókönyv megírása óta megszűnt a rendőrök korkedvezménye. 65 év – egy nappal sem kevesebb a nyugdíjkorhatár.

Egy riportban megkérdezték Bernáth Szilárdtól, miért épp erről a világról készítette első filmjét. „Amíg róluk nincs szó, addig nincs értelme, hogy bármi másról szó essék” – válaszolta. Lehet, hogy lesz még a magyar film társadalomformáló erő? Ha mégsem, az nem Bernáth Szilárdon fog múlni.

LUDMANN MIHÁLY

MAGÁNMITOLÓGIÁK A TÖRTÉNELEM LABIRINTUSÁBAN

Farkasdy Zoltán építészete

1944. december 8-án indult el Budapestről az a vonat, amellyel a SAS behívóval¹ mozgósított harmad- és negyedéves egyetemistákat menekítették ki a fővárosból a közelgő szovjet front elől. A kiutaztatás a német és magyar kormány megállapodása alapján történt, azzal az indokkal, hogy a háború után előtérbe kerülő diplomás szakmák képviselői, mint az orvosok és az újjáépítésben fontos szerepet játszó építészek, mérnökök minél nagyobb számban rendelkezésre álljanak. Első állomásuk Breslau volt, majd a front közeledte miatt Halléba utaztak tovább. Halléből két irányba induló szerelvényekre kerültek. A déli irányba tartók vonatát április 11-én amerikai repülők támadták meg, a légcsapás következtében harminchatan, hallgatók, tanárok és a velük utazó néhány családtag halt meg. Az északra tartók szerencsésebbek voltak, április közepére

¹ Katonai behívóparancs, amelynek címzettje köteles volt 48 órán belül megjelenni (Sürgős Azonnal Sürgős).

elérték a dán határt. Itt a háború befejezése után a Dán Vöröskereszt gondoskodott róluk és munkát is vállalhattak. Az ott töltött több, mint egy év után, 1946 nyarán hazatért az első csoport, majd ezen év őszén a második turnus is, így együtt ötvenegy építészhallgató. Köztük volt Harasta Miklós (1923–2011), aki ipari épületek tervezésével foglalkozott és a tartószerkezeti tervezés volt a szakterülete. Hottovy Tibor (1923–2017) 1946-ban a koppenhágai épülettervező irodában dolgozott és 1947-ben érkezett haza. A következő évben megszerezte az építészmérnöki diplomáját. 1956-ban Svédországba költözött, ahol egy stockholmi építészirodában dolgozott. Közöttük volt a szintén 1923-ban született Jánossy György, Zalaváry Lajos és Farkasdy Zoltán is. E különös utazás miatt – mely szakmai fejlődésükre és építészeti irányultságukra is hatott – neveztek őket „dániásoknak”.

A magyar építészet a két világháború közötti időszakban gazdag és sokoldalú volt. Tovább élt a történelmi stílusok idézése, de ezzel együtt a funkcionális irányzatok is jelentős szerepet kaptak. Jól mutatja ezt templomépítészetünk. Árkay Aladár kubisztikus Városmajori Jézus Szíve temploma, Kotsis Iván neoromán Regnum Marianuma és a balatonboglári, modern Szent Kereszt Felmagasztalása templom: ezek mind az 1930-as években készültek, ahogyan Wälder Gyula budai, neobarokk Ciszterci Szent Imre temploma is. Azonban az európai trendeknek megfelelően jól láthatóan hatott a jelentősebb feladatokkal megbízott építészek világára a funkcionalizmus, valamint az új klasszicizmus itáliai és skandináv irányzata is.

A hazatérő és építész pályát kezdő „dániások” ebben a szellemi közegben keresték, alakították világukat, a történelem furcsa játékaiként gyakorlati közelségbe kerülve a dán és svéd építészet világához. A háború után a legfontosabb feladat az újjáépítés volt, ahol a gyorsaság, egyszerű kivitelezés előnyhöz juttatta a modern funkcionalizmust. Az első jelentős új épületek a hároméves terv időszakában – 1947–1949 között – készültek el, és ezt a modernista felfogást képviselték. A hatalom birtokosává váló kommunista párt azonban jelentős ideológiai és gyakorlati változásokat kényszerített a magyar társadalomra. Az új hatalom megszüntette a magánpraxist, az építészeket tervező irodákba szervezték be, amelyek közül az elsőket 1948-ban hozták létre. Ilyen volt a MATI (Magasépítési Tervező Iroda), az IPARTERV (Ipari Épülettervező Vállalat), az ÉTI (Építéstudományi és Tervező Intézet). Az eszmei változás is tetten érhető volt, amit jól mutat, hogy 1949-ben Major Mátét nevezték ki a műegyetemi Építéstörténeti Tanszék vezetőjének. Major ekkor már nem tervezett, elméleti kérdésekkel foglalkozott: *Az új építészet elméleti kérdései. Szocialista realizmus az építészetben* című tanulmánya 1948-ban jelent meg. Azonban az építészek nem ideológiai kérdéseket jelenítettek meg, hanem épületeket terveztek, úgy és olyan formai és szerkezeti megoldásokkal, ahogyan korábban is tették. Ezt érzékelve rendeztek központi utasításra 1951 áprilisában építészvitát, amelyben elítélték a modernizmust. Majd 1951. október 26–28. között építész kongresszust szerveztek, újjáalakították a Magyar Építőművészek Szervezetét. Az eseményről az újrainduló Magyar Építőművészet számolt be, amelynek második oldalán szeretettel köszöntik Rákosi Mátyást a hatvanadik születésnapja alkal-

mából és megállapítják, hogy a Párttól és Rákositól kapták az első segítséget ahhoz, hogy „Építőművészetünk kikerült az imperialista-kozmpolita irányzathoz és megindult a szocialista-realista magyar építészet megvalósításának útján.”² Az első kongresszus több jelentős megállapítást tett és határozatokat fogadott el. Megállapította, hogy eddig nálunk is a modern irányzat uralkodott, a végbement társadalmi változások nyújtotta lehetőségekkel az építészek csak technikai és gazdaságossági területen éltek. „A felszabadulás utáni idők építőművészeti gyakorlata továbbra is az imperializmust szolgáló, kozmpolita építészméletek alapján formálta épületeit.”³ A kongresszus fontos határozata volt, hogy fel kell számolni az imperialista befolyást, fel kell tárnai a magyar építészet haladó hagyományait és biztosítani kell minden építőművész számára, hogy megismerje a szovjet építészetet. Az építész kongresszus határozata nagyon meggyőző volt, mert olyan idősebb generációhoz tartozó építész is, mint Körner József, a CIAM⁴ magyar csoportjának a tagja – aki korábbi munkáiban a modern építészet elveit követte – 1952-ben a szovjet szocreálhoz közel álló stílusban tervezte meg a II. kerületi pártházat. A Mechwart ligeti épület ma a II. kerületi önkormányzatnak ad otthont.

Farkasdy Zoltán száz éve, 1923. február 7-én, Budapesten született, értelmiségi családban. A Fasori Evangélikus Gimnáziumban érettségizett. 1941-ben kezdte meg tanulmányait a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem mérnök-építészmérnöki karán. Dániában építészirodákban dolgozott, többek között Jørn Utzon mellett, akinek a legnevezetesebb műve a Sydney-ben megépült operaház, ami a XX. század egyik legismertebb épülete. Farkasdy 1947-ben hazatért és befejezte műegyetemi tanulmányait. Ahhoz az új építészgenerációhoz tartozott, akik olyan tanároktól tanulhattak, mint Wälder Gyula és Kotsis Iván, akik jól ismerték és maguk is alkalmazták a történelmi stílusokat, ugyanakkor a modern törekvésekkel is tisztában voltak. Farkasdy 1947-es diplomázását követően Széll László magánirodájában dolgozott, majd miután ez megszűnt, 1949-ben a MATI tervezője volt, 1951-ben pedig az ebből kivált Középpélettervező Irodában tevékenykedett. Ekkor id. Janáky István mellett részt vett a Műegyetem Stoczek utcai bővítésében és a Miskolci Nehézipari Egyetem első épületének tervezésében.

Farkasdy első önálló terve a korszak jellemző épülettípusa, a kultúrház volt. 1951-ben készült el a 250 fős falusi kultúrház iránytervével, ami alapján több épület is elkészült. Jellemző rájuk, hogy földszintes, nyeregretetős épületek, ahogyan ezt a litéri kultúrházon is láthatjuk. A főbejárat hangsúlyozását négyoszlopos portikusszal oldotta meg a tervező. A belső térben középen kapott helyet a gerendás lefedésű, vízszintes padozatú nagyterem, a végén színpaddal, ami al-

² *Magyar Építőművészet* (1952) 4. szám 2.o.

³ Uo. 4.o.

⁴ Congrès internationaux d'architecture moderne. Magyarul: „Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa”.

*Az Úri utca 32. számú lakóház lépcsőháza
(Fortepan/Zofia Rydet)*

kalmas volt előadások és zenés-táncos rendezvények megtartására. Az építész részt vett a Csepeli Kultúrpalota tervpályázatában. Terve feltűnően hasonlít a szekszárdi, klasszicista megyeháza homlokzatára timpanonos portikuszával és szárnyépületével, amelynek némi barokk ízt adnak a sarokrizalitok. A kor kritikusaiban is kérdéseket vetett fel, hogy a klasszicizmus szigorú tömegképzése, homlokzati megoldásai, azaz a „feudális ízü kastélyhomlokzat alkalmas-e

a szocialista kultúra eszmei tartalmának kifejezésére”⁵. Azonban a reformkor a kommunista hatalomátvétel után eszményképpé vált, és ezért a kor építészét a magyar művészet haladó hagyományának tekintették. Ugyanakkor az 1930-as évek svéd és olasz építészetének a hazai továbbélése és interpretációja is lehet ez a neoklasszicista stílus. Kétségtelenül nemesebb és korszerűbb előkép, mint a „bolszevista primitív szecesszió”, ahogyan a szovjet mintát nevezte Kotsis Iván. Ezt a klasszicista formálást alkalmazta Farkasdy az Iparművészeti Főiskola 1953–54-ben elkészült épületében. Főhomlokzatának fegyelmezett síkját – ami egy laktanya monoton unalmával jelenik meg – az aszimmetrikusan elé állított portikusz tömege töri meg. Ennek alsó szintje pilléres-boltíves, a felső két szintet átfogó része pedig négy oszlopos, gerendás. Ez a megoldás erősen hasonlít a makói városháza portikuszára, csak ott nagyobb számú a függőleges tartóelem, és ott a közép résznek szerves kapcsolata van a szárnyakkal.

Farkasdy 1948-ban részt vett a Szent László kórház tervpályázatán. Ennek tanulságait alkalmazta később a sztálinvárosi kórház épületénél, melynek tervezése már 1951-ben elkezdődött, azonban megnehezítette a munkát, hogy „az 1951-52-53 években fénykorát élő dogmatikus, formalista, eklektikus építészeti szemlélet idején”⁶ kellett megtervezni – írta az építész 1958-ban.

A háború jelentős károkat okozott a Budai Várnegyed épületeiben. Az újjáépítés egyik vezető építésze a szintén „dániás” Dragonits Tamás volt, aki a háború után fél évig béreslegény volt egy svéd farmon, majd egy svéd építészirodában dolgozott. 1947-ben tért haza és a következő évben befejezte az 1942-ben elkezdett egyetemi tanulmányait. 1948-ban a Fővárosi Tervező Irodában kezdett el dolgozni, majd a műemlékek helyreállításával foglalkozó csoportba került. A Budai Várnegyed 43 házának újjáépítésében vett részt. Azonban a vári épületek rekonstrukciója máig sem fejeződött be, ezért később más építészek is bekapcsolódtak a munkába, többek között Farkasdy is. Az első 1957–59-ben újjáépített lakóháza a Fortuna utca 15 sz. alatt található ház volt. A zárt soros beépítésből adódik, hogy a mellette levő épületek szintjeit és tagolását figyelembe kellett venni, ugyanakkor a régi épületek alacsonyabb belmagassága és az ablakok méretei már nem feleltek meg a kor elvárásainak. Ebből adódik az a sajátos kompromisszum, amit itt is láthatunk. A lakások számának növelése is elvárás volt, amit az építész úgy oldott meg, hogy a szomszédos házzal egymagasságú párkány fölött újabb szintet, ezen pedig az emeleti ablakok számával meg egyező lodzsát alakított ki. Ennek eredményeként a homlokzat jóval magasabb, mint a mellette levő házaké. Farkasdy a szomszédos Úri utcában három házat épített újjá. A legkorábbi a 32-es számú, majd ezt követte a 34-es és a 30-as. A 32-es számúnak közös belső udvara volt a másik oldalon lévő lakóépülettel, amely a Tóth Árpád sétányra nézett. A háború előtt itt egyemeletes lakóházak voltak, amelyek szinte teljesen elpusztultak. A sétány felőli oldalon a földszinti pillérek maradtak meg, az Úri utcai részen pedig egy dongaboltozatos szoba, amelyben a későbbi falazások eltüntették a gótikus ülőfülkéket, melyeket 1949-

⁵ Uo. Gáboros Lajos: „Néhány szó a csepeli pályázatról...” 16.o.

⁶ *Magyar Építőművészet* (1958) 1-3. szám.

ben tárták fel – ekkor állították vissza a boltozatos középkori kapualjat. Az építész az újjáépítés során ezt megtartotta és megőrizte az eredeti vakolat nélküli falrészletet, ahogyan a mellette levő, majd később újjáépített 30-as számú épületnél is. Farkasdy itt is kétemeletes házat épített, ahol a sík homlokzatot a teljes magasságot átfogó franciaerkélyek bontják meg. A sétány oldalán levő lakóház földszintje őrzi a középkori jelleget, a felette levő három szinten pedig a modern funkcionalizmus szabályos álló téglalap formájú lodzsái, három tengelyre rendezve, míg mellettük fektetett téglán ablakok, négy axisra szerkesztve. Ennek köszönhetően térben és síkban változatos ritmusok tagolják a homlokzatot. Ez a sajátos eklektika a történelmi városok jellemzője, ahogyan Budán is, ahol a török megszállás után barokk stílusban építették újjá a gótikus épületeket, megőrizve a korábbi részleteket, ahol lehetett. Farkasdy Zoltán úgy fogalmazta ezt meg, hogy az archaizálás és a mindenáron újtás között van egy harmadik út, amely tekintetbe veszi a környezet és kultúra adottságait, tehát az újtásai nem öncélúak. Ezért építette be a házaiba az építés közben feltárt romokat és építészeti részleteket, ezáltal teremtve egyfajta történelmi szintézist.

Farkasdy Zoltán 1970-től a Műegyetem Középülettervezési Tanszékén tanított, amelynek 1946-tól 1969-ig Weichinger Károly (1893–1982) volt a vezetője. Weichinger a skandináv klasszicizmus tisztelője volt, kiváló festő, aki az egyetemen az építészeti szaktárgyak mellett építészeti akvarellfestést is tanított, ezzel is hangsúlyozva azt, hogy az elengedhetetlen mérnöki tudás mellett a művészet is hozzátartozik az építészethez. Farkasdy 1989-ben bekövetkezett haláláig a tanszéken dolgozott. Ekkor már nem a tervezés, hanem az oktatás kötötte le idejének nagy részét. A *Magyar Építőművészetben* 1985-ben közölt egy tanulmányt az építészképzésről, melyben azt írta: „Szakmánkban – mesterségünkben a technikai és a humán jellegű ismeretek között kialakuló egyensúly megteremtése és megtartása a legnehezebb. Valószínűleg a legfontosabb is.”⁷

GRÓF PÉTER

VISEGRÁD MÚLTJÁNAK KUTATÓJA

Emlékezés Héjji Miklósról születése 100. évfordulóján

A XX. századi magyar régészet történetének egyik legkiemelkedőbb eseménye a visegrádi királyi palota megtalálása, illetve feltárásának megkezdése volt. Schulek János építész (1872–1948) édesapja, Schulek Frigyes visegrádi munkáját folytatva az 1920-as évektől tevékenykedett a vár kutatásán és helyreállításán. 1934 szilveszterétől a királyi palota feltárását vezette. A török hódoltság alatt pusztulásnak indult és elfeledett palota létezését a 19. századra a történészek jó része kétségbe vonta. Ezt erősítette meg Visegrád török idők utáni első

⁷ Farkasdy Zoltán: „Gondolatok az építészképzésről”, in *Magyar Építőművészet* (1985) 6. szám 14.o.

hiteles ábrázolása, a Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése) c. művének Pest-Pilis-Solt vármezejét bemutató, 1737-ben megjelent kötetében közölt kép is. A metszeten jól felismerhető az alsó- és a fellegvár, a Duna parti torony, a Mária kápolna is, de a királyi palota helyén semmit nem láthatunk.

Schulek János hitt a palota létezésében és kutatásainak eredményeképpen 1944-ig feltárták a királyi rezidencia díszudvarát és a magyarországi reneszánsz művészet kiemelkedő alkotását, a Herkules-kutat. Schulek János halála után a palota ásatását Dercsényi Dezső és egy 26 éves fiatalember, Héjj Miklós folytatta. Az ő visegrádi tevékenységének több mint három évtizede a múzeum kiemelkedő eredményekben, fontos eseményekben bővelkedő korszaka volt.

Héjj Miklós 100 éve, 1922. december 11-én született Budapesten. Családi háttere a műszaki és a humán tudományok felé is nyitottá tette. Apja, Studnicska Mihály gépészmérnök nemcsak 6000 kötetes könyvtárával, hanem a baráti köréhez tartozó irodalmárokkal, művészekkel is hatást gyakorolhatott Miklós fiára, aki először a Műegyetem építésmérnöki karán tanul, majd a katonai szolgálat és hadifogság után a Pázmány Péter Tudományegyetemen a Gerevich Tibor által vezetett Művészettörténet és Keresztény Régészet Tanszéken szerzett ősrégészet-középkori régészet-művészettörténet, muzeológia szakos diplomát 1950-ben. 1948-ban elvégezte a Magyarságtudományi Intézet középkori régészeti és ásatási tanfolyamát, ennek keretén belül a fenékpusztai és a zalavári ásatásokon is részt vett. Közreműködött a Művészettörténeti Intézet könyvtárának újrarendezésében, 1948 nyarán az intézet gyakorlati programjait, az ásatási és múzeumrendezési munkákat szervezte. 1948 őszén a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) megbízásából Sopronbánfalván a Mária Magdolna templom, 1949 decemberében a nógrádi vár ásatását vezette. Már egyetemi hallgatóként, 1948-tól részt vett a visegrádi régészeti feltárásokban. Az elkövetkező években nemcsak a tudományos kutatómunka, hanem a visegrádi múzeum tényleges létrehozásának feladata is ráhárult.

Többekben felmerülhet a kérdés: mitől múzeum egy múzeum? A mostanáig használatos meghatározás szerint egy intézmény attól lesz múzeum, ha a kulturális értékeket gyűjti, megőrzi, restaurálja, nyilvántartásba veszi, tudományosan feldolgozza és kiállításokon, illetve egyéb módon bemutatja. Nézzük, hogy ennek szellemében mióta létezik múzeum Visegrádon. Viktorin József visegrádi plébános, akinek döntő szerepe volt abban, hogy Visegrádon megindult az alsó- és a fellegvár régészeti kutatása és műemléki helyreállítása, már 1870-ben leírta báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írott emlékiratában: *„Lenne pedig, véleményem szerint ezen Salamontoronyból keletkezendő épület legczélszerűbben régiségtárrá átalakítandó, a mely régiségtár mint a pesti Nemzeti Museum fiókja, különösen azon tárgyak menhelyeül szolgálna, a melyek Nagy Lajos és Korvin Mátyás fényes korszakára vonatkoznak, és azért is »Korvin Mátyás régiségtárának« nevezetét viselhetné.”*

Ezzel a derék plébános a múzeum keresztapja lett, hiszen a visegrádi múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma nevet viseli, mint az ország első múzeumának filiáléja. Az elnevezésen túl, 1871-ben megin-

dultak az ásátások a fellegvárban és az előkerült leleteket a feltárást irányító Henszlmann Imre lerajzoltatta és beküldte a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az első világháború után a visegrádi régészeti és műemléki munkálatok szervezője és vezetője, Schulek János 1934-től leltárba vette az előkerült leleteket és a Salamon-torony II. emeletén levő ablakfülkében „múzeumi célra” használható helyiséget rendezett be. Schulek János halála előtt, 1948-ban a *Visegrádi múzeum* címmel foglalta össze elképzeléseit a leendő múzeumról. A tiszteletre méltó kezdeményezések után a visegrádi múzeum tényleges megszervezése, a szakmai munka megindítása Héjj Miklósrá hárult. 1951-től Dercsényi Dezsőtől ő vette át a királyi palota kutatását. 1951. január 8-tól az Országos Történeti Múzeum (Magyar Nemzeti Múzeum) munkatársa, az 1950. november 7-én létrehozott Mátyás Király Múzeum megbízott, majd 1955-től kinevezett igazgatójaként végezte áldozatos régészeti, műemlékvédelmi, múzeumszervezői és közművelődési tevékenységét 1984-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. Visegrádi pályafutásának talán legtragikusabb eseménye a Salamon-torony leégése 1950 júniusában. Miután a Visegrádi Várbizottságot feloszlatták, a torony őrzés nélkül maradt és feltehetőleg egy eldobott cigarettacsikk lobbantotta lángra az építmény fa kiegészítését és ez okozta a katasztrófát. Héjj Miklós szóbeli elmondása szerint Dercsényi Dezsővel szabotázs gyanújába keveredtek. Szerencséjükre a füstölgő romok között előkerült egy tábla „Tilos a dohányzás” felirattal.

Nehéz elképzelni, miként férhetett bele a „szűk” 35 évbe a királyi palota, az alsóvár, a középkori város régészeti kutatása, a sibriki és a várkerti feltárások megindításának szervezése, a visegrádi múzeum tényleges létrehozása: raktárak, kutatószobák, restaurátor-műhely, könyvtár, kiállítóhelyek kialakítása, a leltározás, kiállítások rendezése és még sorolhatnánk a teendőket. Ezeket a munkákat hosszú éveken keresztül egyedül kellett végeznie, csak 1959-ben, majd 1964-ben került a múzeumba szakképzett restaurátor és régész munkatárs. Jellegzetes alakja mindenütt feltűnt Visegrádon, ahol valamilyen földmunkát végeztek. A királyi palota feltáráshoz a kor legkiválóbb régész szakembereit nyerte meg segítségül. A korábban előkerült Herkules-kút után újabb kutakat tárt fel és az ország egyik legjobb szobrász-restaurátorával, Szakál Ernővel együtt Visegrádon és a Magyar Nemzeti Múzeumban állították ki a rekonstruált Anjou- és Mátyás-kori díszkutakat. 1972–1975 között végzett ásásainak köszönhetően előkerült nagyszámú szobor- és építészeti töredékből kisserkeszthető és rekonstruálható a Palota úti homlokzatát díszítő Mátyás-kori későgótikus, címerdíszes zárt erkély.

A palota ásásai mellett az alsóvárban végzett régészeti kutatásban és a műemléki helyreállítás szervezésében is részt vett. Hosszú éveken keresztül próbálta elérni, hogy a máig több épületben levő intézmény egy korszerű, mind a szakmai munka, mind a látogatók igényeit kielégítő új múzeumépületbe kerüljön. Az 1972-ben kiírt tervpályázat nyertesének elképzelései alapján elkészített programterv soha nem valósult meg. Mai szemmel nézve talán jobb is. Héjj Miklós szervezésével és támogatásával indultak be a Sibrik-dombi római erőd és ispáni vár, több római limes emlék, a várkerti Árpád-kori falu, a

középkori város, a tervezett dunai vízlépcső által veszélyeztetett lepencei térség jelentős eredményeket hozó régészeti kutatásai és folytatódottak az alsó- és fellegvár ásatási és műemléki munkái is. Ezeket a munkákat a Magyar Nemzeti Múzeum régészei mellett a visegrádi múzeum munkatársai végezték.

Az ásatások irányítása és szervezése a műemlék-helyreállítási munkákban való részvétel és a múzeumigazgatói teendők, valamint egészségi állapota megnehezítette, hogy Héjj Miklós teljes mértékben közzétehesse kutatásainak eredményeit. De az általa írt szakcikkek és a Visegrád történetéről és a királyi palotáról közzétett kötetei lehetővé tették, hogy a szakmai körök mellett a nagyközönség is figyelemmel kísérhesse a Visegrádon folyó tudományos munka eredményeit. Héjj Miklós szakmai, baráti kapcsolatban volt korának legkiválóbb régész, művészettörténész, restaurátor és műemlékes építész szakembereivel. Azt, hogy mennyire becsülték őt, talán László Gyulának – ez időben a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője – Héjj Miklóshoz írt levele is bizonyítja:

„Budapest, 1955. XI. 2.

Héjj Miklós múzeumvezető kartársnak

Visegrád

Kedves Miklós! A napokban kaptunk értesítést arról, hogy megváltasz az Osztálytól s mint a visegrádi múzeum vezetője munkálkodsz továbbra is a magyar középkor kutatásunkban.

Így hát valójában nem búcsúzunk tőled, mert benső munkatársi kapcsolataink nem szűnnek meg, legalább is addig, amíg mi magunk is meg nem szűnünk a magyar múlt számunkra annyi emberséggel és szépséggel tele életét kutatni. Még is úgy érzem, hogy az Osztálytól való megváltásod alkalmából, legalább néhány szóval meg kell emlékeznem arról, hogy Benned azt a munkatársat szeretjük, akiben megoan az a ritka tehetség, hogy a tárgyakban az embert, az alkotót látod. Csak az őszinte barátság melegével emlékezhetünk arra is, hogy milyen készségesen segítéttél a fiatalabb munkatársaknak.

Nem kell Neked mondanom, hogy mit jelent Visegrád a dicső magyar múlt kutatásában, s valamennyien boldogok vagyunk, hogy ezt a munkát továbbra is Te végzed. Együttérzéssel és barátsággal figyeljük továbbra is tudományos kibontakozásodat és eredményeidet és reméljük, hogy ez a távolság mind gyakrabban szűnik meg azáltal, hogy közvetlen munkatársaidként együtt dolgozhatunk Veled Visegrádon.

Őszinte barátsággal ölel

László Gyula

Az 50-es, 60-as évekre a kor szakmai előírásainak megfelelően helyreállított palotában hosszú éveken keresztül Héjj Miklós kalauzolhatta az ide látogató külföldi állam- és kormányfőket. 1959-re 150 000, a 70-es évek első felében 18 000 látogató tekintette meg a visegrádi múzeumot.

Az 1950-es években, a magyar múzeumokban számos, többnyire kitelepített, ún. „osztályidegen” elem talált menedéket, az akkori intézményvezetők gerincességének és bátorságának köszönhetően. Így volt ez Visegrádon is. A múzeum helytörténeti gyűjteménye őriz egy középkori téglát, amelyre ráírták a palota feltárásán dolgozók nevét 1951. augusztus 18-án. A felső részen a helyi, nagyjából sváb munkások neveit találhatjuk: Afra, Bergmann, Friedrich, Fröchlích, Marx, Neiser, Riedl, Scheili stb. A téгла alsó felén egy igen vegyes társaság neveit olvashatjuk: Loványi Heribert erdőmérnök, erdőfőtanácsos; Doktay Gyula hatvani gyáros, később a helyi múzeum megalapítója és vezetője; Dr. Lőrinczy Szabolcs, 1945 előtt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban miniszteri titkár és gróf Wenckheim Sándor. Közülük a Békés megyéből Budapestre került, majd onnét kitelepített Wenckheim grófnak – múzeumi beosztásában teremőr – jutott a legérdekesebb szerep. 1959 június 5-én a magyarországi látogatáson levő szovjet pártfőtitkár, Nyikita Szergejevics Hruscsov, Kádár János, Münnich Ferenc és mások társaságában hajón Visegrádra látogatott. Héjj Miklós kalauzolásával megtekintette a királyi palotát, majd sétált a Fő utcán a helybeliek nagy érdeklődése mellett. Valószínűleg itt találkozott az ősz szakállas Wenckheim gróffal, akit gyaníthatóan helybeli parasztnak nézhetett. A tolmács segítségével érdeklődött, hogy megy a sora. Wenckheim gróf elmondta jól van, csak nem kap útlevelet nyugatra. Megkapta. Héjj Miklósnak szerencsére nem lett baja a pártfőtitkár és a gróf találkozásából, sőt a múzeum éves beszámolójában Hruscsov látogatása mellett felsorolta a palotát megtekintő többi külföldi vendéget – politikai és tudományos delegációkat egyaránt –, kiemelve a múzeum iránti nemzetközi érdeklődést, s hangsúlyozta a megfelelő számú idegen nyelvű kiadvány kiadásának szükségességét.

Héjj Miklós szűkebb szakterületén, a középkoron kívül mással is foglalkozott. A Visegrádra vonatkozó 16–18. és a 19–20. századi metszet- és képanyag (Jakob Alt, Dörre Tivadar, Kelety Gusztáv, Ligeti Antal és mások művei), a képeslapgyűjtemény és számos újkori dokumentum begyűjtésével, megvásárlásával ő teremtette meg a múzeum helytörténeti gyűjteményét. Héjj Miklós hozta létre a múzeum adattárát, ahová elhelyezte a MOB (Műemlékek Országos Bizottsága) 1870-es évekből származó, Visegráddal kapcsolatos, általa lemásoltatott iratait, valamint az 1954-ben megvásárolt, Schulek János-féle hagyaték visegrádi vonatkozású iratait a régészeti és műemléki és múzeumi dokumentációk mellett.

Az 1970-es évek elejétől időt és anyagi forrásokat áldozott arra, hogy a Duna mederkotrása során előkerült leletek a múzeumba kerüljenek. A bronzkori kardoktól a szovjet hadsereg sisakjáig terjedő időszak tárgyai kerültek így a múzeum gyűjteményébe. A komoly fegyveranyag mellett kiemelkedő leletek gyarapították az intézmény anyagát: zománc berakással díszített római lószerszámdísz, ezüst szerelések avar kori kard, feltehetően Mátyás kincstárából származó 15. századi aranytányér. Sajnálatos módon a Magyar Nemzeti Múzeum és a Folyamszabályozó és Kavicskotró Vállalat (FOKA) 1974-ben ún. „Szocialista Szerződést” kötöttek, amelynek értelmében a FOKA a kotrások során előkerült leleteket a vállalat szocialista brigádjai által a múzeumba juttatja.

*Héjj Miklós a Dunából előkerült bronzkori karddal
(1970-es évek)*

A dolgozók közvetlen anyagi érdekeltté tételének hiánya azonban a magán-műkincskereskedőket juttatta előnyös helyzetbe.

Héjj Miklós nemcsak fizikai valójában, hanem szellemében, érzelmeiben is Visegrádon élt és ezer szállal kötődött a településhez. Talán mindenkinél jobban érezte, tudta Visegrád jelentőségét az irodalomban, képzőművészetben. Baráti kapcsolatban volt a Visegrádon élő művészekkel, akik közül most csak Áprily Lajos nevét emelnénk ki. Az 50-es évek végén kérte meg a múzeumi irodájában őt gyakran meglátogató költőt, hogy írjon Visegrádról egy prózai szöveget. Az így megszületett *Visegrádi képek* c. írásból kiadandó kötetet Bardon Alfréd műegytemi tanár visegrádi tárgyú festményeivel szándékozott illusztrálni. A könyvet 2017-ben, Áprily Lajos születésének 125. évfordulójára sikerült megjelentetni, Áprily Lajos, Bardon Alfréd és Héjj Miklós életrajzával kiegészítve.

A királyi palota a 60-as, 70-es években – mint nagy királyaink idejében – a művészetek otthona lett: nyáresti régizenei koncertek, az Országos Színjászó Napok rendezvényei és sok más kulturális program zajlott le a királyi székhely falai között. Ez a Kádár-rendszerben nem volt mindig veszélytelen vállalkozás. 1973-ban az Országos Színjászó Napok programjának keretén belül adták elő Gáli József *Válás Veronában* című darabját a királyi palotában, amely a mű első és utolsó bemutatója volt, mivel az előadás után betiltották.

1966-ban befejeződött a Salamon-torony helyreállítása és ettől kezdve a múzeum kiállítóhelyeként működött. A legmonumentálisabb „kiállítási tárgy” a torony földszintjén Szakál Ernő által helyreállított, eredetileg a királyi palota díszudvarában álló Anjou-kori kút. Az 1960-as évektől reprezentatív, változatos témájú kiállítások sora nyílt meg a toronyban: olasz majolika, főúri díszfegyverek, vártörténet, Mátyás király kőfaragó műhelye, dunai leletek, a római limes emlékei.

Héjj Miklós nemcsak régészeti, történeti kiállítások létrehozását irányította a Salamon-toronyban és az általános iskolában, hanem ezeken a helyszíneken képzőművészeti tárlatok szervezésében is részt vett. A visegrádi ásatásokból származó leletek nemcsak hazai kiállításokon szerepeltek. A palota Mátyás-kori műtárgyai – a Herkules-kút kávalapjai és más reneszánsz szobrászati emlékek – az ausztriai Schallaburgban 1982-ben megrendezett *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458-1541* c. kiállítás meghatározó elemei voltak. 1969-ben a Viktorin József plébános által 1869-ben felállított Zách Klára-kereszt ünnepélyes felavatásának centenáriuma alkalmából a Dunakanyar idegenforgalmának 100 éves történetére emlékeztető jubileumi évet szerveztek Visegrádon. Héjj Miklós is támogatta a fellegvár alatti Viktorin-emlékmű felállítását és a múzeum rendezvényekkel, kiállítással tette emlékezetessé az emlékév rendezvénysorozatát.

Héjj Miklós mint művelődésszervező és mint érdeklődő visegrádi polgár lelkesen vett részt Visegrád kulturális életében. Látni lehetett a művelődési ház rendezvényein, az Órtorony presszó irodalmi estjein is. Nyugdíjaztatása után sem vonult vissza. A múzeumba kerülő fiatalabb kollégákat szívesen segítette tanácsaival, gyakran meglátogatta ásatásaikat, s örült az új eredményeknek. Szakmai és közéleti kitüntetéseinél többet jelentett számára az őt ismerő és sze-

rető barátok, kollégák, érdeklődő visegrádiak szeretete és megbecsülése. 2013-ban Visegrád város képviselőtestülete posztumusz díszpolgári címmel tüntette ki. 2022. december 10-én, születésének 100. évfordulóján a Mátyás Király Múzeum és Művelődési Ház konferenciával emlékezett meg Héjj Miklósról, majd a résztvevők a visegrádi temetőben levő sírjánál rótták le tiszteletüket.

SZERZŐINK

ALBERT ZOLTÁN MÁTÉ (Budapest, 1987) történész, 2019-től a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Fő kutatási területe a magyar állami címer története.

BANDI ISTVÁN (1973) történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen diplomázott történelem-szociológia szakon. Tudományos pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjában kezdte, majd az MTA Kisebbségkutató Intézetében folytatta, 2011-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Tudományos Főosztályának munkatársa. Fő kutatási területét a román szakszolgálatok 20. századi története jelenti.

EGEDY GERGELY (Budapest, 1953) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar. F. m.: Nagy-Britannia története a XX. században (1999, 2011), Ausztrália története (2000), Konzervatívizmus az ezredfordulón (2001), Brit konzervatív gondolkodás és politika (2005), Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe (2006, 2011, 2017).

GRÓF PÉTER (1956, Kaposvár) régész, történész. A Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának (Visegrád) munkatársa (1983–2022).

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Bu-

dapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a Magyar Szemle, 2010–2020 között a Hungarian Review főszerkesztője.

LÓKÖS ISTVÁN (Eger, 1933), nyugalmazott egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének évtizeden át vendégtanára. 2003-as nyugdíjba vonulása óta főleg kroatisztikai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja.

MUHI SÁNDOR (1945, Szatmárnémeti) erdélyi grafikus, művészeti közíró, helytörténész, gimnáziumi rajztanár, majd egyetemi óraadó.

RÉTI LÁSZLÓ (1957, Budapest) könyv- és műgyűjtő, ügyvéd. Az ELTE Jogi Karán végzett 1982-ben. A Magyar Jogász Egylet elnökségének tagja (2010-től), főtítkára (2018-tól), a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke (2006–2018), a Magyar Ügyvédi Kamara elnökhelyettese 2010–

2018-ig, elnökségi tagja 2006–2018-ig, a törvény-előkészítő bizottság elnöke (2006-tól), a küldöttgyűlés tagja. Az Európai Ügyvédi Kamarák Tanácsa (CCBE) PECO bizottság, a Magyar Jog Szerkesztő Bizottság, kodifikációs testületek és egyetemi vizsgabizottságok eseti tagja. Számos kiadványban jelent meg jogi, jogtörténeti és ügyvédi tárgyú írása.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

M. SZEBENI GÉZA

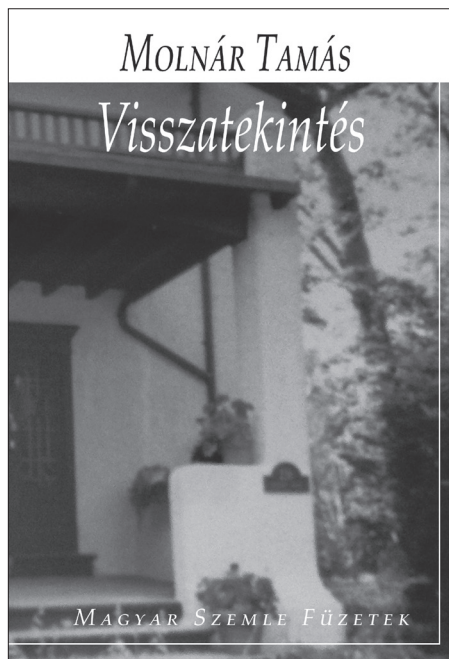
Politika és szolidaritás

Bevezetés a kereszténydemokrácia fejlődéstörténetébe

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.